

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний технічний університет

Кафедра історії і права

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Навчальний посібник

Донецьк-2008

УДК 94 (477)

Історія України. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.— Донецьк: ДонНТУ, 2008.— 158с.

Рецензенти: Петрова Н.М. – кандидат історичних наук, доцент
Ступак І.О. – кандидат історичних наук, доцент

Рекомендовано до друку гуманітарною радою Донецького національного технічного університету (протокол №1 від 20 лютого 2008р.)
Затверджено на засіданні навчально-видавничої ради Донецького національного технічного університету (протокол № 3 від 05.03.2008р.)

Автори:

ст.викл. Колганова Л.М. ст. викл. Тюльченко І.К., доц. Пешкова Л.В., доц. Борбачова Л.В., доц. Губарев В.К., доц. Федорова Л.О., ст.викл. Койнаш В.В., проф. Саржан А.О., доц. Нікітенко К.В.

Відповідальні за випуск: проф. Саржан А.О., доц. Федорова Л.О.

Навчальний посібник складено відповідно до програми з дисципліни „Історія України” для студентів вищих навчальних закладів. Наведений у посібнику фактичний матеріал висвітлює період від виникнення людської цивілізації на території України до сьогодення.

Автори пропонують викладання навчального матеріалу з позиції сучасного наукового підходу, в ясній і доступній формі, великий за обсягом фактичний матеріал подано у максимально стислій формі.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1. Предмет і завдання курсу „Історія України”	5
2. Дослов'янські народи на українській території	7
3. Східні слов'яни: розселення, побут, державні об'єднання, вірування.....	9
Тема 1 Стародавня історія України. Київська Русь (IX-XII ст.)	12
1. Київська Русь: утворення, політичний, соціально-економічний і культурний розвиток	12
2. Давня Русь в період феодальної роздробленості. Галицько- Волинське князівство	21
Тема 2 Литовсько-польська експансія на українські землі. Феномен українського козацтва (XIV - перша половина XVII ст.).....	26
1. Приєднання українських земель до Литви та Польщі	26
2. Соціально-економічні процеси в XIV - першій половині XVII ст.....	30
3. Виникнення й еволюція козацтва.....	38
4. Церковне життя. Культура	45
Тема.3 Проблема української державності в козацько-гетьманську добу (II пол. XVII-XVIII ст.)	52
I. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Переяславська угода 1654 р.	52
2. Україна після смерті Б. Хмельницького (період Руїни)	57
3. Суспільно-політичний устрій та економічний розвиток Гетьманщини (XVIII ст.).....	59
4. Основні етапи наступу російського царизму на українську автономію.....	61
Тема 4 Україна в нові часи: модернізація суспільно-економічних відносин (к. XVIII – поч. XX ст.).....	66
1. Особливості геополітичного становища України: територія, населення, етносоціальна структура (к. ХУІІІст. – поч. ХХ ст.)	66
2. Буржуазна модернізація суспільних і економічних відносин на українських землях	69
3. Українське національне Відродження: сутність та особливості (XIX – поч. ХХ ст.)	79
ТЕМА 5 Українська національно-демократична революція 1917-1920 рр....	86
1. Вплив Лютневої революції на Україну. Утворення Центральної Ради.....	86

2. Центральна Рада в боротьбі за автономію України.....	88
3. Проголошення УНР, її політика і причини краху.....	95
4. Україна в період гетьманата і Директорії. Причини перемоги більшовиків	102
Тема 6 Розвиток України в умовах утвердження тоталітарного режиму (1921-1939 рр.)	110
1. Зміни в геополітичному становищі України на початку 20-х років. Національно-державне будівництво	110
2. Проблеми економічного розвитку України в 20-30-ті роки	113
3. Україна в умовах великого терору	116
4. Західна Україна між двома світовими війнами.....	117
Тема 7 Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)	120
1. Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни. Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР.....	121
2. Україна в роки Великої Вітчизняної війни.....	123
Тема 8 Соціально-економічний і політичний розвиток України у 1945-1991рр.....	132
1. Геополітичні наслідки Другої світової війни. Зміни в післявоєнній Україні (територія, кордони, чисельність населення).....	132
2. Соціально-економічний і політичний розвиток українського суспільства (друга половина 40-х - перша половина 80-х рр.).....	134
3. Соціально-економічний розвиток України у другій половині 80-90-х рр. Проголошення незалежності	143
Тема 9 Незалежна Україна: проблеми трансформації суспільства (1991-2008 рр.)	147
1. Державотворчі процеси розбудови незалежності.....	147
2. Становлення багатопартійності в Україні	150
3. Проблеми реформування економіки	152
4. Події, пов'язані з виборами Президента України у листопаді-грудні 2004 р.	155
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	157

ВСТУП

ПЛАН

1. Предмет і завдання курсу “Історія України”.
2. Дослов’янські народи на українській території.
3. Східні слов’яни: розселення, побут, державні об’єднання, вірування.

1. Предмет і завдання курсу „Історія України”

Світ вивчає історію задля того, щоб, пізнаючи минуле, розуміти сьогодення і бути спроможними передбачити майбутнє. Термін «історія» давньогрецького походження. Спочатку він означав «дослідження», «розповідь», тобто вивчення минулого. Згодом цей термін перейшов у латинську мову і поширився в усіх країнах Європи. Вивчення курсу української історії у вищих навчальних закладах допоможе студентам відкрити нові сторінки нашого народу, його героїчну і повчальну історичну долю.

Історія України – це наука, яка вивчає виникнення і розвиток людського суспільства на всіх українських землях, вона ґрунтується на законах розуміння історії. Історія України вивчає передусім розвиток продуктивних сил, способи виробництва, виробничі відносини, які склалися між людьми в процесі виробництва в кожний конкретний період.

Велике місце посідає висвітлення всіх визвольних рухів, одвічне прагнення українського народу до незалежності, його боротьба проти польських, литовських, австро-угорських, російських, монголо-турецько-татарських завойовників.

В сучасних умовах незалежної, суверенної Української держави важливо осмислити її історичний шлях на принципах наукової об’єктивності, історизму без ідеологічних догм і фальсифікацій. Знання з історії України мають велике практичне значення, вони вчать студентів критично, самостійно мислити, вміло аналізувати минуле і сучасне, використовувати історичний досвід для розв’язання сучасних проблем.

Зміни, які відбулися в Україні за останні роки, дали можливість ознайомитись з правдивою історією нашого народу, по-новому усвідомити його місце в світовому процесі розвитку цивілізації. Сьогодні опубліковано чимало історичних праць, підручників як вчених минулого, так і сучасних, тих, котрі живуть в Україні і поза нею, але багато матеріалів друкується в дискусійному плані і вимагає уточнення й поглиблення.

Великий внесок в вивчення українського минулого та написання видатних наукових робіт належить провідним науковцям: М.Грушевському, І.Крип’якевичу, М.Аркасу, Д.Дорошенку, Д.Яворницькому, Н.Полонській-Василенко та ін..

Вивчення історії України ґрунтується на документальній базі, яка забезпечує об'єктивність і науковість.

В науці розрізняють п'ять основних типів історичних джерел:

1. Речові – пам'ятки матеріальної культури, археологічні знахідки (знаряддя виробництва, побутові і культурні предмети).

2. Етнографічні – пам'ятки, в яких знаходимо дані про характер і особливості побуту, культури, звичаїв того чи іншого народу.

3. Лінгвістичні джерела, тобто дані з історії розвитку мови.

4. Усні джерела – народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, народні прислів'я та ін.

5. Писемні джерела, які є основою історичних знань. Їх можна поділити на:

а) актові матеріали – джерела, що є результатом діяльності різних установ, організацій (протоколи, грамоти, накази, статистичні дані та ін.);

б) оповідні пам'ятки – літописи, спогади, щоденники, літературні та інші твори.

Наприклад, найважливішими джерелами з історії Давньоруської та періоду феодальної роздробленості є літописи – "Повість минулих літ", "Руська правда", "Слово о полку Ігоревім", тощо.

Необхідно звернути увагу на періодизацію історії нашої держави. Вперше наукову концепцію, схему української історії обґрунтував М.С.Грушевський в 1904 р. у роботі "Звичайна схема "русской" історії і справа раціонального укладу історії східного "слов'янства".

М.Грушевський виділяє декілька періодів історії України, поєднуючи їх у дві доби – стару (старі часи, княжий та литовсько-польський періоди) та нову (козацький період), які називає тезою і антитезою, що доходять до синтезу українського відродження початку ХІХ століття.

У радянські часи такий підхід до періодизації було засуджено. Періодизація історії України, виходячи з моментів політичних, державних, національних, релігійних, зображення історичного поступу українського народу окремим від розвитку інших народів, особливо російського, була названа антинауковою.

Історичну схему М. Грушевського в основному прийняли і відповідно доповнили історики в діаспорі. О.Оглоблин виділяв три основні періоди розвитку українського народу і його держави. Перший період – це княжа державна формація (Київська Русь і Галицько-Волинська держава); другий – козацько-гетьманська держава і третій – модерна українська державність, яка відродилася в 1917-1918 рр.

В сучасній зарубіжній україністиці історію розуміють як серію «культур» («цивілізацій»), які йдуть одна за одною, або співіснують одна з одною, а в середині цих «культур» розглядають історію як взаємодію різних вікових «поколінь». Ці принципи періодизації загальної історії історики переносять і на періодизацію історії українського народу, формулюючи дві основні ідеї історичного розвитку української нації: ідею європеїзму і ідею української державності.

У сучасній українській історіографії проблема періодизації українського етногенезу є дискусійною – досі ще не вироблено єдиних критеріїв її поділу. На наш погляд, періодизація українського поступу ґрунтується на етапах формування української державності.

Ми пропонуємо таку періодизацію:

1. Стародавня історія – до VI ст.
2. Середньовіччя – Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Русько-Литовське князівство. VII-XV ст.
3. Ранньоновітня історія – Українська козацька держава. XVI-XVIII ст.
4. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій – XIX ст.
5. Українська революція. 1917-1920 рр.
6. Радянська Україна. 1921-1991 рр.
7. Україна незалежна. 1991-2008 рр.

Вивчаючи історію України бажано враховувати геополітичні фактори, її життєвий простір. [Геополітика – політична концепція, яка вивчає у політиці держави засадничу роль географічних факторів:

1) просторове розташування країни; 2) розмір території; 3) наявність чи відсутність природних ресурсів; 4) клімат; 5) кількість населення тощо].

Деякі конкретні дані:

Територія України – 604 тис. кв. км. Це найбільша в Європі держава: із заходу на схід протяжність території 1316 км, із півдня на північ – 893 км. Протяжність кордонів 6500 км, в тому числі морем 1050 км. Чисельність населення – 47 млн. чол., а це п'яте місце в Європі.

Україна володіє унікальним природним потенціалом: сприятливий клімат, земля найбагатша чорноземами, а також містить понад 200 видів корисних копалин і хімічних елементів.

2. Дослов'янські народи на українській території

Першою формою людського співжиття було первісне суспільство, початок якого сягає в далекі часи, приблизно 3 млн. років тому, коли з'явилася людина. Про життя первісних людей ми дізнаємося головним чином з археологічних розкопок. Найдавнішим періодом в історії людства був стародавній кам'яний вік – палеоліт, який тривав від 3 млн. років до 11 тис. років тому. Археологи поділяють палеоліт на ранній і пізній. Під час раннього палеоліту в міжльодовиковий період природні умови були сприятливі для людини – субтропічний клімат дозволяв збирати різні рослини і полювати різноманітних тварин. Люди навчилися виробляти і застосовувати примітивні знаряддя праці (ручні рубила, відщепи), а також спілкуватися між собою за допомогою звукової мови. Жили невеликими родовими колективами по кілька десятків кожний – первісними стадами, які в пошуках їжі переходили з місця на місце.

На сучасній території України стародавні люди з'явилися саме в епоху раннього палеоліту – близько 1 млн. років тому. Археологи стверджують, що

одними з найбільш давніх відомих людських поселень є – на р.Дністрі, біля с.Лука-Врубловецька (Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.) та у Донбасі поблизу с.Амвросіївка.

Кардинальні зміни в етногенезі розпочалися у III та II тис. до н.е., коли землеробські племена змінюють скотарі і вершники, у так званий бронзовий вік. Це був перший великий суспільний поділ праці: пастуші, скотарські племена виділялися із загального складу стародавніх племен. У цей час скотарство стало основним заняттям чоловіків, які почали відігравати головну роль у господарському житті. На цій основі відбувся перехід від матріархату до патріархату – батьківського роду, де рід складався з ряду сімей, які вели своє походження по батьківській лінії. Первісне суспільство вступило у період розкладу, основними рисами якого стали зміцнення патріархальної сім'ї, поглиблення майнової нерівності, виникнення приватної власності.

У кінці II – на початку I тис. до н.е. люди навчилися виплавляти залізо з руди і виробляти з нього знаряддя праці, зброю та різні побутові речі. Почалася залізна доба. Серед народів, що населяли територію Північного Причорномор'я та Криму, першими у писемних джерелах зустрічаємо кіммерійців, які займалися скотарством і землеробством. Про них згадує Гомер в «Одісеї», говорячи про «ушавлених кобилодойців, молокоїдів убогих, над усіх на землі справедливих». У VII ст. до н.е. кіммерійців витіснили й частково асимілювали скіфські племена. Грецький вчений Геродот залишив про скіфів свідчення, які дозволяють стверджувати, що скіфи поділялися на скіфів-землеробів, що жили в лісостеповій смузі на захід і схід від Дніпра, скіфів-кочовиків і «царських» скіфів, які панували над іншими племенами, збираючи з них данину. Із зародженням класів у скіфських племен з'являються елементи державності. У IV ст. до н.е. утворилася примітивна держава – царство Атея, що об'єднувала племена Криму, Приазов'я й Побужжя. Поступово союз племен із зародкової форми державності перетворився на класичну східну деспотичну монархію, де влада царя була спадковою і необмеженою.

У III ст. до н.е. з'являються племена сарматів. Достовірних відомостей про характер сарматської держави не залишилося, але дослідники вважають, що вона була подібною до скіфської.

У VII-VI ст. до н.е., коли причорноморські степи займали скіфи, вихідці з Греції заснували на узбережжі Чорного і Азовського морів свої поселення, які стали рабовласницькими містами-державами (полісами). Серед грецьких міст-держав найбільш відомі: Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Тіра, Феодосія, Танаїс. Кожне з цих міст являло собою невеличку рабовласницьку державу грецького взірця – демократичну або аристократичну республіку. В більшості з них вищим органом влади були народні збори. Постійним органом влади виступала Рада міста, яка обиралася народними зборами.

На початку V ст. до н.е. шляхом об'єднання під владою Археанактидів Пантікапея, Фанагорії і кількох інших міст-колоній у районі сучасної

Керченської протоки утворилося Боспорське царство. Міста, які входили в цю рабовласницьку монархію, зберегли значну частку самостійності, а деякі з них навіть внутрішній демократичний устрій. Але в зовнішніх зносинах Боспорська держава виступала як єдине ціле на чолі з монархом.

У III ст. н.е. на землі сучасної України прийшли войовничі германські племена готів, які розгромили сарматів, вели успішні війни з Римом, захопили Боспорське царство. Політичне об'єднання племен готів мало ряд ознак державності і досягло найбільшої могутності в середині IV ст. за часів правління Германаріха. Проте наприкінці IV століття у Північне Причорномор'я прийшли нові кочові племена – гуни. У 375 р. військо Германаріха зазнало остаточної поразки, після чого готські племена було витіснено з Північного Причорномор'я на землі Східної Римської імперії (Візантії).

Держава гунів стала одним із наймогутніших політичних утворень в історії людства. За правління Аттіли (середина V ст.) вона займала величезну територію від Рейну до Волги. Але після смерті Аттіли його держава розпалася.

3. Східні слов'яни: розселення, побут, державні об'єднання, вірування

Питання про найдавніші корені слов'янських народів є одним із найбільш дискусійних у науці. Більшість дослідників вважає, що в прадавні часи існувала єдина індоєвропейська етнічна спільність, з якої на межі 3 та 2 тис. до н.е. відокремилася германо-балто-слов'янська етнічна група, а вже від останньої в середині 2 тис. до н.е. відокремилася праслов'янська спільнота.

Прабатьківщиною слов'ян здебільшого вважають значну територію між Дніпром та Одером. Існує думка, що слов'яни мігрували у Європу з інших місць, проте переважна більшість учених дотримується не міграційної, а автохтонної теорії, згідно з якою предки слов'ян споконвіку жили на своїй землі.

Перші письмові згадки про слов'янські племена на території сучасної України належать до античних часів. Під іменем «венеди», їх згадує римський вчений Пліній Старший, Тацит і Птолемей. Готський історик Йордан у книзі „Про походження і діяння готів” (551 р.) повідомляє про племена антів – найхоробріших між слов'янами, що жили між Дніпром та Дністром. Існує гіпотеза, що пращури південних слов'ян – склавіни, західних – венеди, а східних – анти.

З історичних джерел нам відомо, що у IV-V ст. у слов'ян набув сили процес розкладу родового ладу і зародження класового суспільства. З'явилися союзи племен, які ще не були державами, але мали окремі ознаки державності. Найвідомішим із таких переддержавних утворень був союз антських племен на чолі з Божем, що склався у другій половині VI ст. Територія України у ці часи була втягнута в загальноєвропейський процес історичного розвитку і анти відігравали відчутну роль у міжнародних зносинах. Починаючи з VII ст. у літературі вже вживається назва слов'яни.

Саме тоді формуються досить стабільні етнополітичні утворення (союзи племен), перелік яких наведено у „Повісті минулих літ”, – поляни, древляни, дреговичі, дуліби, уличі, тіверці, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, кривичі, радимичі, ільменські словени.

Під час подальшої консолідації у VIII-IX ст. виникли ще ширші політичні об'єднання східних слов'ян, своєрідні «союзи союзів» і «надсоюзи». В арабських джерелах згадується про існування в цей період трьох великих політичних центрів: Куяби (Куявії), Славії та Артанії. Традиційно їх ототожнюють відповідно з Київщиною, Новгородщиною і Приазов'ям (Тмутараканню). У вітчизняних літописах політичні об'єднання навколо Києва відомі під назвою Русь (VII ст.) та Руська земля (IX ст.).

Розглядаючи це питання, необхідно розкрити проблему походження (етногенез) слов'ян. В історичній науці є чимало дослідницьких тверджень, теорій з цього питання.

Першу спробу пояснити походження слов'ян зробив літописець Нестор у "Повісті минулих літ", де започатковано дунайську теорію, яка була домінуючою в XIII-XV ст. Він писав: "... по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де є нині Угорська земля і Болгарська. Від тих слов'ян розійшлися вони по всій землі і прозвалися іменами своїми, – (від того), де сіли, на котрому місці". Незважаючи на критику ряду дослідників, ця концепція й сьогодні має своїх послідовників, як серед лінгвістів, археологів, так і серед істориків.

У IX ст. на сторінках Баварської хроніки викладена скіфо-сарматська, або азіатська теорія, тобто предками слов'ян визнавали скіфів і сарматів. Вони прийшли з Передньої Азії й осіли в південній частині Східної Європи, а згодом розселилися на північ і захід.

У XIX та на початку XX ст. вчені значно розширюють базу своїх досліджень щодо етногенезу слов'ян. Чимала група істориків – медєвістів, лінгвістів, археологів (Л.Нідерле, М.Фасмер, Н.Шахматов, В.Петров та ін.) започатковують вісло-дніпровську теорію походження слов'ян. Відповідно до цієї теорії, ще у II тис. до н.е. існувала балто-слов'янська спільність. Після її розпаду в процесі розселення і виникли слов'яни, прабатьківщиною яких Л.Нідерле вважав широкий ареал між Віслою і Дніпром, а центром правічних, слов'янських земель – Волинь. За матеріалами археологічних розкопок останніх десятиліть доведена слов'янська належність ряду культур у цьому регіоні (не раніше рубежу I тис. н.е.).

У 30-40-х роках XX ст. польські вчені Ю.Косташевський, М.Рудницький, Т.Лер-Сплавинський обґрунтували вісло-одерську концепцію. Ця теорія зв'язує походження слов'янських старожитностей з лужицькою культурою (період пізньої бронзи та раннього заліза) і територіально обмежує слов'янську прабатьківщину природними кордонами – річками Віслою і Одером.

У 50-60-х рр. XX ст. виникає дніпро-одерська теорія (П.Третяков, Б.Рибаков та ін.), яка органічно об'єднала ідеї та висновки багатьох попередніх теорій і помістила слов'янську прабатьківщину між Дніпром і Одером. Твердження цієї теорії наступне: вже на рубежі III-II тис. до н.е. з

індоєвропейської спільності виділилася германо-балто-слов'янська група. Подальший поділ цієї гілки і спричинив появу протослов'ян як самостійної етнічної спільноти.

Сучасні українські археологи (В.Баран, Д.Козак, Р.Терпиловський) розвинули дніпро-одерську теорію. Вони довели, що становлення слов'янського етносу – тривалий процес, який пройшов у своєму розвитку ряд етапів. Кожна з названих концепцій (особливо остання) стосовно того чи іншого етапу переселення або розселення слов'ян відповідає дійсності. Однак до раннього середньовіччя вони не займали водночас усієї території між Дніпром та Одером.

М.Грушевський вважав антів предками українського народу, а їх союз – початком праукраїнської державності (з IV ст.). І.Крип'якевич писав: "Держава антів протривала три століття, від кінця IV і до початку VII ст. ... В історії України вона має важливе значення: український нарід уперше знайшов вислів для своєї державної творчості, zorganizував державу на великій частині своєї території і опер її об море". (Крип'якевич І.П. Історія України.– Львів, 1990.– С. 30).

Бажано підкреслити, що в результаті розселення слов'ян (VI-VIII ст.) на території Східної Європи виникають три групи слов'янських племен: західна, південна і східна.

Східні слов'яни на той час заселили більшу частину території України. У них (VIII ст.) виникає цілий ряд союзів племен: поляни (жили на правому березі Дніпра), древляни (над Прип'яттю), дуліби (над Західним Бугом), тиверці (над Дністром), уличі (між Південним Бугом і Дніпром), білі хорвати (на Прикарпатті).

Археологічні знахідки знярядь праці дають право зробити висновок, що основним видом діяльності східних слов'ян було землеробство. Для обробітку землі використовували рало із залізним наконечником, а потім плуг із череслом і лемешем. Слов'яни вирощували пшеницю, жито, просо, ячмінь, гречку. Розвивались і тваринництво, рибальство, мисливство.

Зміни, які відбулись в економічному укладі східних слов'ян, пов'язані з відокремленням ремесла від землеробства, торгівлі від ремесла. Швидкий розвиток економіки у першій половині і в середині I тисячоліття н.е. зумовив розклад первіснообщинного ладу і появу соціальної нерівності; саме ці процеси, а також необхідність захисту від ворогів змусили їх об'єднатись у міжплемінні союзи, які надалі набули багатьох рис ранньофеодальної держави.

Вірування східних слов'ян мали політеїстичний характер. Обожнюючи сили природи, слов'яни були язичниками. Найвищим божеством вважався Перун – бог грому і блискавки; Даждь-бог, Стрибог – боги сонця і повітря були дарителями земних благ та ін. Зверніть увагу на обрядові свята, які дійшли до наших днів (самостійно).

Отже, у стародавню добу Україну населяли різні народи і племена. Починаючи з епохи бронзи зароджується праслов'янський етнічний масив, що з часом посів провідне місце на українських землях.

ТЕМА 1

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ (IX-XII ст.)

ПЛАН

1. Київська Русь: утворення, політичний, соціально-економічний і культурний розвиток.
2. Давня Русь в період феодальної роздробленості. Галицько-Волинське князівство.

1. Київська Русь: утворення, політичний, соціально-економічний і культурний розвиток

Слід зазначити, що письмові джерела, і в тому числі «Повість временних літ» літописця Нестора, засвідчують перші кроки східнослов'янської державності з VI ст. Важливим етапом у розвитку Давньоруської держави були VIII-IX ст. Саме в цей час, за Нестором, у Середньому Подніпров'ї склалося державне об'єднання Руська земля, до складу якого увійшли поляни, древляни, сіверяни. Що до назви Русі, то її походження остаточно ще не з'ясовано, хоча різні дослідники робили спробу виводити її то з фінської мови («ruorsi» – фінська назва шведів), то з давньошведського слова («гоаг» – грести), то пов'язували з назвами річок Рось і Руса в Центральній Україні. Інша гіпотеза припускає можливість існування зв'язку між цим словом і назвою кочового племені роксоланів. Оскільки ці теорії мають серйозні недоліки, жодна з них не отримала загальної підтримки. Що стосується самого слова «Русь», то як виявляється, ним спочатку називали варягів, потім землі полян у Центральній Україні, а згодом – ту політичну єдність, що стала зватися Київською Руссю.

Існує декілька точок зору на виникнення східнослов'янської держави. Спираючись на літописну згадку (XII ст.) про призначення новгородцями «варягів» Рюрика з дружиною, ряд німецьких вчених, зокрема З.Байєр, Г.Міллер, А.Шльоцер, які у XVIII ст. служили в Росії, розвернули так звану норманську теорію. В ній доводилось, що Київську Русь заснували варяги – германо-скандинавська народність, відома на заході як вікінги, або нормани. Підкреслювання важливості германських впливів та натяки на нездатність слов'ян створити власну державу викликали обурення славетного російського вченого XVIII ст. Михайла Ломоносова, який написав гнівну відповідь німцям, доводячи першочергову роль слов'ян у створенні Київської Русі. Твердження Ломоносова дістали назву антинорманської концепції (або теорії природно-історичного процесу виникнення класів і держави у східних слов'ян) та поклали початок суперечкам, які тривають і до сьогодні.

Антинорманських поглядів трималися також такі провідні українські вчені, як М.Грушевський та М.Костомаров. У 30-х рр. XX ст. радянські вчені

почали контрнаступ, оголосивши норманську теорію шкідливою, бо в ній заперечується здатність слов'янських народів створити незалежну державу. Як свідчать історичні факти, східні слов'яни задовго до «прикликання варягів» досягли високого рівня культурного розвитку, створили ряд державних об'єднань. Заслуга варягів була у тому, що вони оживили державний організм і підштовхнули до нової творчості.

Від середини IX ст. літописи починають послідовний династичний виклад історії Київської Русі. Від 862 р. київськими князями у «Повісті временних літ» згадані Аскольд і Дір, які були боярами Рюрика. Ця версія, й досі поширена в іноземній літературі, була переконливо спростована О.О.Шахматовим, який вважав Аскольда і Діра нащадками Кия, останніми представниками місцевої Київської династії. Територія Київського князівства Аскольда була невеликою – воно охоплювало землі навколо Києва, головним чином племінного княжіння полян. Це князівство стало етнокультурним, політичним і соціальним осередком, довкола якого наприкінці IX ст. почала зростати Давньоруська держава.

Впродовж XIX – I пол. XX ст. дискусії послідовників скандинавської і автохтонної концепції походження втратили патріотичний підтекст, перемістившись у суто наукову площину. Фахівці об'єктивніше підходять до оцінки ролі „варязького фактора” у політичному житті східної Європи і вважають, що держава у східних слов'ян виникла завдяки поєднанню багатьох елементів, як слов'янських, так і неслов'янських. Вони є прибічниками так званої компромісної або поліетнічної теорії.

В останні роки з'явилося ще одна гіпотеза, автором якої є О.Пріцак (США, Гарвард), яка виводить витoki Київської держави з Хозарського каганату. Ця теорія не має серйозного наукового обґрунтування.

Вирішальний крок на шляху становлення східнослов'янської державності було зроблено наприкінці IX ст. Першим з відомих нам давньоруських князів був Олег. За літописним переказом, Олег спочатку був князем у Новгороді, а потім у 882 р., спустившись вниз по Дніпру до Києва, де княжили Аскольд і Дір, убив їх і заволодів містом. Таким чином, у 882 р. на Київському столі сталася зміна династій. Руська Північ була об'єднана з руським Півднем. Олег оголосив Київ стольним градом новоствореної держави: «Хай буде Київ матір'ю градам руським». За часів князювання Олега (882-912 рр.) Київська держава об'єднала значну частину східнослов'янських племен або племінних союзів – ільменських словен, кривичів, полян, древлян, а також сіверян і радимичів, визволених з-під іґа хозар, та фінсько-угорські племена – чудь і мерю.

Першим важливим заходом Олега у міжнародній політиці стала спроба захистити свою державу від нападів сусідів, у тому числі норманів. Цій меті, напевне, підпорядковувалася щорічна данина, сплачувана Руссю скандинавам та уграм. В той час Русь одержувала данину з Візантії. У 907 і 911 рр. руські дружини під проводом Олега здійснювали успішні походи на Візантію, внаслідок яких Русь домоглася нових вигідних для себе мирних договорів. Князюванням Олега почався процес утворення Київської Русі, що

був результатом тривалої політичної, економічної, культурної консолідації східних слов'ян.

Будівництво держави було продовжено за наступника Олега - Ігоря, Він остаточно приєднав до держави княжіння уличів, тіверців (між Дністром і Дунаєм) і древлян. Київський князь поширив свою владу на східний Крим і Тамань, де було створено Тмутараканське князівство. Продовжуючи боротьбу проти загрози панування Візантії в Причорномор'ї, Ігор двічі здійснював проти неї морські походи, котрі не були такими вдалими, як попередні. В роки панування Ігоря на Русь вперше напали печеніги. В 915 р. князь уклав з ними мир і печеніги відкочували до Дунаю, але вже в 930 р. Ігореві довелося воювати з ними. В 943 р. був здійснений похід на узбережжя Каспію. Руські воїни заволоділи тоді багатими містами Дербентом і Берда.

Постійні військові походи виснажували економіку Русі. Збагачуючи верхівку дружини, вони важким тягарем лягали на плечі простого люду. Особливо жорстоким було збирання полюддя, що в X ст. йшло безпосередньо на утримання дружини. До того ж князь і його воеводи збирали з підлеглих племен нічим не нормовану данину. Все це викликало обурення й опір на місцях. Позачерговий візит Ігоря до древлян за даниною 945 р. закінчився для князя трагічно - повсталі данники вбили його.

Після смерті Ігоря владу взяла його дружина Ольга (945-964 рр.). Щоб запобігти новим народним виступам, вона впорядкувала норми феодальних повинностей – «уроки», чітко встановила землі, з яких через певний час мала збирати означену кількість данини, встановила міста збору – «погости». Це була своєрідна податкова реформа.

У зовнішніх відносинах вона віддає перевагу дипломатії перед війною. Ольга йде до Константинополя не з флотом і сухоходьними військами, а на чолі мирного посольства. Руську княгиню урочисто прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. Було укладено союзу русько-візантійську угоду. Ольгу було охрещено патріархом та імператором у головному храмі Візантійської імперії – Софійському соборі. Прийняття Ольгою християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету Русі. Активний характер мали відносини Давньоруської держави з Німеччиною, з якою Ольга у 959 і 961 рр. обмінювалася посольствами.

У 964 р. син Ольги Святослав вступив у свої великокнязівські права. Час його правління (964-972 рр.) пройшов у безперервних війнах. Він повернув до складу Київської Русі племінне княжіння вятичів, що потрапило під владу хозарів. Завоювання вятичів поширило владу Києва на всіх східних слов'ян, а також відкрило для слов'янської колонізації північно-східні землі. Після цього він громить Волзьку Булгарію, завдає поразки Хозарському каганату і стирає з лиця землі його столицю Ітіль на Волзі. Тоді він вирушає на завоювання Північного Кавказу.

Ці походи мали далекосяжні наслідки. Розгромивши хозарів, Київ усунув свого суперника в гегемонії у Євразії та поставив під контроль Русі великий торгівельний шлях Волгою. Проте був у занепаді хозарів і

негативний аспект: разом з ними зник той буфер, що не давав кочовикам зі сходу, таким, як печеніги, проникати в українські степи.

У другій половині свого князювання Святослав цілком зосереджує увагу на Балканах. У 968 р. він погоджується допомагати Візантії у війні з могутнім Болгарським царством. У битві під Доростолом болгари зазнали поразки, Святослав здобув подунайські міста і зробив Переяславець своєю резиденцією, маючи намір перенести сюди столицю Русі. Однак у 969 р., довідавшись про облогу Києва печенігами, Святослав повернувся на Русь. Він посадив на київському столі старшого сина Ярополка, у древлянській землі – Олега, в Новгороді – Володимира. Таким чином було покладено початок державній реформі, внаслідок якої Київська Русь незабаром стане володінням однієї князівської династії. У 972 р. у битві з печенігами біля Дніпровських порогів Святослав загинув.

Після смерті Святослава між його синами спалахнула тривала боротьба за великокнязівський престол. Переможцем вийшов Володимир, князювання якого (980-1015 рр.) було часом піднесення Русі як цілісної держави. Уся діяльність Володимира була спрямована на зміцнення внутрішнього та зовнішнього становища країни. Протягом 981-993 рр. він здійснив походи на ятвягів, вятичів, хорватів. Тоді ж були об'єднані з Руссю Перемишль і Червенські міста (понад Західним Бугом), якими намагалися заволодіти польські князі. Таким чином, в кінці X – на початку XI ст. було завершено об'єднання всіх східнослов'янських земель.

Близько 988 р. Володимир провів адміністративну реформу. В кожному князівстві він посадив своїх синів або посадників. Вождів племінних княжінь замінили в різних частинах держави і таким чином назавжди було зламано сепаратизм племінної верхівки. Крім адміністративної, Володимир провів і судову реформу. Був розроблений «Устав земляний» – закон, який регулював правові відносини в суспільстві. Таким чином, родоплемінне суспільство стало переростати в ранньофеодальне.

Київська Русь, яка виникла і більше ста років існувала як язичницька держава, з плином часу почала потребувати релігійно-ідеологічного підкріплення державності і влади князів. Перша спроба була проведена близько 980 р. за наказом князя Володимира. Роздроблений верховними жрецькими Русі пантеон шести богів (Хорса, Даждьбога, Стрібога, Симаргла, і Мокош) на чолі з Перуном, затверджував великокняжу владу, ставлячи на перше місце Перуна, перед яким клялися, положивши мечі, щити і золото. Але переконавшись, що язичництво більше не відповідає рівневі розвитку Київської Русі, Володимир рішуче порвав з ним. В системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської Русі, важливе місце посідала релігійна реформа.

У 988 р. на Русі було офіційно запроваджено християнство в його візантійсько-православному варіанті. Володимир, як видатний політик, зумів оцінити політичне значення прийняття християнства для своєї державної системи. Нова релігія повинна була стати опорою княжої влади і з'єднати усі народи держави єдиною ідеологією і культурою. Аналіз джерел переконує,

що введення християнства на Русі не слід розглядати як одноактну подію, пов'язану тільки з Володимиром. Це був тривалий і складний процес, що почався задовго до княжіння Володимира і відбувався після нього. Перші згадки (письмові і археологічні) свідчать про знайомство слов'ян з християнською релігією ще в антську епоху. Відомо також про Аскольдове хрещення, княгиня Ольга була християнкою. У Києві була міцна християнська громада – все це вплинуло на вибір Володимира. Хрещення Володимира відбулося в Херсонесі, після чого відбулося хрещення киян і всієї Русі. Цим актом Русь остаточно визнала своє місце в Європі. Значно розширилися її економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами і в першу чергу з Візантією. Прийняття християнства мало позитивні наслідки для внутрішнього життя країни. Оскільки вчення візантійської держави підтримувало монарше право на владу, київські князі бачили в ній ту ідеологічну опору, якої раніше не мали. Християнство помітно вплинуло на мораль ранньофеодального суспільства Давньоруської держави. Церква засуджувала звичаї родової помсти, рабства, багатожонство тощо. Разом з тим, введення християнства справило великий вплив на розвиток культури Київської Русі. З часів «хрещення Русі» в ній поширилися писемність, книжність. У Києві та інших містах почали влаштовувати школи і книгописні майстерні. Християнізація вплинула на розвиток будівництва, архітектури, малярства. Почалося будівництво православних храмів. Перший кам'яний храм збудував у Києві Володимир. Його назвали Десятинним, бо на його утримання (разом з всією церковною організацією Київської держави) князь віддавав десятину своїх прибутків.

Поряд з тим, християнство впроваджувалося жорсткими методами, люди неохоче відмовлялися від віри батьків і процес християнізації тривав декілька століть.

Розбудована за Володимира Давньоруська держава, наприкінці його життя виявилась не такою вже згуртованою, а його влада зовсім не безмежною. Після смерті Володимира у 1015 р. між його синами розгорілася боротьба за великокнязівський престол, яка тривала майже двадцять років.

Перемогу в ній здобув Ярослав Мудрий. Період його князювання (1019-1054 рр.) позначився новим піднесенням Київської Русі та її столиці. Він доклав багато зусиль для відновлення централізованої держави. Одночасно з масштабною розбудовою Києва Ярослав здійснював енергійні заходи щодо зміцнення південних кордонів Русі. Була зведена нова оборонна лінія вздовж Росі, де постали міста Юрїв, Корсунь, Треполь. Як і його батько, Ярослав продовжував розширювати кордони своїх і без того величезних володінь: він відвоював землі на заході, захоплені поляками в період внутрішньої смуті, підкорив нові прибалтійські племена й нарешті розгромив печенігів. Внаслідок цих завоювань володіння Ярослава простягнулися від Балтійського до Чорного моря та від р.Оки до Карпатських гір.

Одним із важливих напрямків державної діяльності Ярослава Мудрого, спрямованого на укріплення централізуючого значення Києва, була православна церква. Він добре розумів її місце в структурі феодальної

держави і не жалів коштів на її розвиток. При Ярославі церковні привілеї були розширені. У всіх місцевих центрах почалося будівництво православних храмів і заснування монастирів. Найзначніший з них був Києво-Печерський, ставший не тільки осередком православ'я, але і культури та освіти. Ярослав зробив спробу позбутися залежності від Візантії в церковних справах і поставив в 1051 р. русича Іларіона на київську митрополичу кафедру.

У зовнішній політиці Ярослав більше покладався на дипломатію, ніж на зброю. Київська Русь мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією, обидві сторони неодноразово обмінювалися посольствами, в той час було укладено кілька подружжь з німецькими княжими родами. Дуже жваві були зв'язки зі Скандинавією. Ярослав мав за жінку дочку шведського короля Олафа, Інгігерду. Дочка Ярослава – Анна була жінкою французького короля Генріха II. Інша дочка Ярослава – Єлизавета стала дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, а ще одна – Анастасія побралася з угорським королем Андрієм I. Ці династичні взаємини ввели Київську державу в річище європейської політики і зробили Київ одним із міжнародних центрів, в якому перехрещувались різні культурні течії.

В часи князювання Ярослава завершилось будівництво Давньоруської держави. Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат. За Ярослава Київська Русь сягнула zenіту свого розвитку й могутності, ставши в ряд з головними країнами середньовічного світу: Візантією і Германською імперією.

Давньоруська держава виникла в дофеодальний період і власність на землю довгий час залишалася колективною. Земля належала панівному класу в цілому – князю з дружиною, боярам, які в більшості своїй входили до складу дружини. В перший період – (IX-X ст.) більшість безпосередніх виробників залишалися вільними селянами – общинниками-смердами. В ранньофеодальний період серед джерел збагачення князів і бояр значне місце займав збір данини. Так, Олег та його наступники на київському столі опікувалися насамперед збиранням данини з підвласних племен. Княгиня Ольга визначала розмір данини із залежного населення, встановлюючи «устава і уроки, погости і данини». Данину звичайно платили натурою, насамперед хутром, медом, віском. Данина збиралася двома засобами: або підвласні племена привозили її в Київ, або князі з дружиною самі їздили за нею. Перший спосіб називався повозом, а другий – полюддям. На селян-общинників данина накладалася на «дим», «рало», «плуг», тобто на господарство. Крім того, селяни виконували різні повинності: ремонтували і будували шляхи, мости, замки, укріплення.

Якщо в ранньофеодальний період серед джерел збагачення князів і бояр велике місце займало збирання данини, то з часом основним джерелом стають прибутки від власного феодального господарства. Починає рости велике землеволодіння – княже, боярське, церковне. Ольга мала свої села – Ольжичі, Будутине, місто Вишегородськ. Володимир – село Берестове і град

Белгород. Росло і землеволодіння бояр. Ними в першу чергу ставали княжі дружинники, які за свою службу отримували землі і стали осідати на них. Церкви і монастирі також швидко ставали великими землевласниками. Індивідуальна земельна власність зародилась в Київській Русі лише в II пол. XI ст. «Руська Правда», складена за Ярослава Мудрого близько 1037 р., ще не знає такого способу власності, а «Правда Ярославичів» 1072 р. вже свідчить про наявність особистого землеволодіння, але поки що князівського. В літописах перші звістки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI, а боярське – починається з XII ст. Таким чином, з розвитком землеволодіння зростав чисельно і клас феодалів, який складався із князів, бояр і церковної верхівки.

Основною категорією населення, зайнятого в господарстві феодалів, були смерди. Вони мали власне господарство, проте певний час повинні були працювати і на феодала. Іншою категорією підневільного населення була дворова челядь, або холопи, які перебували в цілковитій залежності від свого господаря. Близьким до холопського було становище рядовичів і закупів – колишніх смердів, які внаслідок посилення експлуатації втрачали власне господарство та йшли в кабалу до феодала. Вони працювали за договором – «рядом» (звідси рядовичі), або відробляли позичені гроші – "купу" (звідси закупи).

Київська Русь була найбільшою політичною формацією середньовічної Європи, маючи за різними підрахунками від 3 до 12 млн. населення і величезну територію, що обіймала 300 тис. км². На протязі IX-XIII ст. влада переживала складну трансформацію. Держава виникла в дофеодалну добу. В цей час склалася дружинна форма державності. Давньоруські володарі – Олег, Ігор, Ольга, Святослав були типовими дружинними князями. На базі дружини був створений примітивний апарат управління та збирання данини.

У добу піднесення Київської Русі формується ранньосередньовічна держава у формі монархії. На чолі держави стояв великий київський князь, який був головою держави і верховним власником усїєї території. Він зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, адміністративно-судової та військової влади. Влада київського князя була спадковою. Під його рукою були «світлі князі і великі бояри», які володіли окремими князівствами і містами. Спочатку це були племінні князі, а в кінці X ст., в результаті проведеної Володимиром реформи, стали призначатися великим київським князем представники великокняжого роду. Князі і великі бояри за свою службу користувалися часткою данини, яка збиралася з підвласної їм території. З часом вони стали отримувати землі і перетворювались у феодалів-землевласників. У залежності від них перебували дрібні феодали (бояри, дружинники), влада яких поширювалася на невеличкі міста і села. Управління невеличкими містами здійснювали також намісники великого князя - тисяцькі та посадники. Великий київський князь для прийняття важливих державних рішень скликав раду із князів і бояр – боярську думу. Пізніше місце в думі отримала верхівка священослужителів. Рішення думи не були обов'язковими для князя.

Найближче оточення, за допомогою якого великий київський князь керував державою, була особиста дружина, яка складалася зі старшої (бояри, мужи) і молодшої (отроки, діти боярські). У разі загальної небезпеки збиралося народне ополчення – «вої», куди входили смерди і городяни.

В період феодальної роздробленості одноосібна монархія переростає у федеративну монархію, коли долю Русі вирішував не великий князь, а група впливових князів. Створюється дуумвірат (Всеволод і Володимир), триумвірат Ярославичів (Ізяслав, Святослав, Всеволод), що шукали компромісних рішень на княжих з'їздах („снемах"). Цю форму правління історики називають „колективним сюзеренітетом".

Провідне місце в економіці Київської Русі займало сільське господарство. Для обробки ґрунту і вирощування врожаю використовувалися досконалі для того часу знаряддя праці: плуг, рало, соха, борона, заступ, мотика, серп, коса. Культивувалися жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, горох. Наявність чудових пасовищ і сінокосів дозволяли утримувати в феодальних господарствах велику кількість худоби.

Важливу роль в господарському розвитку Київської Русі відіграло розвинене ремісничє виробництво. Так, у Києві існувало від 40 до 60 різних ремесел, найважливішими серед них були: ковальство, теслярство, гончарство та інші. Асортимент виробів із заліза налічував 150 назв, а давньоруські ковалі опанували всі відомі тоді прийоми обробки: кування, зварювання, гаткування і інкрустація кольоровими металами. Ковалі виготовляли різні знаряддя праці, зброю і предмети побуту – серпи, сокири, стріли, щити, шоломи, кольчуги, замки, ключі та інше. Розповсюдженими видами ремесла були гончарство, плотництво, обробка шкіри, виготовлення тканин з льону і вовни, виробництво скла, обробка каменю і ін.

Високого рівня розвитку досягла будівельна справа. Для будівництва виробляли цеглу (плінфу), декоративні полив'яні плити, а також використовували дерево, граніт, мармур, шифер. Ремесло розвивалося, як у структурі господарства феодалів, задовольняючи їх потреби у відповідних знаряддях і предметах, так і на вільній міській основі, тобто ремісники виробляли різні речі на замовлення, на ринок. Допоміжними галузями господарства стали промисли – бджільництво, мисливство, рибальство.

У цілому господарство Київської Русі мало натуральний характер, однак розвиток ремесла, посилення суспільного поділу праці сприяли розширенню обміну, торгівлі. Внутрішня торгівля переважно зосереджувалася на місцевих ринках, які зв'язували економічно окремі райони. Такий характер господарчих зв'язків був притаманний взагалі епосі феодалізму.

Широко розвивалася на Русі зовнішня торгівля. Найбільшими торгівельними комунікаціями були шляхи «грецький», який зв'язував Русь з балтійськими і чорноморськими ринками, «соляний» і «залозний», котрі вели в країни Центральної Європи і на Кавказ. Вивозили на міжнародні ринки хутра, мед, віск, льон, льняні тканини, вироби із срібла і заліза та ін. Завозили – головним чином для задоволення потреб феодалів – предмети розкоші

(шовкові тканини, парчу, сукно, оксамит, прянощі та ін.), зброю, мідь, ювелірні вироби тощо.

Торгівля викликала до життя грошовий обіг. Ще до виникнення держави роль грошей виконували тварини, а потім „куна” (хутро куниці). На ранньому етапі (VIII-X ст.) на Русі оберталися арабські дирхеми, візантійські полісми і міліаресії, західноєвропейські динари. За Володимира Великого і Ярослава Мудрого Русь карбувала власні гроші: срібники і златники. З XI ст. при розрахунках у великих торгівельних операціях використовувалися срібні зливки – гривни.

Яскравим свідченням високого рівня економічного розвитку Київської Русі став своєрідний процес урбанізації. Протоміста у східних слов'ян виникали ще в VI-VIII ст. Найвідоміше місто – град Кия, який виник ще в V сторіччі. В XI-I третині XIII ст. в ньому налічувалось близько 50 тис. мешканців. За середньовічними мірками – це велика кількість городян. У давньоруських Чернигові і Галичі мешкало по 25 тис. городян. Літописи повідомляють, що в IX-X ст. існувало понад 20 міст, в XI ст. згадується ще 32 міста. Напередодні монгольської навали на Русі налічували понад 300 „градів”, з яких майже 100 були справжніми містами. В містах зосереджувалося соціально-економічне, політичне і культурне життя.

Високого рівня розвитку за часів Київської Русі досягла самобутня культура, яка склалася на місцевій східнослов'янській основі. Життєдайним джерелом і основою духовної культури Русі була усна народна творчість, яка виникла в глибині віків. В давньоруському фольклорі – билинах, дружинних піснях, переказах, легендах, казках знаходимо відображення світогляду людей, роздуми про минуле і сучасне свого народу, історичні події. Одним із найдавніших фольклорних жанрів є народні перекази. Яскравим зразком родового переказу є історія про Кия, Щека, Хорива та сестру їх Либідь і заснування ними Києва. До нас дійшли також обрядові і святкові пісні, колядки, магичні закликання, прислів'я тощо. Чудовими пам'ятками давньоруської творчості є билини Київського, або Володимирського циклу: сюжети і образи цих билин пов'язані зі стольним градом Києвом, його захисниками Іллею Муромцем, Добринею Никитичем.

Велике значення для розвитку давньоруської культури мала поява писемності, яка виникла на Русі не пізніше, ніж у IX ст., тобто ще до введення християнства. Вже в I пол. X ст. Русь підписувала угоди з Візантією (911 р., 944 р.). Поява і розвиток писемності сприяли розповсюдженню освіти на Русі. Вже за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого були засновані школи для навчання княжих і боярських дітей, а також для дітей старост і священників. Школи відкривались при монастирях і церквах, тут створювались і бібліотеки. Перша з них була заснована при Софіївському соборі в 1037 р., книжки тут не тільки зберігались, а перекладались з іноземних мов і переписувались.

В Київській Русі розвивалась і оригінальна література. Одним із відомих письменників XI ст. був митрополит Іларіон. В своєму творі „Слово про закон і благодать” Іларіон прославляє діяльність князя Володимира за те,

що він зробив Русь відомою у всіх кінцях землі. Князь Володимир Мономах в "Повчанні дітям" вчить їх правилам моралі, виступає проти усобних війн, захищає ідею єдності Русі. Також з'являються літописи - своєрідні хроніки подій, які склалися за часом. Найбільш відомий літопис – „Повість врем'яних літ” була написана монахом Києво-Печерського монастиря Нестором на поч. XII ст. Вершиною давньоруської літератури став твір „Слово о полку Ігореві”. Першою давньоруською енциклопедією став „Ізборник” митрополита Іларіона (1073 р.)

Високого рівня розвитку за часів давньоруської держави досягла архітектура і різні галузі мистецтва. До найдавніших пам'яток архітектури належить Десятинна церква в Києві, побудована князем Володимиром в 989-996 рр. Церква була зруйнована в 1240 р. під час монголо-татарської навали. У 1036 р. був створений Спасо-Преображенський собор у Чернігові. За часів Ярослава Мудрого в Києві збудований Софійський собор (закладений у 1037 р.) і недалеко від нього – церкви Ірини і Георгія, а також великокняжі палати. В 1051 р. засновано Києво-Печерський монастир. За часів Ярослава верхня частина Києва була обнесена валом з трьома брамами, головні з них отримали назву Золотих воріт. Розвивається живопис: фрески-малюнки на стінах розписані мінеральними фарбами, мозаїки-зображення, виконані з шматочків кольорового скла; іконопис – зображення ликів святих. Були розповсюджені книжкові мініатюри.

2. Давня Русь в період феодалної роздробленості. Галицько-Волинське князівство

Велика держава середньовіччя – Київська Русь не була, між тим, монолітом ні в етнічному плані, ні за формою організації влади, здійснюваної з Києва. Ознаки політичного роздроблення Київської Русі були помітні вже відразу після смерті Ярослава в 1054 р. Ще за життя він поділив державу між своїми синами. У Київській Русі з 1054 р. встановилася неznана раніше форма правління, яку історики назвали триумвіратом Ярославичів. Всі державні справи брати вирішували разом: видавали закони («Правда Ярославичів»), ходили в походи на кочовиків (торків і половців), тощо. Але здебільшого триумвіри дбали про збільшення власних володінь. Після невдалої для Русі битви з половцями на р. Альті триумвірат розпався. Так скінчився майже 20-літній триумвірат Ярославичів.

Перед загрозою з боку половців князі роблять спроби залагодити справи миром і припинити усобиці, для чого скликають князівські з'їзди. Першим із таких був з'їзд 1097 р. у Любечі. Там було визнано принцип, за яким кожний князь мусив володіти своєю вотчиною, тобто землею, виділеною йому батьком, і не посягати на землі інших князів («кожен да держить отчину свою»). Це узаконило роздроблення Давньоруської держави на окремі спадкові князівства.

Володимир Мономах (1113-1125 рр.) і його син Мстислав (1125-1132 рр.) на якийсь час поновили і зміцнили великокнязівську владу, але припинити роздроблення Київської Русі не змогли.

Роздробленість, що охопила Русь у XII-XIII ст., дістала назву феодальної, оскільки в її підвалинах була еволюція феодалізму. Роздроблення Київської Русі було зумовлено закономірністю соціально-економічного процесу: подальшим розвитком продуктивних сил (насамперед у містах), зростанням феодальної власності, посиленням місцевої землевласницької знаті, економічним і політичним зміцненням і відособленням окремих князівств, які прагнули вийти з-під влади великого князя київського. В умовах зростання антифеодального протесту селянства феодалі зміцнювали державний апарат на місцях.

Феодальна експлуатація викликала загострення класової боротьби, яка багато разів переростала у відкриті повстання селян і «міських чорних людей». У літописах збереглися свідчення про антифеодальні рухи цього періоду в Київській, Галицькій, Володимиро-Суздальській, Новгородській та інших давньоруських землях. Запекла міжусобна боротьба князів за землі і міста, в тому числі і за Київ, що супроводжувались пограбуванням народних мас, посилювала незадоволення серед населення.

Протягом 30-50-х років XII ст. від Києва відокремилися всі значні феодальні князівства. Відособлення цих князівств, що здавна сплачували Києву данину, призвело до занепаду його колишньої економічної і політичної могутності, хоча він і залишався одним із найбагатших міст і зберігав славу про минулу зверхність.

На економічному становищі Києва і київської землі згубно позначилися також руйнівні князівські усобиці і напади половців. Використовуючи феодальні міжусобиці на Русі, половці посилили натиск на руські землі і особливо на Придніпров'я. З 1061 по 1210 рр. вони вчинили 46 набігів на руські землі: з них найбільша кількість припала на Переяславщину і Київщину. Негативний вплив справило також переміщення європейських торговельних шляхів, чому дуже сприяли хрестові походи. Після захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р. київсько-візантійська торгівля була остаточно підірвана. З цього часу старовинний торговельний шлях «із варяг в греки», який і без того страждав від частих набігів половців на Придніпров'я, зовсім занепав.

У другій половині XII ст. Київ остаточно втратив своє значення столиці Русі. Київська держава розпалася на ряд великих самостійних феодальних земель-князівств, найважливішими з яких були: Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Галицька, Володимиро-Волинська, Полоцька, Турово-Пінська, Ростово-Суздальська, Новгородська, Смоленська. У кожній з цих земель був свій політичний центр – найбільше місто, яким володів старший князь землі, що титулувався, як і київський, «великий».

Кожна руська земля мала свої особливості політичного устрою. Так, внаслідок тривалої боротьби місцевого боярства проти князів у Новгороді та Пскові, утворилися боярські республіки, в інших землях (зокрема у

Володимиро-Суздальській) перемогла міцна князівська влада, а в Галицько-Волинській великий вплив на політичне і соціально-економічне життя справило боярство, хоча в окремі періоди тут зміцнювалася влада князя. У середині – другій половині XII ст. у державних рамках Давньої Русі виділилося півтора десятка князівств і земель, які незабаром почали об'єднуватися в групи. Це історично об'єктивно заклало підвалини формування території трьох східнослов'янських народностей.

У Північно-Східній Русі особливо тісні зв'язки встановилися між Володимиро-Суздальською та Муромо-Рязанською землями. У Південній Русі то були Галицька і Волинська землі, що після їх об'єднання тяжіли до землі Київської. Ці процеси розвивалися далі наприкінці XII – на початку XIII ст.

Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська землі, а також Буковина і Закарпаття стали тією територіальною основою, на якій склалася й розвивалася українська народність. А на середній Наддніпрянщині, в Київській землі, утворилося етнічне осереддя українського етносу, навколо якого поступово згуртувалося населення інших південно-руських земель. За середньою Наддніпрянщиною раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилася назва «Україна», як синонім поняття «країна», тобто край, рідна земля (для зрівняння: Сербія по сербохорватські – «сербська країна»). Термін «Україна» вперше зустрічаємо в Київському літописі під 1187 р. в розумінні край, країна. Під 1189 р. той же Київський літопис називає Україною Галицьку землю. Отже, вже наприкінці XII ст. Україною літописці називали різні території Південно-Західної Русі. З часом назва «Україна» поширилася на всі етнічні українські землі.

Найсильнішими серед південно-західних князівств були князівства Галицьке і Волинське. Від Києва Галицьке князівство відокремилася раніше ніж інші землі – після Любецького з'їзду князів (1097 р.). Найвищого розквіту, як самостійне князівство, Галицька земля досягла за князювання Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.). Літописець високо цінує особу Ярослава Осмомисла. Він пише, що князь був мудрий і красномовний, чесний і шанований у всіх землях, славний полками і тим, що він «розстроїл землю свою». За часів Ярослава Галицьке князівство досягло найбільшої могутності. Галицький князь користувався авторитетом на міжнародній арені, підтримував дипломатичні взаємовідносини не лише з сусідами, а й і з Візантією, священною Римською імперією.

Волинська земля відокремилася від Києва в середині XII ст., коли волинським князем був правнук Володимира Мономаха – Мстислав Ізяславич.

Між Галицьким і Волинським князівствами розвивалися жваві економічні зв'язки. Спільним у них було і завдання боротьби проти нападів польських і угорських феодалів, які намагалися захопити галицькі і волинські землі. Все це створювало об'єктивні передумови до об'єднання цих земель у князівство.

У 1199 р. Роману Мстиславовичу, спираючись на підтримку дружинників, частини середніх і дрібних бояр та міщан, вдалося домогтися об'єднання під своєю владою Волині і Галичини в одне князівство. Незадовго до смерті Роман поставив у залежність від себе й золотоверхий Київ. За часів Романа Галицько-Волинське князівство успішно воювало з половцями. Активну політику проводив Роман на заході. Він відбивав напади литовських племен, зокрема ятвягів, і навіть вторгався в їхні землі. З Угорщиною Роман уклав договір про мир, а з Візантією підтримував дружні відносини, в Польщі втручався у феодальні усобиці.

Після загибелі князя Романа у 1205 р. (його сини тоді були малолітніми: Данилові було 3 роки, а Василькові – один рік) почалися численні усобиці й феодальні війни, що тривали понад 30 років. Галицькі бояри намагалися не допустити зміцнення великокнязівської влади.

В результаті тривалої боротьби, спираючись на підтримку середніх та дрібних феодалів і городян, Данило Романович зумів припинити усобиці і поновити єдність Галицько-Волинського князівства. У 1238 р. Данило зайняв Галич, в тому ж році він розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену. У 1240 р. Данило зайняв Київ і поставив там свого воєводу Дмитра. Столицею князівства Данило обрав нову резиденцію Холм, де побудував оборонні споруди, церкви, заклав великий парк. Планомірною і цілеспрямованою була містобудівнича діяльність Данила та його брата Василька. З їх наказу були споруджені міста – замки Данилів, Крем'янець, Угровеськ та інші.

Отже, у першій половині XIII ст. Галицько-Волинське князівство успішно відбило напади Угорщини, Польщі, німецьких лицарів. Але подальше його зміцнення було перервано навалюю Батия.

Галицько-Волинське князівство внаслідок навали Батия зазнало руйнувань, але воно залишилося найміцнішим серед усіх південно-західних князівств. Князь Данило кілька років не визнавав влади татарського хана, але на початку 1246 р. він поїхав до Золотої Орди і дістав від хана ярлик на князювання, визнавши залежність від золотоординського хана. Проте це не означало відмови Данила від боротьби з Ордою. Данило збирав сили. Передусім він будував нові міста і укріплював старі. Було побудовано в 1250-х рр. місто, назване на честь сина Данила Львовом, зміцнено Холм,

У 1245 р. військо Данила Галицького здобуло блискучу перемогу в битві з військом угорського короля та його союзниками. Ця перемога надовго зупинила експансію угорського королівства на північ Карпат. Близько 1250 р. між Данилом і угорським королем Белою IV налагодилися дружні стосунки, які були закріплені шлюбом сина Данила Льва з дочкою Бели Констанцією. Але спроба організувати спільний союз проти ординців не вдалася. Поступово Данило знову починає шукати союзників для боротьби з ординцями. У 1254-1255 р. війська Данила, його брата Василька і сина Льва здобули міста по Південному Бугу, Случі й Тетереву, а загін хана Куремси відтіснили в свої кочовища. Однак після приходу в 1258 р. величезного війська Бурундая, Данило і Василько

були змушені розібрати укріплення найбільших фортець на доказ того, що вони «мирники» Орди.

Данило проводив активну зовнішню політику. Міжнародному авторитетові Данила сприяло вінчання його в 1253 р. отриманою від папи Інокентія IV королівською короною. Однак папа не зміг та й не бажав надати реальну допомогу проти Орди галицько-волинському князеві, що не пустив католицьких місіонерів до своєї країни і твердо дотримувався православ'я. Тому зв'язки Данила з Римом перервалися.

Після смерті Данила Галицького (1264 р.) його син Шварно Данилович короткий час володів не лише Галицьким князівством, а й Литвою. В цей час князівство розпалося на чотири частини, якими володіли сини Данила.

На початку XIV ст. Волинське і Галицьке князівства знову об'єдналися в руках одного князя – Юрія Львовича, онука Данила Галицького. Скориставшись з внутрішніх заколотів в Золотій Орді, Галицько-Волинська держава змогла на деякий час пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу.

У 1308-1323 рр. в Галицько-Волинській державі правили сини Юрія – Лев II і Андрій. На міжнародній арені вони орієнтувалися на союз з Тевтонським орденом. Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв'язку з тим, що дедалі відчутнішим був натиск Литви на північні окраїни князівства. Отже, хоч Галицько-Волинське князівство мусило визначити формальну залежність від Золотої Орди, фактично воно вело самостійну зовнішню політику.

Останнім галицько-волинським князем був Юрій Болеслав (1325-1340 рр.) – син польського (мазовецького) князя Тройдена, родич галицько-волинських князів по матері. Після смерті Юрія Болеслава самостійне Галицько-Волинське князівство перестає існувати.

Галицько-Волинське князівство після падіння Києва продовжило на ціле сторіччя існування державного утворення на слов'янських землях і стало політичним центром майбутньої України.

ТЕМА 2

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ. ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XIV - ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

ПЛАН

1. Приєднання українських земель до Литви та Польщі.
2. Соціально-економічні процеси в XIV – I пол. XVII ст.
3. Виникнення й еволюція козацтва.
4. Церковне життя. Культура.

1. Приєднання українських земель до Литви та Польщі

У XIV ст. історичні події розвивалися у вкрай несприятливому для Русі-України напрямі: вона була ослаблена золотоординським ігом; припинилася галицько-волинська князівська династія; посилилися агресивні сусіди, насамперед Польща, Угорщина, Литва.

Першим скористалося ослабленням Русі – України Литовське князівство. Оточене непрохідними для кінноти лісами й болотами, воно було недосяжне для монголо-татарських орд. У запеклій боротьбі з німецькими хрестоносцями, які насувалися з півночі, розрізнені язичницькі литовські племена об'єдналися у сильну державу під керівництвом князя Міндовга. Вже в першій пол. XIV ст. литовці захопили половину Білорусі. У 30-х роках XIV ст. вони почали завойовувати українські землі: Дорогичинську, Берестейську, Турово-Пинську, Прип'ятську. У 1340 р. литовський князь Любарт – стає галицько – волинським князем, але в 1349 р. втрачає Галичину, залишаючи за собою лише Волинь.

У 50-х роках XIV ст. з ослабленням Золотої Орди розпочався наступ Литви на Подніпров'є. Його очолив старший брат Любарта – великий князь литовський Ольгерд Гедимінович, який рішуче проголосив, що „вся Русь просто повинна належати литовцям". У 1355-1356 рр. він захопив Чернігово – Сіверщину, а в 1362 р., розгромивши за допомогою українців на р. Сині Води монголе-татарське військо, остаточно приєднав до Литовської держави Київщину, Поділля і Переяславщину. У 1377 р., після тривалої боротьби Ольгерда з Польщею, до Литви увійшли Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Підпорядкувавши собі приблизно половину земель Київський Русі, Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Столицею держави та резиденцією великих князів було місто Вільнюс (Вільно).

Утвердження литовського правління на теренах ослабленої Русі – України відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це пояснювалося тим, що литовські князі, діючи за принципом „захоплюючи,

звільняємо" (українські землі від золотординців), виявляли незмінну повагу до місцевих звичаїв, проголошуючи: „Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо”.

Перебуваючи на значно нижчому рівні суспільно – політичного розвитку порівняно з населенням приєднаних територій, литовці потрапляли під вплив її державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності. Руська (українська й білоруська) мова стала державною у Литовському князівстві, нею велося все діловодство, писали літературні твори. В основі Литовських статутів (1529, 1566, 1588 pp.) – кодексів середньовічного права Великого князівства Литовського, як засвідчує історико-правова наука, лежали звичаєві і писані норми українського права, тобто „Руської правди” та звичаєвого права, які побутували у традиціях українського народу ще за доби Київської Русі. Православна церква у Литовській державі також зберігала міцні позиції, зокрема, великий князь Ольгерд та 10 з 12 його синів були православними. Самі українські землі спершу перебували у становищі удільних князівств, очолюваних князями – членами литовського великокнязівського роду. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримувала право обіймати найвищі адміністративні посади і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: „Великий князь Литовський і Руський”. Тому й державу ряд істориків визначають як Литовсько-Руську.

Велике князівство Литовське, складаючись на 90 % із українських та білоруських земель, певною мірою нагадувало Київську Русь. Майже до кін. XIV ст. воно було своєрідною федерацією напівнезалежних земель, рівноправними суб'єктами якої виступали Київщина, Чернігове-Сіверщина, Волинь та Поділля.

Справді, руська династія Рюриковичів поступилася литовським Гедиміновичам: київським і чернігово-сіверським удільними князями стали сини Ольгерда Володимир і Дмитро – Корибут: на Волині княжив молодший брат великого князя Любарт, а після нього – Любартів син Федір; на Поділлі правили племінники Ольгерда – князі Кориатовичі.

Проте за одне-два покоління за виглядом, мовою та поведінкою литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв України і Білорусі, що вже нагадували своїх попередників – Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання, власне, як місію „збирання земель Русі” й користувалися цим приводом задовго до того, як його запозичила Москва - міцніючий суперник литовців у змаганнях за київську спадщину. Саме тому М.Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберігало традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія.

Після Ольгерда, внаслідок міжусобної боротьби, до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377-1392). З самого початку він зіткнувся з цілою низкою проблем, які постали перед Великим князівством Литовським: внутрішньою нестабільністю в державі, викликаною в значній мірі порушенням ним принципу родового старшинства в успадкуванні великокнязівського престолу, виснаженням державного організму внаслідок

широкомасштабної експансії на сході; посиленням агресивних сусідів – Тевтонського ордену та Московського князівства. У такій ситуації Ягайло змушений був шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, і уклав із нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію. Кревська унія передбачала: 1) об'єднання Польщі і Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла; 2) обрання польським королем Ягайла, який прийняв ім'я Владислава II та одночасно залишався великим князем литовським; 3) перехід у католицтво язичницького населення Литви.

Кревська унія створила реальні передумови для боротьби із зовнішньою загрозою. Водночас вона викликала небезпеку польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Тому реалізація умов унії відразу викликала сильну протидію. Очолював литовсько-українську опозицію двоюрідний брат Ягайла – князь Вітовт (1392-1430), котрий у 1392 р. (Острозька угода) змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. У той час, намагаючись зміцнити внутрішньополітичну єдність всередині країни, Вітовт рішуче проводив курс на її централізацію, обмежуючи тим самим автономію українських земель. Протягом 1392-1394 рр. він силою зброї змістив тих князів, що перестали йому коритися, і ліквідував на території України Волинське, Новгород – Сіверське, Київське та Подільське удільні князівства, перетворивши їх на провінції Литви. Ними стали правити не вічно бунтівливі удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що беззаперечно здійснювали волю великого князя.

Ще більше зміцнив своє становище Вітовт після блискучої перемоги над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві 1410 р., де поряд із литовськими, білоруськими та польськими військами брали участь й українські полки. Збройній експансії Тевтонського ордену на слов'янські землі було покладено кінець. Наслідком цього стало укладення Городельської унії (1413), яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалася політична зверхність польського короля, з яким мали погоджуватися кандидатури на великокнязівський престол після смерті Вітовта. Важливим положенням унії було зрівняння у правах і привілеях польської і литовської шляхти католицького віросповідання. На православну шляхту це положення не поширювалося, обмежуючи тим самим її участь у державному управлінні. Така нерівноправність вела до розколу між православними і католиками на українських землях. Отже, українці, які більше двох століть перебували у складі Великого князівства Литовського, мали відносно сприятливі умови для свого розвитку. У той же час, починаючи з прийняття Кревської унії, їхні права поступово обмежуються. Насамперед, істотно змінюється становище православної знаті. Якщо в перші десятиліття після приєднання до Литви українці та білоруси домінували у суспільно-політичному житті, то тепер –

відтісняються на другий план, поступаючись представникам католицького віросповідання. Активнішою стає також політика великих князів, спрямована на ліквідацію залишків автономії українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Водночас з литовською почалася польська експансія на українські землі. Ще в середині XIV ст. Польща захопила Галичину та Холмщину, збільшивши свою територію майже в 1,5 рази. Однак для поляків опанування українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Тому спочатку вони з обережністю впроваджували зміни серед місцевого населення. За прикладом останніх галицьких правителів польський король Казимир називав ці землі „королівством Руським”. Поряд з латиною вживалася й руська (українська) мова, у краї і далі ходила своя монета. Однак з часом становище українців дедалі більше змінювалося у гірший бік.

Окупувавши західноукраїнські землі, польська шляхта на цьому не заспокоїлася. Вона мріяла про всю Україну, захоплену Литвою. Остання ж з поч. XVI ст. опинилася перед наростаючою небезпекою ззовні, насамперед з боку Московського князівства та Кримського ханства. Московія, маючи у своєму підпорядкуванні майже весь Північний Схід та в 1480 р. практично скинувши вікове монголо-татарське іго, сама почала зазіхати на чужі землі. Поширення московської експансії викликало необхідність виправдовувати її. Так постала доктрина так званого третього Риму. Водночас князь московський Іван III проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві. У результаті Литва втратила сіверські землі. У 1500-1503 рр. велася литовсько-московська війна. У 1522 р. Москва відібрала у Литви Чернігів і Стародуб.

Становище Литовської держави ускладнювалося й появою на півдні нової загрози – Кримського ханства, яке у 1449 р. відокремилася від Золотої Орди, а у 1478 р. визнало себе васалом Туреччини. У 1482 р. за намовою Івана III кримські татари напали на Україну, спаливши Київ. Відтоді кримчаки майже щороку нападали і нищили українські землі (з 1450 по 1556 рр. орди кримських татар вчинили 86 великих грабіжницьких нападів на українські землі).

У сер. XVI ст. зростаюча криза у Великому князівстві Литовському сягнула критичної межі. В 1549 та 1552 рр. воно не змогло протистояти двом великим вторгненням татар. В 1558-1583 рр. Литва ув'язла в нову тривалу війну з Московією – так звану Лівонську війну. Виснажені величезними військовими витратами, опинившись перед загрозою московського вторгнення, литовці звернулися до Польщі за допомогою. Поляки погодилися, але поставили головною умовою об'єднання в одне політичне ціле Польщі та Литви, яких до цих пір пов'язував спільний монарх.

1 липня 1569 р. було затверджено, окремо польським і литовським сеймами, Люблінську унію, яка передбачала: 1) об'єднання Польщі й Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту; 2) на чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався королем польським і великим князем литовським, обирався на спільному

польсько-литовському сеймі й коронувався в Кракові; 3) спільним для Польщі й Литви були сейм і сенат, запроваджувалася єдина грошова одиниця; 4) Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, маючи окремі закони – Литовський статут, судову систему, військо, уряд і адміністрацію; 5) під юрисдикцію Польщі, у складі якої вже перебували Галичина, Холмщина та Західне Поділля, відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям: Підляшшя (сьогодні – Білостоцьке, Люблінське та Варшавське воєводства Польщі), Волинь, Поділля, Брацлавщина (Східне Поділля) та Київщина; 6) українська шляхта зрівнювалася у правах із польською та литовською.

Єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України було об'єднання більшості її земель у складі однієї держави – Польщі. Згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм, українські землі, що опинилися у складі Польщі, були поділені на 6 воєводств: Руське (із центром у Львові), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). Решта українських земель перебували під владою інших іноземних держав: Чернігово-Сіверщина – Московського князівства, а з 1618 р. – Речі Посполитої; Закарпаття – Угорщини, а з 1526 р. – Туреччини та австрійських Габсбургів; Буковина – Молдавського князівства, а з 1514 р. – Туреччини; Берестейщина й Пинщина залишалися у складі Великого князівства Литовського.

З укладанням Люблінської унії в історії України почався період польського панування, що продовжувався до середини XVIII століття. Якщо становище українських земель у складі Литви було стерпним, то тепер ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний наступ польської адміністрації на права українського населення. Різко посилювався економічний, національний, релігійний і культурний гніт.

2. Соціально-економічні процеси в XIV - першій половині XVII ст.

Основою економіки України у XIV-XVI ст. були землеробство і традиційні промисли: мисливство, бортництво, рибальство. Останні переважали у господарській діяльності значної частини населення, бо далися взнаки монгольська навала і небезпечне сусідство з „Татарією”. Внаслідок цього занепала аграрна культура. Величезні простори східноукраїнських земель, збезлюднівши, перетворилися на суцільні мисливські і бортні „уходи” (угіддя). Велике значення в економіці України мали ліса. Західна Європа мала потребу у величезній кількості дерев'яних виробів. З XV ст. при великих млинах з'явилися лісопильні заводи. Як і в попередній період, значну роль грав соляний промисел. Галичина мала відомі соляні родовища на Прикарпатті і на Перемишлі, у Коломиї, біля Косова. Німецькі колоністи ввели удосконалене знаряддя для видобутку солі, її виварювання й очищення. Галицьку сіль вивозили в найвіддаленні куточки України і за кордон. Добували сіль також на лиманах Чорного моря і на Слобожанщині.

Майже по всій Україні, переважно на Правобережжі, з болотної руди здобували залізо.

У XV ст. з'явилися перші зміни в господарстві: підвищилися ціни на худобу в Західній Європі і почався її експорт з України. Зростає значення скотарства, особливо там, де не було лісів, на Поділлі. Волів висилали тисячами на ярмарки Львова, Луцька, Ярослава, а відтіля великими гуртами на Шленськ.

У XVI ст. у країнах Західної Європи почався "зерновий бум", що викликав в Україні зростання шляхетського землеволодіння, орієнтацію фільварків на зовнішній ринок, ріст панщини і покріпачення селян. Розвиток агротехніки, поліпшення знарядь обробки землі, тверда експлуатація селян привели до того, що до початку XVII ст. українські регіони замінили Іспанію як житницю Європи. Експортували хліб з Холмщини, Белзької землі, Перемишля, Берестейщини, Луцького повіту, Поділля, Покуття.

Традиційно на землях України розвивалися ремесла. Хоча монголо-татарська навала призвела до тимчасового занепаду ремесла, зникнення окремих ремісничих професій, але поступово протягом XIV-XV ст. вони відроджувалися.

Найбільшими центрами ремісництва були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. Наприкінці XV ст. в українських містах існувало близько 200 ремісничих спеціальностей. Розвивалися залізорудна справа, ливарництво, будівництво, гончарство, ткацтво та інші.

Протягом XVI – першої половини XVII ст. у ремеслі розвивалися товарні відносини. Ремісники поступово переходили від роботи на замовлення до виготовлення продукції на ринок. Внаслідок технічного поділу праці міське ремесло вдосконалювалося, з'являлися нові галузі. В першій половині XVII ст. у містах України зафіксовано понад 270 ремісничих спеціальностей, зокрема у Львові – 133 спеціальності, Києві – близько 100. Найпоширенішими міськими ремеслами були сукнарство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування.

В українських містах збільшувалася кількість ремісників, які становили значну частину населення і почали об'єднуватися в цехи. Причини їх виникнення були ті ж самі, що й на Заході: захист своїх інтересів у боротьбі проти свавілля державної адміністрації та феодалів, вузькість внутрішнього ринку, конкуренція між міськими й сільськими ремісниками. Перша згадка про ремісничі цехи в Україні датуються 1386 р., коли була видана цехова грамота для шевців Перемишля. Наприкінці XV ст. у Львові було 500 ремісників 36 спеціальностей, об'єднаних у 14 цехів. У Києві були цехи кравців, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, золотарів, цирульників та інші. Усі цехи мали свій статут, суд, свої свята, святих, прапори, до їх складу входили майстри, підмайстри, учні. На чолі стояв виборний цехмістер. В XIV – XV ст. цехові організації відіграли позитивну роль у розвитку міського ремесла. Вони захищали інтереси ремісників, сприяли підвищенню фахового рівня, якості вироблюваної ними продукції. В XVI-XVII ст. нові економічні

умови, які потребували подальшого розширення ремісництва, йшли урозріз із штучною регламентацією виробництва і збуту, нав'язуваною цеховими статутами. Цехи з їх корпоративною замкнутістю ставали гальмом на шляху розвитку промисловості. Почався розпад цехів.

Впродовж XIV – перш. пол. XVII ст. була налагоджена і розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. Основними формами внутрішньої торгівлі були торги і базари, ярмарки, постійна торгівля. Торги і базари на місцевих ринках відбувалися один-два рази на тиждень, перетворюючись у постійну торгівлю. Тут продавалися продукти землеробства, вироби сільських промислів і місцевих ремісників. Важливим предметом торгівлі була сіль. У XV ст. зароджується ярмаркова торгівля, що було першою ознакою формування внутрішнього ринку. Ярмарки влаштовувалися один-два рази на рік і тривали декілька днів, а то й тижнів. Ярмарки були універсальними. Торгували на них текстилем, галантерейними і господарськими товарами закордонного походження, залізним крамом, виробами ремесел і промислів, продуктами сільського господарства. Одночасно відбувалася спеціалізація ярмаркової торгівлі. Ярмарки ставали центрами торгівлі відносно вузького виду товарів. Сюди з'їжджалися купці з різних земель, укладалися контракти на поставку товарів у великих розмірах.

Міста, в яких мали відбуватися ярмарки, визначались великокнязівськими і королівськими грамотами. Великі ярмарки були у Львові, Києві, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославі.

В XVI-XVII ст. складалася система постійної торгівлі, що здійснювалася через стаціонарні заклади-кramниці, магазини, рундуки, склади, корчми, шинки, ятки. Наприклад, у середині XVI ст. у Кременці налічувалося 70 kramниць, Кам'янець-Подільському – 40, Луцьку – 40, Холмі – 20.

У цілому, густа мережа базарів, торгів, ярмарків сприяла зміцненню торговельних зв'язків між містами і селами, окремими господарськими районами.

Саме у цей час українські землі знову потрапляють в орбіту активних міжнародних торговельних відносин. Підйом торгівлі в другій половині XIV ст. обумовлений усім ходом економічного і соціального розвитку південно руських земель. Це був час загальноєвропейського економічного пожвавлення, що базувалося на інтенсивному розвитку продуктивних сил, удосконалюванні техніки і сільського господарства. Підйому торгівлі на Україні також сприяв швидкий ріст економічних зв'язків між Східною, Південною і Північною Європою, зміна напрямків торгових шляхів, італійська колонізація Криму і Північного Причорномор'я.

Найголовнішого значення у торгівлі набув Львів. Після здобуття турками–османами Константинополя (1453 р.) через Львів проходив єдиний шлях східної торгівлі Європи. Львів зв'язував давні українські землі із Західною Європою – Вроцлавом і Гданьськом, а також Молдавією. Угорщиною. В 1460 р. привілей короля Казимира забезпечив Львову

виключне право гуртової торгівлі і дорожнього мита, львівські купці мали пільги в оплаті мит на території Польського королівства.

Важливим транзитним пунктом був Київ, з якого йшли шляхи на Кавказ, у Середню Азію, Крим, Московську державу. На Волині першість у торгівлі перейшла від Володимира до Луцька, що підтримував зв'язки з балтійським Помор'ям, білоруськими землями. Конкурентом Львова в південній торгівлі був Кам'янець-Подільський. Але ці міста не здобули монопольного права на торгівлю, як Львів.

Важливе місце в зовнішній торгівлі українських земель займала Росія. У Київ, Львів, Луцьк і інші міста купці з Росії привозили різноманітні хутра – соболів, лисиць, бобрів, куниць, песців, білок, хутрянні і шкірянні вироби. З Київської, Чернігівської, Подільської, Галицької земель у Росію надходили зерно, мед, віск, сіль, дерев'яні вироби. Крім того, українські міста залучали російських торгових людей як центри торгівлі східними і західно-європейськими товарами.

З кримських і азійських ринків у Київ і інші міста Подніпров'я привозили прянощі, насамперед перець, шовкові і парчові тканини, оксамит, перли, зі східних ринків на Подніпров'я гнали також табуни верхових коней, доставляли кінську зброю, різноманітні шкірянні вироби і зброю. З Києва в Крим і Візантію вивозили насамперед продукцію сільського господарства: зерно, мед, віск, а також ремісничі вироби: шапки, полотнину, ножі, мечі, прикраси.

Протягом першої половини XVI ст. активізувалися економічні зв'язки Львова й інших українських міст із їхніми молдавськими контрагентами. Основним предметом молдавського експорту була худоба, також увозили волошське вино, мед, віск, значна частина яких призначалася для збуту на ринках Західної Європи. Вивозили в Молдавію знаряддя праці, ножі, цвяхи, тканини, одяг.

Значних масштабів набула в XIV-XVI ст. торгівля з країнами Центральної, Північної і Західної Європи, насамперед із Прусією, Польщею, Литвою. Існувало два напрямки торгівлі українського купецтва з європейським: північно-західне – на Торунь і західне – на Краків. З Торуня у Львів надходили янтар і сукно. Експортували в країни Центральної, Північної і Західної Європи, насамперед, зерно, рибу, продукти лісових промислів – дубові плахи для будівництва кораблів, щоглове дерево, попіл, смолу, дьоготь. Також на Львівському ринку пруські купці купували шовк, оксамит, прянощі, хутра, увезені сюди з інших країн.

В Україні в XIV – першій половині XVII ст. торгівлею займалися в основному купецтво, міщани, ремісники, світські й духовні феодалі.

Перешкодою для діяльності купців були феодальні відносини. Великокнязівська і королівська влада, на відміну від країн Західної Європи, здійснювала митну політику на користь магнатів і шляхти. Великі феодалі добивалися від держави звільнення від мита, отримання права стягувати його самим. Одночасно вони домагалися знижок для іноземних купців, що дозволяло їм купувати імпортовані товари за пільговими цінами. Така політика

потурання магнатам і шляхті позбавляла державну скарбницю одного із найважливіших джерел надходжень. У той же час купці змушені були десятки разів сплачувати мито за перевезення товарів. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито брали 174 рази. Система стягнення мита була дуже розгалуженою, збирали прикордонне мито, шляхове, мостове, перевізне, гребельне, ярмаркове, торгове, ринкове та інші.

Польський уряд намагався монополізувати закордонну торгівлю України – Русі. Так, німецькі купці мали право купувати українські товари тільки через польських купців. Це гальмувало розвиток національної економіки, формування буржуазії.

Загарбання українських земель іноземними державами призвело до змін у поземельних відносинах. Виникла і поступово зростала земельна власність литовських та польських феодалів. Княжі землі у Галичині, Холмщині, Белзщині перейшли у володіння польського короля і передавалися польській шляхті. В її руках за період 1440-1480 рр. у Львівській землі опинилося 2/5 поселень. У 1434 р. привілеєм короля Владислава III галицька шляхта була зрівняна у правах з польською і земля вважалася повною її власністю.

У Великому князівстві Литовському земельна власність була умовною, тимчасовою, пов'язаною з відбуванням військової служби. Великий князь вважався господарем усієї землі, що складалася з князівських і волосних земель, останні надавалися удільним князям. Ті, в свою чергу, розподіляли землі між місцевими князями і боярами. Володар землі міг передати її у спадщину лише з дозволу уряду, якщо наступний власник продовжував нести військову службу. Таке правило поширювалося на всі види земель: спадкові, куплені, вислужені.

Протягом другої половини XIV-XV ст. на українських землях складалося магнатське і шляхетське землеволодіння. На Волині князям Острозьким належала третина всіх земель: 100 міст і 1300 сіл. Великими землевласниками були Чорторійські, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі.

Продовжувала зростати власність церковних феодалів. Луцька, Острозька, і Володимирська православні єпархії на Волині володіли одним містом, 3 містечками, 54 селами і Купичевською волостю. З появою на українських землях католицьких митрополії й єпископств (поч. XV ст.) вони отримали королівські дарчі грамоти на землі, населення яких не підлягало юрисдикції верховної влади і звільнялося від загальнодержавних податків.

Феодальне землеволодіння на території України – Русі склалося у формі вотчини або держави-помістя, які за своїм характером були подібними до сеньйорії у Франції, манору в Англії. Феодальна вотчина поділялася на доменіальні землі, якими користувався безпосередньо феодал, і селянські. Вотчина була багатогалузевим господарством, що включало землеробство, тваринництво та промисли. Двору належала певна кількість сіл з селянами, які виконували різні повинності. Господарство вотчини мало натуральний характер: основна маса продуктів виготовлялася для власного споживання.

Лише незначна частина йшла на продаж і закупівлю товарів, що не вироблялись у господарстві.

Протягом XVI ст. – першої полонини XVII ст. у господарстві України утвердилася та зміцніла фільварково-панщинна система. Основна частина земель зосередилася в руках магнатів. Особливо швидко магнатське землеволодіння зросло після Люблінської унії 1569 р., коли почалася колонізація наддніпрянських і задніпрянських просторів. Сеймова постанова 1590 р. дала королеві повне й необмежене право роздавати „пустині, що лежать за Білою Церквою”. Фактично ці землі були заселені козаками і селянами. Але силою зброї польські пани захоплювали землі, а населення перетворювали на підданих. В Україні з'явилися латифундії „королев'ят” – українських і польських магнатів. Так, Калиновські володіли Уманщиною, Конецьпольські – землями на річці Тясміні, Замойські – від Тернополя до Павлочі, Потоцькі захопили Кременчук і Бориспільську волость, Вишневецькі – басейн річки Сули. Земельні багатства магнатів більшали за рахунок успадкування, шлюбів, дарувань з боку короля, купівлі, захоплення.

Зростання магнатсько-шляхетської власності призвело до еволюції права землеволодіння селян. В XIV-XV ст. у західних українських землях селяни були утримувачами наділів як спадкових володінь на основі фундаційних грамот. У Великому князівстві Литовському продовжувала існувати селянська землевласність. Селяни могли продавати, давати під заставу, дарувати свою землю, що підтверджувалося грамотами великих князів. Протягом XVI ст. селяни втратили свої права на землю. З розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, зростанням попиту на продукцію сільського господарства в Західній Європі, в першу чергу, на збіжжя, на українських землях інтенсивно розвивалася фільваркова система. Одночасно із зростанням фільварків йшли два процеси: обезземелення селянства та остаточне їх закріпачення.

Таким чином, протягом XIV-XVII ст. земельна власність зосереджувалася в руках короля, магнатів, шляхти, церкви.

Зрушення в економіці в XIV-XVI ст. були тісно пов'язані з соціальними процесами. У цей час у соціальній сфері українських земель активно відбувалися формування та становлення станової організації суспільства, що базувалася на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків.

На вершині соціальної ієрархії перебував стан магнатів. Місце і роль цієї групи у соціальній структурі визначалися знатністю походження та великою земельною власністю. В цю групу входили 20-30 княжих родів литовської та давньоруської династій – Острозькі, Вишневецькі, Збараські, Корецькі, Чарторийські. Саме ці сімейства завжди займали більшість вищих посад у Великому князівстві, під час війни їм дозволялося вести власне військо під своїм особистим прапором, вони не підлягали місцевому суду, а лише суду великого князя.

В XIV-XVI ст. з різних соціальних груп, які несли військову службу у князя (земські бояри, військові слуги магнатів, заможні міщани і селяни), склався новий стан – шляхта. Головним обов'язком шляхти була військова

служба за рахунок власних коштів і сплата невеликого грошового збору. За це їй надавалися широкі політичні й економічні права і привілеї, що різко виділяли шляхту серед іншого населення. Поступово вона завоювала собі право волі, недоторканності й окремого суду. Однак, усі ті привілеї, яких домоглася для себе польська шляхта, на українське дворянство Великого князівства Литовського, десь до 1569 р., не поширювалися. Великий князь запросто міг позбавити дворянина всіх його земель, причому обов'язки шляхти в Литві були куди більш важкими, ніж у Польщі. Тому головна причина, з якої шляхта Великого князівства підтримувала ідею об'єднання з Польщею, і полягала в бажанні одержати того ж права, що мала польська шляхта. Улившись до складу панівних класів Речі Посполитої і користуючись привілеями її шляхетської демократії, вона не порушувала питання про створення незалежної національної держави. У державному ладі Речі Посполитої шляхта бачила захист своїх привілеїв. Спільність станових інтересів і прагнення зрівнятися з польським панством не лише формально, а й фактично вели до винародовлення відомих і заможних українських родів. Вони інтенсивно інтегрувалися в польське суспільство, переймали його культуру, мову, віру.

Важлива роль та особливе місце в українському суспільстві належали духовенству, яке становило окрему суспільну верству населення. „Церковні люди” не підлягали світському суду, в разі потреби їх судив суд єпископа. В цілому духовенство поділялося на дві категорії: біле (світські священники) і чорне (монахи й монашки). Протягом XIV-XVII ст. становище, роль і місце духовенства було неоднаковим. (Докладніше дивися розділ 4).

Третім станом, що в XI-XV ст. виділився в окрему верству населення, стали міщани.

У той час в Україні було чимало великих міст, що швидко росли. За своїм юридичним статусом вони поділялися на королівські, приватновласницькі й церковні. Але згодом усе більше міст відвойовували самоврядування на основі магдебурзького права. Це означало, що королівські чи князівські чиновники і місцеві феодала не повинні були втручатися у внутрішні справи жителів міст. У 1356 р. цей статус одержав Львів, у 1374 р. – Кам'янець-Подільський, у 1432 р. – Луцьк, у 1497 р. – Київ. Однак магдебурзьким правом користалися, головним чином, поляки і німці, тоді як самоврядування українських міщан було обмежено. У XV-XVII ст. їх витиснули з окремих кварталів, забороняли купувати чи будувати будинки в центрі міста, відноситься до ремісничих цехів. Українці не могли бути призначені бургомістрами, здійснювати християнські процесії, проте від податку на підтримку католицьких храмів не були звільнені і православні городяни. У деяких містах був установлений ліміт на число постійних жителів – українців. Наприклад, у Львові дозволялося жити лише 30 православним домовласникам.

Незважаючи на всі утиски, положення міщан усе-таки було кращим у порівнянні із селянами: міські стіни робили їхнє життя більш захищеним,

ремесло і торгівля забезпечували більш високий рівень життя, вони були особисто вільні.

Основну масу українського населення складали селяни (80%). Вони жили на землі феодала, користувалися нею і за це платили оброк чи відпрацьовували панщину, що складала 14 днів на рік. Селянин міг сам розпоряджатися своїм наділом (заповідати, продавати), також міг подати в суд на феодала чи на визначених умовах назавжди піти від нього. У Карпатах, де переважало тваринництво, багато сіл користувалися "молдавським правом" – повною автономією замість оброку (як правило, вівцями), що виплачували землевласнику. Також існувало "німецьке право", відповідно до якого заповзятливий селянин (солтис) одержував можливість за обговорену регулярну плату заснувати на землі феодала село чи хутір і самостійно господарювати на землі. У Центральній і Східній Україні, де за селянським полем починався дикий степ, селяни звільнялися від усіх феодалських повинностей і змушені були нести службу з охорони кордонів.

На початку XVI ст. положення селян погіршується: тепер кожен дорослий член громади повинний відробити 2-3 дня в тиждень у маєтку шляхтича (це було зафіксовано в "Статуті на волоки" у 1557 р.). Феодали прагнуть позбутися сільського самоврядування, скасовують "молдавське" і "німецьке" право. Відтепер визнавалося лише одне – "польське" – право, тобто пряме підпорядкування селянина феодалу. Ще в 1457 р. шляхтич одержав право самостійно чинити суд над своїми селянами. З іншого боку, всіляко обмежувався вихід селян, і в 1505 р. сейм цілком заборонив залишати села без дозволу панів. У 1588 р. Литовський статут узаконив закріпачення селян. Однак ступінь закріпачення селянства в різних регіонах України була неоднаковою. У найбільш густонаселених західних землях, Галичині й Волині, кріпосне право переважало і було найбільше жорстоким. У Карпатах і Подніпров'ї землевласники відчували відсутність робочої сили і змушені були йти на поступки. Там кріпосне право було легше.

Опір селян закріпаченню виразився у формі втеч від феодалів, підпалі й руйнуванні поміщицького майна, у відмові відпрацьовувати панщину й інші повинності. У 1490-1492 р.р. хвиля селянських бунтів прокотилася з Молдавії і Буковини на Галичину. На чолі повстання стояв Муха, усіх повсталих було близько 10 тисяч чоловік. Однак вони потерпіли поразку через погану організованість, відсутності зброї, недосвідченості вождів.

Таким чином, протягом XIV – першої половини XVII ст. відбулися зміни в господарстві України: зросло значення землеробства, Україна стала житницею Європи, поглибилася спеціалізація ремесла, утворилися цехи. Україна стала важливою складовою частиною системи європейської торгівлі. Також відбулися кардинальні зміни в сфері земельної власності й організації праці: концентрація землі в руках феодалів, обезземелювання селян, посилення їхньої феодалської залежності, формування фольварочної системи сільського господарства.

У литовсько-польський період зміни відбулися й у соціальній сфері: формуються шляхетський і міщанський стан, різні категорії селян стають одним шаром – кріпаками.

3. Виникнення й еволюція козацтва

Термін "козак" – тюркського походження, уперше зафіксований у "Таємній історії монголів" (1240 р.) у значенні людини самотньої, не зв'язаної ні з будинком, ні з родиною. У словнику половецької мови (1303 р.) це слово трактувалося як "страж", "конвоїр". Що стосується українських козаків, то перше письмове згадування про них міститься в "Хроніці" М. Бельського, що відзначав допомогу козаків війську сина польського короля Яна Ольбрехта наздогнати, татарський загін на Брацлавщині в 1489 р. В Україні термін "козак" поступово здобуває значення особисто вільної, мужньої, хороброї людини, незалежної від офіційної влади, захисника держави і заступника православної церкви.

Проблема козацтва – одна з центральних в історії України періоду феодалізму, а тому завжди привертала увагу дослідників. Польські історики зв'язували появу козацтва з діяльністю польських і українських магнатів. До такого трактування схилилися й іноземні автори того часу.

Прагнучи довести право козацької старшини на дворянство, українські старшинські історики-літописці XVII-XVIII ст. прагнули довести, що козаки – це нащадки стародавніх шляхетських воїнів, лицарів. Наприклад, анонімний автор "Історії Русов чи Малої Росії" (1846 р.), полемізуючи з польськими вченими, протестував проти їхнього твердження, що козаки "набиралися з різної вольниці...", тобто були вихідцями з простолюдинів.

Дореволюційні історики, письменники, поети ідеалізували козацтво, розглядаючи його демократизм, прагнення до рівності як утілення соціального ідеалу українського народу. А.А.Скальковський акцентував у своїй "Історії Нової Січі", що на Запорозжжі існували общинна власність і рівність. М.І.Костомаров звеличував козацтво як утілення чисто "національного духу" українського народу, утіленням його "винятковості", "безкласовості". Ця своєрідна роль козацтва, на думку М.І.Костомарова, обумовлювала і ведуче положення української нації в майбутній федерації слов'янських народів. Непослідовну позицію у відношенні козацтва займав П.О.Куліш: виділяючи його як руйнуючу антисоціальну силу, трактуючи Запорізьку Січ як "вогнище свавілля". В.Б.Антонович у своєму вступі до першого тому третьої частини "Архіву Південно-Західної Росії" (1863) підкреслював, що козацтво – це втілення ідеалу громадськості, рівності, властивих українському народу. По-новому підійшов до оцінки козацтва М.С.Грушевський. Розглядаючи цю проблему в історичному розвитку, не заперечуючи демократизму і безкласовості козацтва, він трактував його на першому етапі існування як руйнівну, стихійну силу і тільки згодом, на думку дослідника, він став

втіленням національних прагнень українського народу, його державного суверенітету.

Російські історики так званої “державної” школи (С.М.Соловйов, К.Д.Кавелін), ідеалізуючи роль держави в історії Росії, розглядали козацтво в Росії і на Україні винятково як руйнівну, антиісторичну силу.

М.Н.Петровський, В.О.Голубецький та інші радянські історики, вказуючи на видатну роль козацтва в історії українського народу, вважали, що воно виникло внаслідок розвитку антифеодальної боротьби селянства і міщанства на Україні як форма протесту проти соціального і національно-релігійного гніту. Запорізьку Січ заснували безіменні герої з народу, що боролися проти панства і зовнішніх (турецько-татарських) загарбників. На думку радянських дослідників, усупереч усьому демократичному пристрою Запорожжя, на ньому відразу ж після його виникнення почали загострюватися соціальні антагонізми.

Підсумовуючи тривалу дискусію про походження козацтва на території України, О.Д.Бойко приводить 10 гіпотез: 7 з них – етнічні, інші – "уходницька", "захисна", "соціальна". На думку автора, жодна з них не може самостійно пояснити всю складність виникнення і формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якійсь одній ознаці і тільки синтез усіх версій дає можливість зрозуміти походження українського козацтва.

Основна причина виникнення козацтва коренилася в тих економічних і соціально-політичних умовах, що склалися на українських землях у другій половині XV-XVI ст. Особливість соціально-економічного життя на Україні в цей час полягала, в тому, що основна маса населення зосереджувалася на старих, давно обжитих землях: у Галичині, на Поділлі, Волині, Поліссі, північній Київщині. Далі, на півдні, лежало так зване Дике поле, що відіграло роль буфера між Кримським ханством і володіннями польських і литовських правителів. Ці землі знаходилися поза яким-небудь політичним контролем і не мали постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людей. Щовесни сюди відправлялися ватаги промисловців на "відходи" - полювати на диких звірів, ловити рибу, збирати мед, добувати сіль і селітру. На зиму більшість уходників поверталася додому, де збували свій видобуток. А ті, хто залишався в степу постійно, закладали зимовники і хутора. Після посилення польського гніту в середині XVI ст. у Дике поле кинулися селяни, а з заключенням Люблінської унії (1569 р.) до них приєднуються всі, незадоволені литовсько-польським пануванням. Втікачі й уходники осідали й обзаводилися господарством. Однак життя в степу була небезпечною й у першу чергу це зв'язано було з татарськими набігами. Приходилося постійно бути напоготові, освоювати військове ремесло. Згодом збройні загони уходників не тільки успішно захищалися від нападу татар, але і самі часом нападали на татарські каравани, громили татарські улуси, захоплювали видобуток і звільняли православних полонених. Так поступово формувався новий шар населення – козацтво.

Отже, основними причинами утворення козацтва були:

– існування вільної землі з багатими природними ресурсами;

- наявність в українському суспільстві окремих прошарків вільних людей;
- закріпачення селянства;
- посилення соціального, національного і релігійного гніту;
- постійна військова загроза з боку Кримського ханства і кочових татарських орд.

Територія розселення козацтва – степи і низов'я Дніпра. Слободи і хутори виникали у верхів'ях Південного Бугу, у районі Канева і Черкас; у середньому пліні Дніпра на його лівому березі по ріках Псел, Сула, Трубеж. У середині XVI ст. центром козацтва стало Запоріжжя.

Соціальний склад козацтва: селяни, міщани, дрібна шляхта, духівництво.

Етнічний склад: основна маса козаків поповнювалася за рахунок українців, були серед них і білоруси, росіяни, молдавани. Зустрічалися поляки, татари, серби, німці, волохи, турки, французи, іспанці, представники інших етносів, однак їх було небагато.

Велику роль у консолідації українського козацтва, у формуванні його самосвідомості і утвердження організаційної структури зіграла Запорізька Січ. Поява першої великої Січі зв'язана з ім'ям Дмитра Вишневецького (Байда), що, ставши канівським і черкаським старостою, в 1552-1556 р.р. на острові Мала Хортиця побудував фортецю для захисту від нападу Кримського ханства. Після Хортиці Січ знаходилася на острові Томаковці (60-і рр. XVI ст. – 1593 р.), р. Базавлук (1652-1709 рр.), у Микитиному Розі (1709-1711 рр.), в Олешках (1711-1734 рр.), на р. Підпільній (1734-1775 рр.). Кожна Січ мала могутні укріплення – високі і міцні вали з дерев'яним частоколом, вежі з бійницями для гармат. Усередині розташовувалися курені (великі житлові приміщення), канцелярія, церква, склади, арсенал, майстерні, торгові ряди, приміщення для старшини і приїжджих купців. У центрі знаходився майдан, на якому відбувалися ради.

Запорізька Січ стала зародком нової української державності, що базувалася на традиціях Київської Русі, Галицько-Волинського князівства і Литовсько-Руської держави. Структура органів влади була проста. Вищим законодавчим органом влади була Козацька рада (Військова рада), у якій брали участь усі козаки. На раді вирішували головні питання внутрішньої і зовнішньої політики, проводили розподіл земель, судили злочинців, її рішення буде обов'язковими для усіх. Виконавчим органом влади був кіш, на чолі його стояв кошовий отаман, що зосередив у своїх руках військові, адміністративні, судові і духовні справи, він командував військом, здійснював відносини з іноземними державами. У мирний час кошовий отаман не міг приймати важливих рішень без згоди Козацької ради, проте під час військових походів його влада була необмеженою. У кіш також входила військова старшина-суддя, осавул, писар. Усі посади були виборні. Рангом нижче знаходилися органи місцевої влади - паланкова чи полкова старшина. На нижній сходинці ієрархічної градації стояли курінні отамани, що були посередниками між вищою старшиною і рядовими козаками, здійснювали

керівництво куренями, члени яких їх і вибирали. Велику роль грала кругова порука членів куреня. При необхідності для вирішення важливих питань кошовий отаман скликав старшинську раду, куди входили: військова старшина, курінні отамани, авторитетні козаки, що виконували раніше старшинські обов'язки.

Крім власних органів державного управління, у Січі функціонувало також власне козацьке право, яке не було писаним законом, а „стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом". Козацьке право фіксувало ті відносини, що склались у Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію, зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, визначало види злочинів та покарань.

Запоріжжя мало свою територію, яка називалася „землями Війська Запорозького". Розташовуючись на території Дніпропет-ровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей, Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі була близькою острівній Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася, кордони переносилися.

Вже в другій половині XVI ст. Січ мала чітку військову організацію. Усе запорізьке військо поділялося на курені, число яких досягало 38. На службу козак повинний був приходити з особистою зброєю, одягом і їжею. По підрахунках Д. Яворницького, в період розквіту Запорізької Січі її військо складало 10-12 тис. чоловік, а разом з жителями зимовників і слобід – близько 100 тис. Запорізьке військо формувалося на добровільній основі, новобранців протягом декількох років навчали досвідчені козаки. Славилася козака піхота, що була мобільною, добре організованою. Піхотинці були озброєні самопалами (рушницями) різного калібру, пістолетами, шаблями, луками зі стрілами тощо. Артилерія запорожців складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів. Перші кінні загони з'явилися в запорожців після 1576 р., коли Стефан Баторій передав у Січ дві тисячі коней, однак кіннота залишалася слабкою і нечисленною, хоча практично всі козаки вміли керувати конем. Більш розвинутим у козаків був флот, представлений гребними судами-чайками, що мали довжину 15-20 метрів, висоту і ширину по 4 метри, несли 10-15 пар весел і вміщали по 50-70 чоловік, кілька гармат-фальконетів (кожна вагою по 96 кг.). На чайках козаки досягали Кафи, Варни, Стамбула й інших міст на узбережжі Чорного моря.

Формально підвладна Речі Посполитій, Січ проводила самостійну зовнішню політику. Вже наприкінці XVI ст. вона починає відігравати помітну роль у міжнародних справах. Козаки встановили зв'язок з багатьма державами: з Австрією, Венецією, Московією, Молдавією, Туреччиною, Трансильванією, Швецією, Кримським ханством. Загони козаків воювали в Європі на боці Австрії, Франції, Іспанії. Традиційно добросусідські відносини й військовий союз зберігали запорожці з донським козацтвом, координували з ним свої великі військові акції проти Кримського ханства й Османської імперії. У Запорізькій Січі затвердилася своя символіка: корогви,

бунчук, булава, печатка з зображенням герба Запорізької Січі – козак із шаблею на боці і рушницею на лівому плечі.

Таким чином, Запорізька Січ мала ряд основних ознак державності. Однак козацька форма державності мала свої особливості: інтенсивний розвиток військової сфери (могутнє військо і зброя) і примітивний економічний сектор (відсутність особистої фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури).

Складні відносини створилися в козаків з офіційною владою. Через набіги козаків на татарські поселення і каравани, через розбої на Чорному морі в Речі Посполитій ускладнювалися відносини з Кримським ханством і Оттоманською імперією. Однак усі спроби литовських і польських офіційних осіб зупинити процес росту козацтва, посилення його політично-соціальної ролі до успіху не призвели. Більш того, королівські старости прикордонних областей стали активно користатися їхніми послугами для захисту міст від турків і татар. Вже в 1520 р. черкаський староста Сенько Полозович завербував на прикордонну службу збройний загін. Тоді офіційна влада починає спроби контролювати козацтво і з цією метою наймає їх на державну службу, склавши реєстр (список, по якому вони одержували плату). У 1572 р. король Сигізмунд Август створив загін з реєстрових козаків на чолі з польським шляхтичем Бадовським. У 1578 р. король Стефан Баторій заніс до реєстру 600 козаків, а в 1589 р. їх було близько 3 тисяч. Реєстрове козацтво складали осілі, сімейні, багаті козаки, що одержали ряд привілеїв, включаючи звільнення від податків, підпорядкування тільки власній владі і власному суду, право вільного розпорядження майном. Їхні відносини з нереєстровими козаками часто досягали напруження: по-перше, польський уряд часто використовував реєстрових козаків для придушення виступу нереєстрових і, по-друге, нереєстрові козаки, засуджуючи перших, самі прагнули потрапити до реєстру, боролися за збільшення реєстру.

Таким чином, до початку XVII ст. сформувалися три категорії козацького стану: 1) заможні реєстрові козаки, завербовані на службу королю. 2) нереєстрові козаки – основна частина козацтва, що жили в містах прикордоння, вони вели козацький спосіб життя, але не мали офіційно визнаного статусу, 3) запорожці (низові козаки), що жили поза офіційними межами Речі Посполитій, за порогами Дніпра, де утворили військово-політичну організацію – Запорізька Січ.

До кінця XVI ст. козацтво перетворилося у впливову суспільно-політичну силу, що стала виразником інтересів українського народу. Саме козацтво очолило народні повстання к. XVI – поч. XVII ст.

Причинами повстань к. XVI ст. стали: посилення кріпацтва і національно-релігійного гніту, експансія польської і литовської знаті на південні землі, колонізовані "уходниками" і запорожцями, утиски козацької верстви, спроби офіційної влади Речі Посполитої узяти під контроль козацтво. Приводом повстань стали особисті конфлікти з місцевою шляхтою гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського й одного з керівників козаків Северина Наливайко. Повстання під керівництвом К.Косинського

(1591-1593 pp.) охопило Київське, Волинське, Брацлавське воєводство. С. Наливайко очолив виступи селян і козаків на Галичині, Волині, Білоруському Поліссі (1595-1596 pp.), його підтримали запорожці на чолі з Григорієм Лободою і Матвієм Шаулою на Київщині і Брацлавщині. Під час повстань козаки на захопленій території встановлювали свої порядки, приводили до присяги Війську Запорізькому місцеве населення, у тому числі і шляхту. Однак обидва повстання потерпіли поразку, по-перше, через переважаючі сили супротивника і, по-друге, через зрадництво.

Далі, протягом 30 років в Україні не було великих повстань. Цьому сприяли дві причини: 1) на початку XVII ст. Польща вступила в період нескінченних воєн з Волощиною, Швецією, Московщиною і тому змушена була звертатися за допомогою до козаків, 2) гетьмани Петро Сагайдачний (1616-1622), Олифер Голуб (1622-1623), Михайло Дорошенко (1623-1625) проводили політику компромісів з польським урядом. Однак проти угодовської політики виступили маси рядового козацтва, яких підтримало селянство.

На початку 20-х років XVII ст. відносини козацтва з польською владою загострилися. У Хотинській війні 1621 р. між Польщею і Туреччиною козацтво виступило вирішальною силою і завоювало перемогу для Польщі, однак самі козаки не одержали обіцяної нагороди, реєстр був скорочений, і їм заборонили вихід у Чорне море. У відповідь на це учасники Хотинської війни, що змушені були повернутися в маєтки шляхти, відмовилися виконувати феодалні повинності. Багато селян і міщан самовільно "покозачилися", тобто проголосили себе козаками. Для наведення порядку і придушення казацько-селянського руху король відправив на Київщину в 1625 р. 30-тисячне військо С. Конецпольського. У відповідь на цю міру козаки, селяни і міщани організували ряд повстань, найбільші з них: у 1625 р. очолив гетьман реєстрівців Марко Жмайло, у 1630 р. – керував запорізький гетьман Тарас Федорович (Трясило), у 1637 р. виступи пройшли під керівництвом гетьмана нереєстрового козацтва Павлюка (Павла Бута), у 1638 р. керівниками були запорізькі гетьмани Яків Острянин і Дмитро Гуня. Повстання охопили Лівобережжя і Правобережжя від Полісся до Запорожжя. Повсталі виступали під гаслами боротьби з "ляхами", у захист православної віри, проти обмеження прав козаків. Незважаючи на великий розмах повстань, вони закінчилися поразкою. По всій країні почався жахливий терор. Козаки під натиском польської влади змушені були визнати ухвалу сейму – т. зв. "Ординацію Війська Запорізького реєстрового" (грудень 1638 р.) за якою скасовувалося козацьке самоврядування, число реєстрових козаків скорочувалося до 6 тис., а всі „виписники” (з реєстру) повинні були повернутися до своїх панів, замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара, для контролю Запорізької Січі, сюди направлялися два полки реєстрівців, козаки мали право селитися тільки в трьох старостах – Черкаському, Чигиринському, Корсунському. Основними причинами поразки повстанців були: стихійність, неорганізованість, недостатнє озброєння, неузгодженість дій реєстрових і нереєстрових козаків, тертя між старшиною і

рядовим козацтвом, малочисленність повстанців. Однак, незважаючи на поразку, селянсько-козацькі повстання зіграли значну роль в історії українського народу, тому що гальмували процес ополячення й окатоличення, зменшували феодальний гніт, підвищували авторитет козацтва, сприяли нагромадженню досвіду боротьби, сприяли формуванню національної самосвідомості.

Однієї з головних причин зародження козацтва, як уже відзначалося, була турецько-татарська експансія. Незважаючи на одержувану від Польщі з 1511 р. щорічну данину в 15 тис. злотих, кримські татари систематично проникали на землі України, відвозячи бранців і видобуток. Ні Литва, ні Польща не могли протистояти таким набігам. Роль захисника українського народу взяли на себе козаки. Згодом вони не тільки відбивали турецько-татарські напади, але і самі здійснювали далекі сухопутні і морські походи проти Султанської Туреччини і Кримського ханства, руйнували фортеці, спустошували володіння місцевих феодалів, звільняли полонених співвітчизників. Спочатку здійснювалися сухопутні походи, що на початку XVI ст. стали масштабними і регулярними. Вони зв'язані з такими козацькими ватажками, як Д.Вишневецький, І.Сверчовський, Б.Ружинський, І.Підкова, Я.Оришовський. У 1575 р. козаки на чолі з Б.Ружинським прорвалися через Перекоп і завдали великого удару по Кримському ханству, досягли узбережжя Чорного моря і взяли Трапезунд, Синоп. У 1587 р. січовики зруйнували турецьку фортецю Усіани, діяли в околицях Бендер. У 1589 р., після нападу татар на Волинь і Галичину, козаки розбили татарські орди на р. Кам'янці на Поділлі.

Найбільшого розмаху козацькі рейди досягли в перші десятиліття XVII ст. У 1606 р. козаки спустошили Варну – найсильнішу турецьку фортецю на узбережжі. У 1608 р. здобули Перекоп, у 1609 р. – Килію, Ізмаїл і Акерман. У 1614 р. запорожці вперше досягли узбережжя Малої Азії і зруйнували міста Синоп і Трапезунд, спалили арсенал і судна. У 1615 р. проникли в Константинопольську гавань і спалили портові споруди. У 1616 р. козаки під керівництвом П.Сагайдачного здійснили похід на Крим, під час якого зруйнували головний невільничий ринок регіону Кафу і звільнили полонених.

Активна протидія туркам і татарам з боку запорожців сприяла руйнуванню турецької імперії та визволенню підкорених нею народів, блокувала та стримувала розгортання турецько-татарської агресії вглиб українських земель, захищала національний генофонд від знищення.

Від турків страждали не одні українці Вся Європа у XVI ст. перебувала під загрозою турецької агресії. А величезна частина Східної Європи перебувала під прямою загрозою набігів татар. Отже, борючись проти турків і татар, козаки викликали симпатії сусідніх держав.

На рубежі XVI-XVII ст. козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя. Виступивши на стороні Речі Посполитої у Хотинській війні (1621 р.), козаки забезпечили їй перемогу. У 1577-1578 р.р. запорожці брали участь у боротьбі за молдавський престол. У XVII ст. козаки

втручаються у внутрішні справи Московської держави: у 1604-1605 р.р. вони беруть участь у поході Лжедмитрія I на Москву, у 1607-1610 р.р. – підтримують Лжедмитрія II. У 1618 р. П.Сагайдачний з 20-тисячним козацьким військом виступив на Москву, щоб звільнити з Тушинської облоги королевича Владислава. У 1624-1629 р.р. козаки втручалися у внутрішні справи Кримського ханства, де вони підтримали антитурецьке угруповання, що виступало за вихід Криму з-під підданства Порту.

Утворення козацтва було центральним явищем в історії України XVI-XVII ст. Діяльність козаків стосувалася всіх сфер життя українського народу: вони захищали українські землі, освоювали південні степи, підтримували українську культуру і православну церкву, брали участь в антифеодальних виступах, внесли основний вклад у звільнення України з-під Речі Посполитої. Козаки створили Запорізьку Січ, що стала важливим етапом у формуванні української державності і джерелом Української держави.

4. Церковне життя. Культура

До XV ст. православна церква у Великому князівстві Литовському відігравала значну роль. Православ'я прийняли сини Гедимина – Любарт, Кориат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього. Широкими були і родинні зв'язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі. У князівський період князі були протекторами церкви і опіка над церквою була справою їхньої честі. Кожен князь по можливості будував храм, дарував ікони, хрести, посуду, гроші, землі. Залишили про себе добру пам'ять і деякі князі литовського походження: Любарт побудував собор Святого Івана в Луцьку, Володимир Ольгердович підтримував Києво-Печерський монастир, його син Олелько й онук Семен прославилися щедрими пожертвуваннями на церкву. Князі – Ходкевичи, Дашкевичи, Гольшанські, Острозькі, Глинські й інші – обдаровували церкви і монастирі. Деякі з князів, як, наприклад, Загоровський, улаштовували при церквах лікарні для сталих хворих, а деякі - школи.

Характерною рисою політики правлячих кіл Литви стосовно православної церкви було їхнє прагнення позбутися залежності від Москви, куди в 1299 р. переїхав митрополит Петро. Вітовт домогся відновлення київської митрополії в 1411 р. Константинопольський патріарх, верховну владу якого визнавала українська церква, призначив на цю кафедру Григорія Цамвлака. Однак, до цього часу православна церква уже втратила тут своє пануюче значення. Як відомо, офіційною політичною лінією правителів українських земель, починаючи від Ягайла, було залучення населення в католицтво. Але потрібно відзначити, що католицькі церковні структури вводилися не замість православних, а поруч з ними. Час від часу литовські правителі офіційно підтверджували рівність російського православ'я і польського католицтва. Однак у щоденній практиці взаємини двох конфесій склалися не так благополучно, як у деклараціях. Зокрема, напруженими

залишалися відносини православних і католиків з чисельною перевагою католицького населення, супроводжуючись частими зіткненнями. Закриваючи очі на випадки побутової дискримінації, влада ставила православну церкву в нерівноправне положення з католицькою. У якості пануючої римська церква користувалася також істотною матеріальною підтримкою коронованих облич. У більшості європейських країн того часу монархи користувалися так званим правом патронажу, тобто фактично призначали єпископів. Великі литовські князі і польські королі, що прийшли їм на зміну не складали виключення. З дев'яти митрополитів XVI ст., від Іони II (1502-1507) до М.Рогози (1589-1599), жоден не обирався на церковному соборі, усі вони призначалися королем і благословлялися після цього патріархом. Правителі також свавільно призначали єпископів і інших ієрархів, грубо втручалися в церковні справи. Світська влада цілком контролювала духівництво. Ще гіршою була справа в низах. Місцева шляхта поводитися зі священниками, як з особистою власністю, призначала їх за своїм розсудом, не запитуючи дозволу митрополита або єпископа. Панство привласнювало майно, власність монастирів і окремих священослужителів, збирали гроші з церков. Порядні духівники залишали свої парафії, замість них сюди направляли обмежених, часто неписьменних пройдисвітів. Почалося небачене падіння моралі, серед священників запанували бездуховність, моральна неохайність, безграмотність, корупція.

Погіршення позицій православної церкви зв'язано і з діяльністю ордена єзуїтів. Орден єзуїтів був створений у 1540 р. як засіб боротьби з протестантизмом. У Польщі орден зміцнився в 1564 р. і відразу почав масований натиск на православну церкву. На відміну від інквізиції, що діяла терором, єзуїти досягали своїх цілей іншими способами – домовленостями, переконанням, підкупом, особистим прикладом служіння церкви. Орден об'єднав видатні інтелектуальні сили і взяв у свої руки виховання молоді за допомогою знаменитих педагогів у школах різних ступінів. Перша в Україні школа єзуїтів була створена в Ярославі (1571), потім виникло ще 20 шкіл і колегіумів (у Полоцьку, Орші, Львові, Перемишлі, Вінниці, Фастові, Острозі й інших). У ці школи охоче вступали діти православних, котрі разом з наукою виносили з них католицьку пропаганду. Єзуїти захопили вищі кола суспільства, ставали духівниками, опікунами, їхня діяльність прискорила процес колонізації і покатоличення української еліти.

Своєрідною формою опору польсько-католицької експансії в XV – XVII ст. стали братства – релігійні і культурно-просвітні організації, що виникали при церквах. Найдавнішим і найвідомішим було Львівське братство при Успенському соборі, засноване близько 1453 р. Наприкінці XVI – початку XVII ст. братства були утворені в Києві, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Тернополі й інших містах. Спочатку братства носили релігійно-благодійний характер – проводили церковні свята, похорон, займалися добродійністю, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували госпіталі, матеріально підтримували церкву (здобували свічі, ікони, богослужбові книги). Згодом вони стали ініціаторами церковних реформ,

знімали священників, що скомпрометували себе, запрошували на роботу в приходи талановитих проповідників. Одним з головних предметів турботи братства була освіта. Братства засновували школи, друкарні, організовували бібліотеки, поширювали духовну літературу.

Якщо говорити про соціальний склад братств, то спочатку вони поєднували, як правило, дрібних торговців і ремісників. Однак по мірі росту їхньої популярності в них потроху вливалися багаті купці. У Луцьку в братство входило дворянство, у Києві – шляхта, а пізніше і козаки Запорізького Війська на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним. Важливо, що сюди приймалися представники всіх станів, що для Речі Посполитої було неймовірно. У числі діячів братерства були видатні вчені, письменники, політичні діячі того часу: Ю.Рогатинець, Й.Красовський, С.Зизаній, Й.Борецький, П.Беринда й інші.

Організовані братства були по образі цехів – із щомісячними загальними зборами, щорічними перевиборами виконавчих органів, членськими внесками і судами честі.

Своєю подвижницькою діяльністю братства спричинилися до національно-культурного відродження України наприкінці XVI ст. Вони зміцнили українське суспільство, яке тепер могло спертися на мережу шкіл, друкарень, кадри освічених людей. Водночас братський рух мав вади: нечисленність (15-30 чол.), фінансові проблеми, відсутність стабільних організаційних форм та узгоджених дій між окремими братствами, постійне втручання у внутрішні справи церкви, чому різко противилися православні ієрархи. Саме суперечки з вищим духовенством стали одним із чинників укладання Берестейської унії.

Ідея об'єднання християнської церкви постала майже відразу після її розколу в 1054 р. на православну і католицьку гілки. Не раз робилися спроби її реалізувати, однак придатні для цього умови склалися лише наприкінці XVI ст. Серед політичних причин появи церковної унії необхідно виділити наступні: прагнення правлячих кіл Речі Посполитої уніфікувати ідеологічний вплив; зацікавленість римської курії в оволодінні паствою України і Білорусі; прагнення відмежуватися від створеного в 1589 р. московського патріархату; занепад православного духівництва і загальна неспроможність української церкви, що особливо гостро сприймалася в порівнянні з розкішшю церкви католицької, суперництво православних єпископів із братствами, прагнення вищого православного духівництва одержати привілеї, котрими володіли католики. Енергійне втручання патріархії в справи місцевої церкви і явне протегування Константинополем братерському руху викликали невдоволення вищого духівництва. Унія ж гарантувала їм повне звільнення від "залежності константинопольських патріархів".

Ініціаторами підписання унії стали православні владика. У 1590 р. православний єпископ Львова Гедеон Балабан на таємному з'їзді православних єпископів у Белзі порушив питання про унію з Римом. З ним погодилися три єпископи: Кирило Терлецький з Луцька, Діонісій Збируйський з Холма, Леонтій Пелчицький з Турова. Пізніше до змовників

примкнув Іпатій Потій з Володимира – авантюрист знатного роду, лише недавно рукоположений у православні священники, а до того ще встиг побувати в кальвіністах. Змовники в умовах строгої конспірації провели серію переговорів з королівськими чиновниками, католицькими єпископами і папським нунцієм. Учасники переговорів усвідомлювали, що маси негативно ставилися до цієї ідеї, а братства і козацтво були настроєні вороже, непримиренно. Проте, у грудні 1594 р. єпископи К.Терлецький і І.Потій розробили план і деталі переходу православних парафій України під владу папи римського, їх підтримали полоцький, холмський і пінський єпископи, а також митрополит М. Рогоза.

23 грудня 1595 р. у Римі папа Климентій VII дав офіційну згоду на прийняття української православної церкви під свій протекторат. Тільки після цього звістка про унію стала надбанням православної громади і викликала широкий резонанс у суспільстві. По всій Україні і Білорусі православне дворянство термінове з'їжджалося на місцеві збори (сеймики), щоб засудити унію. Лідер православних князь В.Острозький вступив в антикатолицьку змову з протестантами, загрожуючи підняти збройне повстання. І навіть єпископи Балабан і Копистенський, налякані розмахом протесту, відреклися від побратимів-змовників і зробили формальну заяву про те, що і вони разом із усіма православними виступають проти унії. Для розв'язання конфлікту 6-10 жовтня 1596 р. у Бресті був скликаний церковний собор. На цьому соборі передбачалося юридичне оформити унію. Однак із самого початку він розколовся на православний і уніатський. Православний відкинув унію, уніатський прийняв її. Відповідну грамоту підписали митрополит Михайло Рогоза, п'ять єпископів і три архімандрити. Уніатський собор, що поклав початок існуванню греко-католицької церкви, визнав владу папи, догмати католицизму, але зберіг православні обряди, традиції, церковнослов'янську мову в богослужінні. Священнослужителі-уніати одержали привілеї: вони звільнялися від податків, мали право створювати родину, шляхтичам греко-католицької віри відкривалися більш широкі можливості для одержання державних посад, міщани-уніати могли користатися перевагами магдебурзького права нарівні з католиками. Хоча справжньої рівності між римо-католиками і греко-католиками в Речі Посполитій так і не було досягнуто. Навіть місце в сенаті митрополит-уніат одержав лише в 1790 р. – усього за п'ять років до ліквідації польської державності.

Польський уряд, офіційно визнавши Брестську унію, фактично поставив православну церкву поза законом. Не тільки нижче, а часто і вище духівництво позбавлялося посад; уніатам перебивалися церковні маєтки; митрополит І.Потій прийнявся відбирати в православних церковні будинки (у тому числі храм святої Софії в Києві), монастирі, друкарні, школи.

Спалахнула боротьба проти уніатства, за відновлення православної церкви. В ці роки розгорнулася релігійна полеміка, почалася "словесна війна". Найвідомішим православним письменником свого часу був Іван Вишенський. У своїх добутках "Послання єпископам-відступникам від

православ'я" і "Стисла відповідь Петрові Скарзі" він різко виступив проти уніатства, а також викривав пороки серед православних, котрі також були винні в занепаду церкви.

На захист православ'я виступило міщанство і козацтво, що нерідко застосовували пряме фізичне насильство. У 1620 р. при участі козаків на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним була відновлена вища церковна ієрархія. Козаки взяли під свою охорону ієрусалимського патріарха Феофана, що, маючи відповідні повноваження від константинопольського патріарха, таємно присвятив у сан київського митрополита (ним став Іоанн Борецький), п'ятьох єпископів і архієпископа полоцького. На початку XVII ст. серед православного духовництва України великий вплив одержала орієнтація на Московську митрополію. У 1626 р. з доручення козацтва Й. Борецький звертався до царя з проханням прийняти їх під своє заступництво, однак без володіння територією така ідея не зацікавила російське керівництво. Великої напруги боротьба за визнання прав православної церкви досягла на початку 30-х років XVII ст., коли смерть ревного католика Сигізмунда III розбудила надії на відродження свободи віросповідання в Речі Посполитій. У цих умовах козацтво написало декілька петицій у Краків з погрозою повстання, якщо сейм і майбутній король будуть зневажати інтереси православних. У 1632р. син Сигізмунда III королевич Владислав, щоб одержати підтримку перед виборами, офіційно легалізував православну церкву.

Таким чином, почавши спробою об'єднання християнських церков і усіх віруючих християн, Брестська унія призвела до їх подальшого роз'єднання, тому що тепер на місці двох церков існували вже три – католицька, православна й уніатська (греко-католицька).

Якщо говорити про розвиток культури в XIV – першій половині XVII ст., нагадаємо, що Україна, яка вступила до складу Литовської держави, значно перевершувала її. Російська мова (українська того часу) панувала в установах; українці, становлячись правителями, вводили в загальний обіг українське право, звичаї, мову. Королева Ядвіга (1371-1399 р.р) любила читати слов'янську Біблію і писання Святих Батьків. У бібліотеці Сигізмунда I було 33 книги російською мовою і всього одна – польською.

Жорсткість литовського правління, польська експансія, татарсько-турецька агресія, падіння Візантійської імперії обумовили корінний переворот у духовному житті українського суспільства. Культурному розвитку України в цей час були притаманні неоднозначні, суперечливі процеси. У XIV-XVI ст. українські магнати поступово ополячувалися; селяни, потрапивши в кріпосництво, не могли захистити національну культуру. У цей час захисником рідної школи, православної церкви, мови, писемності, мистецтва виступило міщанство і дрібне шляхетство.

Культурному піднесенню в Україні наприкінці XVI – початку XVII ст. зокрема розвитку освіти, сприяли братства. При кожному з них було засновано братські школи. У цих школах навчалися діти заможних міщан, козаків, нижнього духовенства, дрібної шляхти, старшин, а також сироти. Першою була утворена Львівська братська школа (1585 р.), її ректором став

відомий учений Іов Борецький, а викладачами – брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Памво Беринда та ін. В 1615 р. була відкрита Київська братська школа, тут групувалися визначні вчені: Іов Борецький, який переїхав зі Львова, Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович то ін. Митрополит Петро Могила також заснував школу при Києво-Печерській лаврі. У 1632 р. школи було об'єднано в Києво-Могилянський колегіум (згодом перейменований в академію), що став на рівень західно-європейських університетів. Цей колегіум давав досить широку освіту: там викладали філософію, математику, риторичку, слов'янську, українську, грецьку, латинську, польську мови. Колегіуму підпорядковувалися школи у Вінниці, Кременці та інших містах. Його вихованці часто продовжували навчання в університетах Парижа, Рима, Відня. Багато допоміг Київській братській школі гетьман Петро Сагайдачний. Він був палким прихильником національно-освітнього руху, у 1620 р. з усім військом вступив до Київського братства, став ктитором (опікуном) братської школи, особисто дбав про її розвиток. Майже усі свої кошти він заповів Київській, Львівській та Луцькій школам.

Велику роль у справі шкільної освіти зіграв князь Костянтин Острозький, котрий заснував багато шкіл у різних містах Волині. Головною метою цих шкіл була підготовка православного духівництва, здатного з успіхом вести боротьбу з католицизмом і паралізувати її вплив на молодь. В 1576 р. він відкрив у м. Острозі академію. Цей заклад згодом піднявся до рівня тогочасних європейських академій. У ньому кращі українські та іноземні вчені викладали граматику, риторичку, арифметику, музику, астрономію та інші науки. Викладачами там працювали високоосвічені люди: Дем'ян Наливайко, Василь Суразький, Ян Лятош, Кирило Лукаріс та ін. На жаль, після смерті князя в 1608 р. його внучка Ганна, фанатична католичка, передала академію в руки єзуїтів.

Львів, Київ і Острог були і науковими центрами в Україні. Вчені, які групувалися в Острозі, написали ряд наукових праць з філософії, мовознавства, астрономії тощо. Професори Києво-Могилянського колегіуму сприяли розвитку слов'янського мовознавства, української мови, розробляли проблеми філософії, логіки, психології й інших наук. Йосип Кононович – Горбацький створив „Підручник логіки“, а Інокентій Гізель написав „Загальний нарис філософії“.

Історія книгодрукування України тісно зв'язана з життям диякона Івана Федорова, який переїхав з Москви, де його переслідували. У 1573 р. він, при матеріальній допомозі Львівського братства, заснував першу друкарню, де у 1574 р. вийшла книжка „Апостол“. Пізніше були видані „Буквар“ (1578 р.), „Острозьку Біблію“ (1581 р.) та ін. Друкарні згодом виникли також у Луцьку, Новгороді-Сіверському, Києві та інших містах. Усього в 1574-1648 р.р. їх нараховувалося понад 20.

У період XV-XVII ст. розвиваються основні види мистецтва: література, архітектура, скульптура, різьблення, графіка, живопис. Для мистецтва цього періоду характерні такі риси: відхід від візантійських

канонів, поява нових стилів і жанрів, посилення світського елемента в культурі, переплетіння національних традицій і західного впливу. Так, новим у літературі XVI ст. стала поява віршування. Автором перших віршів був Герасим Смотрицький. На зміну коротким літописним розповідям прийшли щорічні записи про найважливіші події; так виникли „Короткий Київський літопис” (події до 1545 р.) і Львівський літопис (1489-1649 р.р.). В архітектурі поширився готичний стиль. Найбільшими будівлями готичного стилю були величні католицькі кафедри у Львові, Перемишлі, Бердичеві. У живопису наприкінці XVI ст. з'являються нові жанри – портрет і історичний живопис.

На формування української культури вплинули ідеї гуманізму і Реформації. Їхніми носіями стали, насамперед, люди, що одержали освіту в польських і західноєвропейських університетах: у Краківському, Празькому, Болонському, Падуанському, Базельському й інших. Велика частина випускників університетів повернулася на батьківщину, несучи із собою передові ідеї західної цивілізації. Багато хто з них став учителями, поетами, видатними суспільними і політичними діячами.

Отже, з XIV по XVII ст. український народ пройшов нелегкий шлях перетворень у політичному, соціально-економічному і духовному житті. Ріст господарства, позитивні зміни в культурі праці, налагодження активних торгово-економічних відносин із сусідніми державами виводять економіку України на міжнародний рівень. У той же час посилення кріпосницького і національно-релігійного гніту з боку Речі Посполитої, поява козацтва й створення моделі національної державності (Запорізька Січ), істотні зміни культурно-релігійного життя, вплив ідей гуманізму і Реформації створили сприятливий ґрунт для зростання національної свідомості українського народу, зміцнення його віри у власні сили для згуртування в боротьбі за свою віру, права та незалежність.

ТЕМА.3

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ (II ПОЛ. XVII - XVIII СТ.)

ПЛАН

1. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Переяславська угода 1654 р.
2. Українське суспільство після смерті Б. Хмельницького (період Руїни).
3. Суспільно-політичний устрій та економічний розвиток Гетьманщини у XVIII ст.
4. Основні етапи наступу російського царизму на українську автономію.

I. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Переяславська угода 1654 р.

Посилення польсько-шляхетського гніту на Україні в першій половині XVII ст. викликало у відповідь піднесення антифеодальної боротьби, яка щільно переплеталася з національно-визвольним рухом. На середину XVII ст. у різних сферах українського суспільства визріли гострі суперечності.

У політичній сфері. Оскільки українські землі входили до складу Речі Посполитої, народ України був позбавлений можливості незалежного державного розвитку. Інтереси політичного розвитку України входили у суперечність з інтересами Польщі.

Загострилися суперечності у **національно-релігійній сфері**. Стосовно українців в Речі Посполитій проводився курс на усунення їх від участі у міському самоврядуванні, обмежувався їх вступ до цехів ремісників, православні єпископи не мали права засідати в сенаті. Впроваджувалися католицизм та уніатство, переслідувалися українська мова та культура.

У соціально-економічній сфері. Оскільки в цей період Польща стає одним з головних експортерів хліба, спостерігається орієнтація поміщицьких господарств не на задоволення власних потреб, а на внутрішній і зовнішній ринок. Це призвело до зміцнення феодальної земельної власності та посилення кріпацтва.

Помітно погіршуючи соціальне становище народних мас, фільварково-панщинна система водночас гальмувала розвиток простої капіталістичної кооперації та початкових форм мануфактурного виробництва, зародки яких були тоді у багатьох галузях промисловості України.

Важливою передумовою війни було формування козацького стану. Козацтво на той час ставало виразником національних інтересів і носієм ідеї

української державності. Курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану викликав його збройний опір.

На початку 1648 р. спалахнула національно-визвольна війна українського народу. Поневолене селянство, козацтво, міщани були головною рушійною силою війни. Найважливішу роль відіграло козацтво, яке становило кістяк армії. Очолила війну передова українська шляхта та козацька старшина. Б.Хмельницького обрано гетьманом Війська Запорізького (лютий 1648 р.).

В розвитку війни можна виділити такі основні етапи (в основу періодизації покладено ступінь втілення в життя ідеї української державності).

1. Початок 1648 – серпень 1649 р. Війна досягла найбільшого розмаху, одержані перші серйозні перемоги, сформована ідея створення незалежної держави в межах етнічних земель України, якими володіли колись Київські князі.

2. Серпень 1649 – вересень 1651 р. В цей період через ненадійну політику союзника – кримського хана Україна після битви під Зборовом була змушена укласти з Польщею не вигідний Зборівський договір, згідно з яким козацька територія обмежувалася лише трьома воєводствами, козацький реєстр складав лише 40 тис. чоловік. Таким чином, закінчилася крахом спроба створити незалежну українську державу; Україна одержала лише автономію у складі Польщі. Після поразки у битві під Берестечком (червень 1651 р.) за новим, Білоцерківським договором козацька територія скоротилася до одного воєводства, а козацький реєстр – до 20 тис.

3. Вересень 1651 – березень 1654 р. Змістом цього періоду були невдачі українців у боротьбі за незалежність та пошуки сильного союзника на міжнародній арені. Завершується цей період укладенням союзу України з Росією.

Боротьба, що охопила всю Україну, була спрямована проти національно-релігійного та соціального гноблення з боку Польщі. Повстанці також чинили опір спробам Росії, Туреччини і Кримського ханства підпорядкувати козацьку Україну своїм інтересам. Таким чином, боротьба носила національно-визвольний та соціальний характер. Її головні завдання полягали в тому, щоб створити незалежну українську державу та закласти передумови соціально-економічного розвитку України на якісно новій, більш прогресивній основі.

Щодо типології боротьби, що розпочалася у 1648 р., то в літературі використовуються терміни: “повстання”, “війна” і навіть “революція” – тобто це питання залишається в історичній літературі відкритим. Найбільш розповсюдженим і сьогодні є термін “війна”, хоча деякі дослідники вважають, що за своїми масштабами, змістом, формами, характером і метою боротьби, наслідками ця подія становила собою революцію.

Відкритим залишається питання і про хронологічні межі цієї події. Найчастіше кінцевою датою називають 1654 р., хоча зустрічаються і 1657 р., і навіть 1676 р.

Таким чином, до повстання, що переросло в національно-визвольну війну українського народу, призвело різке загострення соціально-економічних суперечностей в Україні, посилення національного, релігійного гніту наприкінці 40-х рр. XVII ст.

Величезний вплив на перебіг подій в цей період справив Б. Хмельницький – видатний політичний діяч, який у 1648-1654 рр. очолив боротьбу українського народу проти польських поневолювачів. Його роль в історії України важко переоцінити; нерідко деякі дослідники порівнюють Б.Хмельницького з Олівером Кромвелем в Англії.

Народився Богдан Хмельницький 27 грудня 1595 року в Чигирині у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького. Богдан одержав освіту в українській школі, а потім у Львівській єзуїтській колегії, знав латинь та кілька іноземних мов. Через трагічні особисті обставини Хмельницький став на чолі визвольної боротьби українського народу проти польського панування. Він справив великий вплив на перебіг подій української історії завдяки своєму таланту – таланту організатора, полководця, державного діяча. Найбільшою заслугою Б. Хмельницького була напружена, послідовна праця по створенню української національної держави. Здійсненню цього історичного завдання була підпорядкована вся діяльність гетьмана.

Таким чином, Б. Хмельницький, по-перше очолив боротьбу народних мас проти польсько-шляхетського панування, об'єднавши для цього зусилля різних класів і верств населення. В результаті була знижена гострота соціальних суперечностей, усунена можливість переростання їх у громадянську війну.

Вже в ході перших баталій яскраво виявився талант Б.Хмельницького як воєначальника. Для визволення України від чужоземного гноблення була створена народна армія, яка здобула блискучі перемоги. Хмельницький вніс немало нового у військове мистецтво. Він завжди правильно визначав момент і напрям головного удару, вдало роз'єднував сили ворога і бив їх частинами, вміло організовував розвідку і партизанську війну в тилу ворога.

Під керівництвом гетьмана повстанці у 1648р. тричі одержали блискучі перемоги : у битвах під Жовтими Водами (травень), під Корсунем (травень), під Пилявцями (вересень).

По-друге, Б.Хмельницький – перший з політичних діячів не тільки висунув завдання створення незалежної української держави, але й зробив усе можливе для його втілення. Його зусиллям фактично була створена молода українська держава, яка спиралася на традиції козацького самоврядування.

В ході війни склалися сприятливі умови для формування державних інституцій і вирішення проблеми української державності. В результаті війни сформувалася демократична козацька держава з республіканськими методами управління.

Як відомо, основними ознаками держави є такі :

– наявність влади (центральної та місцевої).

- Розміщення населення за територіальною ознакою.
- Збройні сили, судочинство, фінансова система.
- Право мати зовнішні зносини.

Як виглядали ці ознаки в молодій українській державі?

Про формування козацької території йшлося вище. На початку 1650 р. було сформовано 16 полків, які становили територіальне ядро держави, де проживало на той час приблизно 1,5 млн. осіб.

Нова влада виглядала таким чином. На верхівці знаходився гетьман, який обирався козацькою радою. Він очолював уряд, державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав козацькі ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою.

Створюється своя власна скарбниця, формуються державні органи, які займаються стягуванням податків з населення.

Зростає роль України як суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

Таким чином, є підстави говорити про наявність процесу формування української козацької державності вже в ході Визвольної війни. Зосередження в руках полковників військової, адміністративної, судової, фінансової влади заклало підвалини своєрідного політичного устрою козацької держави.

Водночас процес формування української держави був надзвичайно складним. Зокрема, укладення Білоцерківського договору призвело до ще більшого обмеження козацької території; не всі верстви населення одержали відповідні права і свободи, що викликало невдоволення мас.

Політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися зовсім катастрофічними, бо для України не передбачалося навіть автономії у складі Речі Посполитої.

Важливим чинником становлення української державності під час війни була активна дипломатична діяльність гетьмана. Пошуки зовнішньополітичних орієнтирів та союзників посідали важливе місце в політиці Б. Хмельницького.

По-перше, на початку війни Б. Хмельницький забезпечив Україні союзника в особі кримського хана. Щоправда, цей союзник виявився ненадійним.

По-друге, гетьман відстоював інтереси України на переговорах з поляками під час укладення договорів з ними.

По-третє, після зради кримського хана Б. Хмельницький забезпечив протекцію Турецького султана. Військо запорізьке було формально прийнято васалом Туреччини, але через неприязнь українців до “бусурманів” цей договір залишився на папері.

По-четверте, підтримувався також зв'язок зі Швецією, Молдавією.

Окремо слід зупинитися на стосунках з Росією, яким гетьман приділяв велику увагу. Він добре розумів, що без підтримки ззовні поляків не перемогти; саме союз з Москвою мав, на думку Хмельницького, надати повстанцям серйозну перевагу у боротьбі з Польщею. Тому під час війни

гетьман неодноразово звертався до Москви з проханням про допомогу “заради віри православної”, але цар вичікував і відгукнувся лише у 1653 році. Результатом таких стосунків стало укладення у 1654 році Переяславської угоди.

Таким чином, військова і дипломатична діяльність Б. Хмельницького суттєво вплинула на підсумки війни.

Переяславська угода 1654 року – вирішальний, переломний момент в долі українського народу. Для вірного розуміння суті цього договору слід взяти до уваги такі моменти:

А) обставини, за яких його було укладено;

Б) зміст договору.

А) Обставини. Незважаючи на підйом визвольної війни, Україна протягом кількох років не змогла нанести рішучої поразки Польщі. Ставало очевидним, що Україні був потрібний сильний союзник, покровитель.

Альтернативні варіанти Б. Хмельницький перелічив на козацькій раді у січні 1654 року:

Покровитель – польський король (це було неприйнятно, точилася боротьба проти поляків).

Кримський хан (виявився ненадійним союзником).

Турецький султан (але союз з “бусурманами” був ненависним для українців).

Московський цар (на думку Хмельницького, ця кандидатура була найбільш прийнятною).

Б) Зміст угоди. В березні 1654 року російський цар затвердив так звані “Березневі статті”, які визначали статус України у складі Росії.

Які права мала козацька Україна за цією угодою?

Договір передбачав цілковите збереження за Україною своєрідних форм правління, наявність власної державної території, судочинства, армії чисельністю 60 тис. реєстрових козаків, фінансової системи, своєрідного адміністративно-територіального поділу. Суверенітет України був частково обмежений у сфері зовнішньої політики: дипломатичні зносини дозволялося здійснювати під контролем Москви. Крім того, Москві сплачувалася данина.

Таким чином, Україна за Переяславською угодою зберігала широку автономію у складі Росії. Укладення її відповідало на той час вимогам моменту і тому може оцінюватися як вірний крок гетьмана.

Серед істориків і досі не вщухають дискусії з приводу визначення історико-юридичної суті Переяславської угоди 1654 року. Науковці по-різному трактують цей договір: одні вбачають в ньому унію двох держав; інші – угоду про васальну залежність України від Росії; треті – військовий союз. Ситуація ускладнюється тим, що оригінал документу до нас не дійшов: текст був підроблений царськими писарями. Одне цілком очевидно: кожна сторона бачила в ньому засіб для реалізації власних планів. Москва намагалася часткову залежність України від Росії перетворити на цілковиту; Україна сподівалася за допомогою Росії вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої.

Укладення договору 1654 року суттєво змінило геополітичну ситуацію в регіоні.

Таким чином, Б. Хмельницький, який здійснював активну дипломатичну діяльність під час Визвольної війни, вивів Україну на міжнародну арену. І лише вкрай несприятливі обставини того часу призвели до втрати українцями можливості національного самовизначення. Водночас слід зауважити, що особа Б. Хмельницького не піддається однозначній оцінці. По-різному оцінюють вчені і політики передусім такий вирішальний крок, як укладення Переяславської угоди 1654 року. Слід однак визначити, що гетьман діяв як мудрий політик і обрав найбільш оптимальний на той час варіант. Безперечно, Б. Хмельницький – одна з найбільш видатних фігур в історії України.

Отже, в ході національно-визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст. відбувався процес створення української держави. В основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації влади Запорозької Січі. У 1654 р. молода українська держава увійшла до складу Росії на правах широкої автономії.

2. Україна після смерті Б. Хмельницького (період Руїни)

Після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) події розвивалися у вкрай несприятливому для України напрямі. Настали часи розбрату серед українців, іноземної інтервенції і спустошення краю. Цей майже 25-річний період одержав в історії назву “Руїни”. Україна розділилася на два гетьманства – Лівобережжя та Правобережжя. Останнє згодом все більш перетворювалося на справжню руїну.

Б.Хмельницький перед смертю домігся, щоб гетьманом після нього обрали його сина Юрія, але недосвідчений 16-річний юнак аж ніяк не міг керувати державою. До того ж ідеї спадкової монархії протидіяв січовий устрій з його традиційними виборами гетьмана. То ж гетьманська булава перейшла до Івана Виговського (1657-1659), соратника Б. Хмельницького. Основне прагнення І.Виговського полягало в забезпеченні Україні повної самостійності. Москва, на його погляд не повинна втручатися у внутрішні справи України. В той час І.Виговський проводив чітко виражений пропольський курс. Зокрема, він уклав в 1658 р. Гадяцький договір, в якому йшлося про включення України до складу Речі Посполитої. Але надмірна прихильність І.Виговського до Польщі була помилкою, бо маси ще пам’ятали про часи польського панування. Це ввело його в конфлікт не тільки з рядовими козаками, а й зі старшиною, і в 1659 р. гетьманська булава була передана Юрію Хмельницькому (1659-1663). Перш за все, молодий гетьман намагається поладнати відносини з Росією і у 1659 р. укладає Переяславський договір, що значно розширив привілеї Москви. Зокрема, російські залоги, за умовами цієї угоди, могли розташовуватися не тільки у

Києві, а й в усіх великих українських містах. Тож незабаром зрозумівши, що допустився помилки, Ю.Хмельницький змінює політичний курс. У 1660 р. розпочалася нова війна між Росією і Польщею, і козацьке військо під проводом Ю. Хмельницького перейшло на бік поляків. Але козацькі полки, що розташувалися на Лівобережжі, виступили проти зміцнення зв'язків з Польщею. Тепер влада Ю.Хмельницького простирається тільки на Правобережжя; на Лівобережжі точилася боротьба за владу між різними політичними угрупованнями. Пригнічений власною неспроможністю здійснювати владу, Ю. Хмельницький відмовляється від гетьманської булави і йде в ченці. На його місце Правобережні козаки обрали П. Тетерю (1663-1665). Цей, на все готовий кар'єрист, й не намагався формувати незалежну політику, а проводив польську лінію. Домагаючись довір'я поляків, він навіть називав Україну “польською провінцією”.

На Лівобережжі козаки обрали гетьманом Івана Брюховецького (1663-1668), який проводив промосковський курс і теж не виявляв устремління до створення власної української держави. Він робив царському урядові одну поступку за іншою.

Але і Тетеря, і Брюховецький недовго утримували свої позиції: П. Тетеря, втративши останніх прибічників, мусив тікати до Польщі, а І.Брюховецький був убитий своїми недавніми прихильниками. У 1665 р. на Правобережжі козацька рада вибирає гетьманом Петра Дорошенка (1665-1676). Він намагається об'єднати всі українські землі, проводить важливі реформи. Спочатку П. Дорошенко проводив пропольський курс, але після підписання у 1667 р. Андрусівського договору між Росією і Польщею різко змінив орієнтацію, покладаючи надії на Туреччину. За умовами Андрусівського миру Польща визнавала суверенітет московського царя над Лівобережжям, а Росія давала згоду на повернення Польщі на Правобережжя. Запоріжжя переходило під подвійне управління. Для України то була страшна політична катастрофа.

У 1668 р. П. Дорошенко робить спробу об'єднати Лівобережну Україну, оголосивши себе гетьманом усієї України. Але йому довелося відстоювати своє право на гетьманську владу у боротьбі з різними суперниками (Суховієнком, Ханенком). За таких обставин, ледве контролюючи навіть Правобережжя, він поступається гетьманською булавою на користь Івана Самойловича, нового гетьмана Лівобережжя (1672-1678).

До 1672 р., тобто до обрання І. Самойловича, на Лівобережжі, крім названих вище, здійснював владу також гетьман Дем'ян Многогрішний (1668-1672). На Правобережжі після П. Дорошенка турки у 1677 р. призначили гетьманом Ю. Хмельницького, якого стратили у 1681 р.

У 1681 р. Росія підписала з Туреччиною Бахчисарайський мир, а у 1686 р. – так званий “Вічний мир” з Польщею, за якими визнавалися володіння цих держав на Україні. Внаслідок цього українські землі знов виявилися поділеними між сусідніми державами. В результаті було втрачено сприятливі можливості політичного самовизначення, що створилися в ході визвольної війни.

Серед причин подібного розвитку подій назвемо такі обставини:

1. Вкрай несприятливі зовнішньополітичні умови – жорстка централізаторська політика російського царизму, втручання іноземних держав, які претендували на українські землі.

2. Внутрішня боротьба за владу між окремими гетьманами та угрупованнями.

3. Загострилися болючі соціально-економічні проблеми, оскільки козацька старшина поступово займала місце шляхти. Політична ситуація в цей період загострюється через народні повстання.

4. Мали місце розходження в поглядах щодо зовнішньополітичного курсу, а саме: якої орієнтації слід дотримуватися – пропольської чи промосковської.

Всі ці несприятливі обставини ускладнювали процес державного будівництва. Події розвивалися неоднаково в Право- та Лівобережній Україні.

Таким чином, ціла низка обставин призвела до політичної нестабільності українського суспільства після смерті Б. Хмельницького.

3. Суспільно-політичний устрій та економічний розвиток Гетьманщини (XVIII ст.)

Після розподілу українських земель сусідніми державами Правобережжя, що входило до складу Польщі, поступово занепадало.

Гетьманщина – це українська держава, що склалася в ході національно-визвольної війни 1648-1654 рр. і увійшла до складу Російської імперії на договірних умовах. Ці умови визначали автономний політичний, військовий, фінансовий, адміністративний статус України. Саме на території Гетьманщини, незважаючи на всі політичні обмеження, набули свого розвитку самобутні органи українського державного управління.

Політичний устрій Гетьманщини виглядав таким чином. Ядро української території складала українські полки, чисельність яких могла змінюватися (6, 16, 10). Головними ланками управління були генеральний, полковий та сотенний уряди.

Вищим місцевим органом місцевого управління залишались козацькі ради, на яких обговорювалися і вирішувалися найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики. Ради обирали й скидали гетьманів, козацьку старшину. Однак ради скликалися дедалі рідше, і найважливіші питання гетьман вирішував у вузькому колі козацької старшини. На радах були присутні представники царського уряду.

Обраний козацькою радою воєначальник козацького війська – гетьман – здійснював вищу військову, політичну, адміністративну, фінансову та судову владу, був головним розпорядником українських земель, затверджував на посадах полкову та сотенну старшину. Згодом кандидатура гетьмана стала призначатися заздалегідь царським урядом. Резиденції

гетьманів у різний час розташовувались у Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові.

Наступна ланка управління – генеральна старшина, що у XVIII ст. складалася з дев'яти осіб. Вони здійснювали керівну політику у різних галузях управління: очолювали збройні сили, відали фінансами, судочинством, становили верхівку адміністративного апарату. Посади ці вважалися виборними, але з кінця XVII ст. виборність стала номінальною. Кандидатури висувалися у вузькому колі старшини і затверджувалися гетьманом і царським урядом.

Найвищим судовим органом був генеральний військовий суд.

Наступна ланка управління – полковники та полкова старшина у складі 5 чоловік, які здійснювали і функції цивільної адміністрації на території полку. У XVIII ст. нерідкою вже була спадковість цих посад.

Полки поділялися на сотні, очолювані сотниками і сотенною старшиною (3 чоловіки). Посада сотника нерідко була спадковою; сотенну старшину призначали сотники і полковники.

Козаки, що мешкали в селах, входили до куреня, влада в якому належала курінному отаманові. Він підпорядковувався сотенному управлінню.

Своєрідний політичний устрій склався на Слобожанщині.

Міста в Україні другої половини XVII-XVIII ст. поділялися на “магістратські” (на магдебурзькому праві) і ратушні, що значною мірою підлягали полковій адміністрації.

Запорозька Січ зберегла давні традиції політичної організації та адміністративного устрою.

Основою економіки Гетьманщини було сільське господарство.

У цей період відбувається процес концентрації значної земельної власності в руках лівобережної старшини. Тогочасне старшинське землеволодіння існувало у двох формах: приватно-спадковій (тобто незалежній від службового становища) і тимчасово-умовній (коли землі видавалися за службу на певний строк). В 30-х рр. XVIII ст. понад 35% оброблюваних земель Гетьманщини перебували у приватній власності. В період правління Д. Апостола фактично зникла межа між спадковими і тимчасово-умовними володіннями. Зростає велике землеволодіння в Україні російських поміщиків. В цілому розвиток аграрного сектору наприкінці XVII-XVIII ст. характеризувався наявністю рутинної техніки і екстенсивного методу господарювання.

В цей період розвивається також промисловість, базовими підвалинами якої були ремесло та промисли. Провідними промислами в українських землях були млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво.

В останній третині XVIII ст. в Гетьманщині спостерігаються важливі суспільно-політичні і соціально-економічні зміни.

1. Відбувається еволюція земельної власності, зокрема формується землеволодіння козацької старшини. Формування великої земельної власності призводило до посилення феодалної експлуатації селян, яка мала

наслідком їхнє остаточне закріпачення. Великі землевласники домагалися від царату юридичного оформлення кріпосного права. Указом від 3 травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила переходи селян від одного поміщика до другого. Встановлення кріпосного права позбавило селян будь-яких прав. Царським указом від 21 квітня 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства.

2. Важливе явище доби пізнього феодалізму – визрівання у надрах пануючого натурального господарства ознак буржуазного суспільства. Передусім вони проявилися у сільському господарстві – основі української економіки. Однією з характерних рис була поступова заміна натуральних податків грошовими. Зміни у промисловому виробництві виявилися у поширенні у різних регіонах України мануфактур з цілою системою використання найманої праці.

3. Відбуваються значні зміни в соціальній структурі українського суспільства. Вище говорилося про консолідацію класу феодалів і закріпачення селянства. Мали місце зміни і в козацькому стані.

Після Визвольної війни помітне місце в суспільній системі Гетьманщини посідали козаки, які користувалися широкими привілеями. Військова служба надавала козакам право землеволодіння, звільняла їх від податків. Наприкінці XVII-XVIII ст. відбувається глибоке соціально-економічне розшарування в козацькому стані: козацька старшина поступово перетворюється на нових феодалів, а більшість козаків за розмірами свого маєтку мало чим відрізняються від селян. Рядові козаки мушили виконувати подвійну роль: бути водночас селянами і воїнами.

Зникнення потреби обороняти кордон, економічні труднощі, перетворення старшини на великих землевласників, відсталість військової справи – все це призвело до занепаду козацтва. Згодом козащина в Україні перестала існувати.

Отже, зміни у сільському господарстві, промисловості, зрушення в соціальній структурі, що відбувалися протягом другої половини XVII-XVIII ст., свідчили про визрівання у надрах феодально-кріпосницької системи елементів нового, капіталістичного укладу.

4. Основні етапи наступу російського царизму на українську автономію

Внаслідок укладення Переяславської (1654 р.) угоди Україна увійшла до Російської держави на правах автономії. Про автономність України свідчили наявність власної території, своєрідного політико-адміністративного устрою, української адміністрації з числа козацької старшини. Збройні сили України виступали як самостійні, Україна вела активну дипломатію на міжнародній арені, визнавалася багатьма державами.

Але політична автономія України існувала історично недовгий час. В к. XVII-XVIII ст. українському народу не вдалося утвердити свою молоду державність. Чому так сталося?

З 1654 р., тобто з моменту укладення Переяславської угоди, Москва намагалася ввести на Україні пряме правління, поступово, але неухильно обмежуючи автономні права України. Договір 1654 р. визнавав за Україною самоврядування, наявність місцевих органів управління, очолюваних гетьманом. Він був підписаний як “вічний”, але після смерті Б. Хмельницького під час обрання нового гетьмана укладалася нова угода, де права України поступово обмежувалися, а привілеї Москви поширювались (наприклад, Переяславські статті 1659 р., Московські 1665 р., Батуринські 1663 р. та інші).

Особливе місце у системі заходів щодо обмеження української автономії займали ті з них, які були прийняті в часи правління Петра I та Катерини II. Тенденція до обмеження суверенних прав України повною мірою знайшла вияв у першій чверті XVIII ст., період правління Петра I – ідеолога і практика імперської доктрини. Політичний курс, спрямований на ліквідацію української автономії, втілювався у різних сферах життя. Однак найбільш показовим слід вважати ставлення царського уряду до інституту гетьманства в Україні.

Події 1707-1708 рр., а саме перехід гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII під час Північної війни, прискорили процес підпорядкування інституту гетьманства російському урядові.

На діяльності гетьмана І. Мазепи слід зупинитися детальніше.

Гетьман Іван Степанович Мазепа – один з найвидатніших і найсуперечливіших політичних діячів України кінця XVII – початку XVIII століть. В історичній літературі можна зустріти протилежні оцінки діяльності Мазепи. Соратники гетьмана вважали його патріотом, видатним політичним і воєнним діячем. Високу оцінку діяльності Мазепи дає відомий український історик В. Антонович. В цілому позитивно оцінює діяльність І.Мазепи академік М.С.Грушевський. Історики царської Росії (Соловйов, Ключевський), надають діяльності Мазепи негативну оцінку, зокрема, факту його переходу на бік шведів.

Тож проаналізуємо коротко діяльність гетьмана І.Мазепи.

Іван Степанович Мазепа походив з української православної шляхти. Здобув добру освіту в Києво-Могилянській академії, Єзуїтському колегіумі Варшави, знав кілька мов, військову справу, служив при дворі польського царя, потім у гетьмана П. Дорошенка. Виконуючи дипломатичну місію, потрапив у полон до запорожців, які видали його гетьманові Лівобережжя І.Самойловичу. Завдяки своїй досвідченості І.Мазепа швидко домігся впливу на гетьмана, а у 80-і роки став одним з найвпливовіших діячів, згодом – гетьманом Лівобережжя. Під час свого правління Мазепа проводив таку політику: у своїй зовнішній політиці він відмовився від орієнтації на Польщу, Крим, Туреччину. Своє правління він розпочав як політик чіткої промосковської орієнтації, можливо, тому, що боротьба з Росією на той час

здавалася безнадійною. Тому політика Мазепи протягом тривалого часу була спрямована на збереження автономії України.

Позиція гетьмана різко змінюється після того, як цар Петро I різко посилив наступ на автономію і надумав знищити всі прояви української державності. Тому під час Північної війни він укладає зі Швецією угоду, яка передбачала відновлення державної незалежності України. Цього ж року І. Мазепа у вирішальній Полтавській битві перейшов на бік шведського короля Карла XII. За це він був оголошений зрадником.

У внутрішній політиці І. Мазепа спирався на козацьку старшину; низкою законів він відособив козацтво як окремий клас. Сприяння зміцненню старшини, реформи в галузі судочинства і податків свідчили про намагання гетьмана створити в Україні національну аристократію, яка могла би стати соціальною опорою в боротьбі за автономію України. Мазепа сприяв розвитку релігії і культури. Зокрема, по всій Гетьманщині він будує цілу низку чудових церков, споруджених у пишному стилі, який називають мазепинським або козацьким бароко; споруджуються нові корпуси Києво-Могилянської академії, засновано багато шкіл і друкарень.

І. Мазепа – видатний політичний діяч своєї епохи, якому не вдалося здійснити задумане, вирвати Україну з лабет царату. Більше того, його політична діяльність сприяла посиленню наступу російського царизму на українську автономію. Після Полтавської битви з 1709 р. при українських гетьманах постійно перебувають царські резиденти-бригадири.

Логічним продовженням політики уряду Петра I було створення у 1722 р. після смерті гетьмана Івана Скоропадського (1708-1722) Малоросійської колегії – державної установи у складі 6 російських штаб-офіцерів, що мали здійснювати вищі судові, фінансові функції та нагляд за діяльністю Генеральної військової канцелярії та гетьмана.

Після смерті Петра I (1725 р.) московська політика щодо України була неоднаковою: часом вживалися більш жорсткі заходи, часом наставало полегшення. Період пільг для України прийшовся на правління Петра II, коли було дозволено обрати нового гетьмана. Ним став Данило Апостол (1727-1734).

Цариця Анна Іоанівна, яка вирішила повернутися до жорстких петровських заходів щодо України, у 1734 р. після смерті Д. Апостола знову скасувала гетьманство. Замість нього для управління Україною було створено Правління гетьманського уряду на зразок Малоросійської колегії.

За царювання Лізавети, дочки Петра I, коли проводився менш жорсткий курс щодо України, було востаннє дозволено обрати гетьмана в особі Кирила Розумовського (1750-1764).

Правління Катерини II – заключна сторінка в існуванні інституту гетьманства в Україні: у 1764 р. цариця, яка негативно ставилася до існування української автономії, скасувала гетьманство – тепер вже остаточно. У 1782 р. Гетьманщина була поділена на 3 намісництва (губернії), які разом склали Малоросійське генерал-губернаторство з росіянином на чолі.

Слід назвати такі причини ліквідації Гетьманщини у другій половині XVIII ст.

1. Укріплення російського абсолютизму призводило до посилення тенденцій централізації, уніфікації, русифікації. Автономне існування України у складі Російської імперії дедалі більше ставало явищем несумісним з абсолютистською монархією.

2. Політика царського уряду була спрямована на інкорпорування українських земель до складу Росії з метою максимальної експлуатації людських та матеріальних ресурсів України.

3. Розкол українського суспільства, який давав царському урядові змогу використовувати чвари між гетьманом та старшиною, між старшиною та селянами.

За таких обставин ліквідація автономії України було на той час явищем невідворотним. Наступним кроком російського царату було знищення Запорізької Січі.

Запоріжжя відіграло помітну роль в політичному житті України у XVIII ст. Воно зберігало свою автономію у складі Гетьманщини. Коли гетьман І.Мазепа перейшов на бік шведів, Запорозька січ (Чортотлицька) за наказом Петра I була зруйнована (1709 р.). Військо Запорозьке пішло униз по Дніпру і створило на турецькій території Олешківську Січ. Коли запорожцям було дозволено повернутися, вони заснували так звану Нову Січ.

Вдруге і остаточно Запорозька Січ була зруйнована в 1775 р. за наказом цариці Катерини II.

Серед причин її зруйнування слід назвати такі:

1. Суперечки, сутички між царським урядом і козаками за землі запорожців. Росія створила на Запоріжжі цілу низку військових поселень; запорожці, зрозуміло, чинили опір.

2. Запоріжжя було осередком соціального протесту пригнобленого люду. Сюди бігли кріпаки, запорожці нерідко очолювали селянські повстання. З поглибленням соціального розшарування на Запоріжжі загострилися внутрішні протиріччя.

3. Після перемоги Росії у війни проти Туреччини (1768-1774 рр.) цариця Катерина II вважала, що Запоріжжя вже не буде відігравати значної ролі в охороні південних кордонів. Життя показало, що це було помилкою.

4. Після ліквідації Гетьманства (1764 р.) Запоріжжя зберігало свою автономію, тобто залишалося носієм української державності. Це здавалося царському урядові неприпустимим.

Зруйнування Січі, як і царська політика в українських землях в цілому, сприяло поступовому занепаду козацтва як соціального стану.

Наслідки зруйнування Січі:

- було зліквідовано останній бастион вільності від кріпацтва;
- були остаточно знищені ознаки української державності;
- ліквідація Запорозької Січі прискорила процес занепаду українського козацтва.

Таким чином, на території Української держави, що сформувалася в ході Визвольної війни 1648-54 рр., склався і тривалий час існував своєрідний політичний та адміністративний устрій. Наявність таких важливих передумов, як широке народне представництво у державотворчому процесі, вплив традицій Запорозької Січі, зумовила республіканський, демократичний характер української козацької держави. Існування цієї держави можна датувати від 1648 р. до кінця XVIII ст. Фактично після Полтавської битви (1708 р.) існували лише зовнішні ознаки держави.

ТЕМА 4

УКРАЇНА В НОВІ ЧАСИ: МОДЕРНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН (к. XVIII – поч. XX ст.)

ПЛАН

1. Особливості геополітичного становища України: територія, населення, етносоціальна структура (к. XVIII-поч. XX ст.).
2. Буржуазна модернізація суспільних і економічних відносин на українських землях.
3. Українське національне Відродження: сутність та особливості (XIX-XX ст.).

1. Особливості геополітичного становища України: територія, населення, етносоціальна структура (к. XVIII ст. – поч. XX ст.)

В кінці ХУІІІ – на початку ХІХ століття в житті українського народу відбулися серйозні зміни. Українське суспільство перебувало під владою двох імперій Російської та Австрійської (з 1860 року Австро-Угорської). Продовжувався процес збирання етнічних українських земель, почалось засвоєння нових земель – Півдня Російської імперії. Український народ остаточно втратив свою самостійність. Російська влада зруйнувала останні ознаки самостійності та самоврядування – козацьку полкову адміністративну систему. На місці автономно-самоврядних українських регіонів – Слобожанщини і Лівобережжя було засновано Харківську, Чернігівську і Полтавську губернії.

Позитивні зміни відбулися в геополітичному становищі України. В кінці ХУІІІ ст. давній ворог України – Польща була розділена між Росією, Прусією та Австрією. Внаслідок розподілу Польщі – у 1772, 1793 та 1795 рр. у склад Росії увійшла Правобережна Україна. У 1793 році до Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а у 1795 році – Західна Волинь. На Правобережжі російська влада утворила Київську, Подільську і Волинську губернії.

Об'єднання Лівобережжя та Правобережжя мало велике значення для українського народу, так як сприяло консолідації української нації. Однак Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не могло забезпечити повноцінний, динамічний розвиток краю. Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття увійшли до складу Австрійської імперії. Таким чином, більшість українських земель (90 %) були зосереджені у складі Російської імперії. Останні 10 відсотків знаходились під владою Австрії.

Але важливіші для українців події сталися на південних кордонах Російської імперії. Тривалі війни між Росією та Туреччиною скінчились

остаточними перемогами Росії. Внаслідок цих перемог російської армії над Туреччиною в останній третині ХУІІІ ст. землі Кримського ханства (півострів Крим та чорноморське узбережжя) і запорозькі землі були приєднані до Російської імперії. Згідно умов російсько-турецького Кючук-Кайнарджийського миру 1774 року Туреччина зреклась сюзеренітету над Кримським ханством, а у 1783 р. – російський уряд оголосив про приєднання півострова до Росії.

Завоювання Росією Криму, північних чорноморських степів було епохальною подією не тільки для Росії, України, а і для всієї Східної Європи. Нові землі, названі Новоросією, нарешті стали придатними для сільського господарювання. З кінця ХУІІІ ст. почалася сільськогосподарська колонізація російського Півдня. Російський уряд роздавав землі козацькій старшині, дворянству, проводив активну переселенську політику на південні землі. Дворяни (переважно російські офіцери та цивільні службовці) отримували в дар по 40 тис. акрів за умови заселення кожного з них 25-ма селянськими господарствами. Щоб заохотити селян до переселення для них робилися деякі поступки. Це були – пільговий проїзд, надання позичок на обзаведення домашнього вжитку, звільнення на 2-3 роки від податків та від призову на військову службу.

Також до колонізації майже безлюдних степів заохочувались і чужоземці. Щедрі наділи отримували православні серби, колонії яких дістали назву Нова Сербія та Слов'яносербія. Вони були розташовані на сучасній Донеччині. На Півдні отримали землі й німецькі поселенці. Крім організованих рухів відбувалось й стихійне заселення Півдня.

На початку ХІХ ст. на новоросійських землях уряд створив Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. Ці землі підверглись ще й промисловій колонізації у другій половині ХІХ століття. Але у цьому колонізаційному русі переважали росіяни та інші народності. Таким чином, внаслідок колонізації Півдня у ХУІІІ –ХІХ ст. в Новоросії йшов процес формування постійного населення.

Так, з 1782 р. по 1858 р. на південних землях розселились близько 903 тис. людей. Серед переселенців українці склали в середньому біля 60%, біля 30-35% – склали росіяни. В Катеринославській губернії 54% переселенців були вихідцями з Волині, Київщини, Поділля, Полтави, Чернігова, Харкова. В Донбасі, значні землі якого входили у Катеринославську губернію, цей показник був нижчим і складав 48,1%. Крім українців та росіян участь у засвоєнні Півдня приймали греки, вірмени, німці, серби, хорвати та інші народності. Таким чином, населення Новоросії формувалось як багатонаціональне з перевагою українських переселенців.

У 1897 році, згідно з Російським переписом населення, етнічний склад населення Херсонської губернії складав 53,4% українців, в Таврійській губернії – 42,2%, в Катеринославській – 68,9% українців. Росіяни в новоросійських землях склали від 17,3% в Катеринославській до 27,9% в Таврійській. Значну частину населення – 13,6% в Таврії склали татари. В

південних новоросійських землях мешкали також і євреї, які в Херсонській губернії склали 11,8% і близько 4,5 відсотків у інших.

Особливим був процес створення постійного населення Донбасу. В заселенні та засвоєнні колись безлюдного та малолюдного, так званого "Дикого поля", участь приймали крім українців та росіян ще й німці, греки, татари, вірмени, євреї, білоруси, поляки та багато інших народів. Всього в Донбасі на початку ХХ століття мешкали біля 100 народностей. Згідно перепису населення Російської імперії 1897 року 60,3% склали українці, 22,6% – росіяни і останні 18% приходились на інші народи. Таким чином, населення південно-східних районів сучасної України поклато початок створення особливої поліетнічної спільноти населення.

Особливістю політичного розвитку українських земель було формування в них російського адміністративно-управлінського апарату в губерніях, повітах і станах. Він був покликаний охороняти владу царизму. Поліцейсько-державні форми управління Російської імперії в національних регіонах прийняли вигляд генерал-губернаторств. На середину ХІХ ст. українські губернії входили до складу Малоросійського, Київського Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторств. На початку ХХ ст. для виявлення і покарання політичних противників царського самодержавства в губерніях були засновані охоронні відділення. Нова система управління, свавілля імперської бюрократії, корупція чиновництва мали згубні наслідки для політичного розвитку українського народу, заважали росту його політичної і національної самосвідомості.

У кінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. територіальні та адміністративні зміни відбулись в західноукраїнських землях – Галичині, Північній Буковині та Закарпатті. Вони після розподілів Польщі ввійшли у склад Австрійської імперії. Основними рисами їх розвитку в кінці ХУІІІ-поч.ХІХ ст. були політична і економічна залежність від імперської влади.

З кінця ХІХ ст. на західних українських землях була демонтована польська система управління, в якій панувала шляхта, і введена нова австрійська, з дисциплінованим і підпорядкованим центру чиновництвом. Австрійський уряд в Західній Україні відкрито проводив колоніальну політику. Територія Східної Галичини, де переважало українське населення, стала частиною, так званого "Королівства Галичини та Лодомерії" (з центром у Львові), і була розділена на 12 округів. Окремим округом в нього входила Буковина з центром в Чернівцях. Влада в "королівстві" належала губернатору, якого призначав імператор. Він спирався на крайовий становий сейм, де засідали представники магнатів, шляхти, духовенства. Весь склад магістрів в містах призначався імперським урядом з Відня. Закарпаття входило в склад Угорського королівства і поділялось на чотири комітети.

В Австрійській імперії, багатонаціональній за складом населення, керувала династія Габсбургів. Австрійці (німці за походженням) займали панівне становище, за ними йшли угорці, потім поляки. Відносно українців австрійська влада проводила політику асиміляції.

Етносоціальна структура населення українських земель була складною. Багатовікове польське панування на Правобережжі вплинуло на національний та соціальний склад населення. Поляки, які склали 10% населення Правобережної України, серед панівних верств склали 60%. Значну роль в українських землях відігравали євреї, які зберегли ключові позиції в управлінні дворянськими помістями, в фінансових справах міст. Євреї становили 12, 5 % населення Правобережної України.

В Російській Україні більшість українського населення була селянською. Згідно перепису населення Російської імперії 1897 року 74% населення сучасних українських земель були селянами. Українці майже не прийняли участі у модернізації суспільно-економічного розвитку. Тому біля половини населення новостворених міст у Південно-Східній Україні належало росіянам та євреям. Панівні верстви населення цих новоросійських губерній – буржуазія, купецтво, чиновництво, середні та дрібні верстви склалися переважно з росіян, євреїв. Робітничий клас, який сформувався переважно в південно-східному регіоні – Донбасі, Криворіжжі, Херсонщині, Таврії, також на 2/3 був російським.

Як недержавна нація, процес створення якої ще тривав і відставав від інших європейських націй, українці об'єктивно не змогли прийняти участі в модернізації суспільства та економіки. Український народ вдруге в історії втратив свою еліту – дворянську старшину, яка з часом ставала русифікованою. Селянство, прикріплене до землі відробітками не займалося відходництвом, як російські селяни, переведені панами на оброк. Також, слід зважити на те, що центрами модернізації стали нові південні землі, які на той час мали статус російських земель і були колонізовані зусиллями багатьох народів. Тому переважання в нових російських містах і промислових центрах Півдня і Сходу росіян у ХІХ столітті було цілком зрозумілим.

Таким чином, у к.ХVІІІ-ХІХ ст. внаслідок заселення і засвоєння південно-східних земель український народ придбав нову значну територію свого мешкання. Поряд з тим склад населення як в нових, так і в етнічних українських землях був неоднорідним за національним і етносоціальним складом населення. Історичні умови формування української держави, довгі часи панування в українських землях Польщі, Росії, Австрії, Туреччини, поступове збирання українських земель зверху вплинули на присутність в етнічних землях представників інших народів.

Своєрідні умови збирання українських земель в к.ХVІІІ-ХІХ ст. зверху, правлячими колами Росії мали позитивні і негативні наслідки. Українці залишались селянською нацією, майже не прийняли участі у модернізації суспільства.

2. Буржуазна модернізація суспільних і економічних відносин на українських землях

В ХІХ – на початку ХХ століть в обох імперіях, де проживали українці, проходила буржуазна модернізація суспільних та економічних відносин. Цей процес раніше почався в Австрійській імперії.

Нові зміни в суспільно-політичному житті українців відбулися внаслідок буржуазних революцій 1848 і 1860 років у Австрійській імперії і проведення буржуазних реформ “зверху” у 60-х роках XIX століття та буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. у Російській імперії.

Важливим досягненням українців Галичини під час буржуазної революції в Австрії було відкриття імперського парламенту. Весною 1848 р. українці утворили власний представницький орган – Головну Руську Раду. Ця подія стала першим кроком українців Австрії до постановки українського національного питання, до визнання українців окремою нацією з рівними мовними правами і рівними можливостями. Але конституційний процес було перервано у грудні 1848 р. Новий імператор Франц Йосиф розпустив парламент.

Головною відмінністю реформування суспільно-економічного устрою у західноукраїнських землях були більш кардинальні зрушення політичної та економічної системи Австрійської імперії, ніж в Російській імперії у 60-х роках XIX ст. Так, внаслідок реформ селяни Західної України, Буковини і Закарпаття перетворились на власників, отримали громадянські права, що сприяло формуванню в них політичної самосвідомості.

Буржуазно-демократична революція 1848-49 рр. в Австрійській імперії поклала край феодально-кріпосницькій системі. Буржуазне реформування в Австрії мало ряд спільних рис з аналогічним процесом в Російській імперії, а також мало ряд відмінностей. Спільними рисами було проведення реформ за рахунок селян, сплачування селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей та загарбання поміщиками кращих земель. Внаслідок селянської реформи 1848 р. в Галичині українці отримали 70 % ораних земель і 30 % поміщицьких, за які поміщики отримали компенсацію. Але в сільському господарстві залишались деякі феодальні пережитки, що приводило до втрати селянами землі. Економічне положення західноукраїнських селян ускладнювалось великими податками та виплатами панам за користування пасовиськами, лісами та ін. Зростала частина бідних селян, малоземельних та безземельних. В пошуках долі вони емігрували у XIX – поч. XX ст. в Канаду, Бразилію, Сполучені Штати Америки.

В 1860 році в Австрійській імперії була прийнята Федеративна Конституція, яка розподілила владу між імператором, рейхстагом та обласними центрами. Внаслідок загострення національних відносин в імперії, влада повинна була піти на створення дуалістичної держави – Австро-Угорщини. В грудні 1867 р. була прийнята нова Конституція, яка знаменувала перехід від централізму до федералізму. В ній декларувались ідеї рівності народів у державних установах, судах, школах. Виборча система була становою і спиралась на владні класи. Українське селянство згідно з куріальною системою знаходилося в невігідному стані. І хоч українці становили більшість населення в Галичині в місцевому сеймі вони займали всього 15% місць, а більшість місць займали польські буржуазно-поміщицькі кола.

В цілому, конституційні засади сприяли виходу Західної України з ізоляції. У Львові була створена перша політична організація "Головна Руська Рада". У Східній Галичині виникло 50 місцевих та 13 регіональних рад. Почала виходити в 1848 р. перша українська газета "Зоря Галицька". Здобутком українців було відкриття у Львівському університеті кафедри української мови та літератури. Були сформовані українські військові частини – січові стрільці. Ці досягнення українці пов'язували з династією Габсбургів і тому всіляко її підтримували. Керівництво національним рухом було в руках духовенства.

В Російській імперії модернізація суспільно-економічних відносин відбувалась пізніше й повільніше. Головною причиною цього було існування кріпацтва, феодальних відносин, які гальмували розвиток держави та її національних регіонів.

Характерною рисою економічного розвитку України в першій половині ХІХ ст. була глибока криза економічних відносин. Етнічні українські землі в І пол. ХІХ ст. були, в основному, аграрними районами. 75% населення знаходились у феодальній залежності від поміщиків або держави. В руках великих землевласників була основна маса земель Правобережної України, тисячами десятин володіли Браницькі, Потоцькі та інші магнати польського походження. Дворянство Правобережжя на 60% складалось з поляків. На Лівобережжі та Слобожанщині великі землевласники були українського походження, спадкоємці козацької старшини. Більше половини земель належали поміщикам, дворянам.

Збереження феодальних відносин в Україні стримувало розвиток економіки. Криза кріпосного господарства посилювалась з самого початку ХІХ ст. Більшість поміщиків зменшувала селянські наділи та збільшувала панську запашку, вводила урочну систему, яка дозволяла землевласникам встановлювати норми роботи селян на день. Деколи поміщики вводили так звану "місячину", внаслідок чого селяни втрачали свій земельний наділ і працювали на землі пана за місячну "пайку". Невдоволення селян вилились у масові повстання. Після повстань селян у 1830-31 рр. царська влада провела інвентарну реформу (1847 р.), щоб зменшити селянські повинності. Але норму панщини мав визначати сам поміщик, тому кріпосницькі повинності залишались майже незмінними. Посилення експлуатації селян, занепад поміщицьких маєтків, панування екстенсивних методів господарювання стримувало розвиток капіталістичних відносин.

Формування капіталістичних відносин в економіці України було повільним. Основою життя населення України було сільське господарство, вирощування пшениці, яка була головною товарною культурою. Вирощувалися і технічні культури – буряк, льон, конопля, тютюн, картопля. Скотарство було розвинуто на півдні України. На початку 30-х рр. існували кінні заводи, вівчарство. Промисловість була розвинена слабо і орієнтована на обробку продукції сільського господарства. Це були мануфактури, фабрики, різні селянські промисли. Підприємства, засновані купцями, міщанами або багатими селянами, швидко розвивались, тому що в них

працювали вільнонаймані. Поміщицькі та державні підприємства використовували кріпацьку працю, малопродуктивну і тому програвали купецьким підприємствам. До середини ХІХ ст. купці-промисловці були власниками майже 90% заводів. Таким чином, в І пол. ХІХ ст. йшов процес формування місцевої буржуазії, зародження капіталістичних відносин. Але поступовому розвитку капіталізму заважало кріпацтво. Українське селянство було доведено до повного виснаження постійним гнітом польської шляхти. Селяни-кріпаки були повинні відробляти панщину, відбувати численні роботи в панських маєтках, сплачувати натуральний оброк. Володарі маєтків постійно експропріювали селянські та общинні землі, залишаючи селянам чимраз менші наділи. Таким чином, у господарстві українців тривали феодальні відносини

В середині ХІХ століття російська влада почала проводити буржуазні реформи. Програна Кримська війна 1853-56 рр. продемонструвала відсталість Росії та неможливість прогресивного розвитку економіки держави в умовах існування феодальних відносин, кріпосницької праці. Розвитку капіталістичних відносин в країні заважали абсолютна монархія, середньовічні феодальні відносини та невирішеність національного питання.

Цар Олександр ІІ та його прибічники підготували і провели буржуазну селянську реформу. За змістом вона була проведена на пруський зразок. Селяни ставали особисто вільними, а економічна залежність їх від поміщиків залишалась. Зберігалось поміщицьке землеволодіння.

19 лютого 1861 року російський цар Олександр ІІ підписав Маніфест про скасування кріпосного права. На Україні це стосувалось долі 5,3 млн. осіб. Реформа була проведена за рахунок селян. Поміщики мали право залишати близько половини земель для власного користування, а решту розподіляти між колишніми кріпаками. При цьому селян зобов'язували викупати свої наділи. Уряд сплатив поміщикам 80% кошту селянських земель, внаслідок чого селянство повинно було сплачувати цей борг державі протягом 49 років. Користуючись підтримкою держави, поміщики не тільки захопили кращі землі, а й привласнили селянські землі, що були у спільному користуванні. У Лівобережній та Південній Україні селяни втратили 30% своєї землі. Непослідовність реформи вела до збереження в Україні деяких феодальних залишків у сільському господарстві; була тягарем для селян, які опинилися у скрутному становищі боржників за землю. Значна частина селян розорювалась, ставала безземельною та малоземельною. Селянство почало вести боротьбу за відміну "викупної платні", та повернення "відрізаних земель".

Незважаючи на обмежений характер земельної реформи у другій половині ХІХ ст. в Україні почалась руйнація феодального землеволодіння та витіснення його капіталістичним. Формувались та посилювались капіталістичні господарства, де існувала оренда, наймана праця, використовувалась техніка. Перед селянами були відкриті величезні можливості для активізації господарської діяльності – могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися торгівлею, відкривати промислові

підприємства. Засноване на власних засобах виробництва сільське господарство України мало товарний характер.

Скасування кріпосного права стало початком модернізації економіки Російської імперії і вимагало змін в інших сферах суспільного життя. У 60-70 рр. ХІХ ст. були проведені інші буржуазні реформи. У 1864 р. були проведені земська та судова реформи. На Лівобережжі і Півдні місцева адміністрація формувалась на виборчій основі. Земські органи самоврядування обирались на повітовому та губернському рівні власних представників. Земства наглядали за освітою, охороною здоров'я, поштовими послугами, утриманням шляхів, зборами статистичних даних. На Правобережжі земства не вводились до 1911 р. внаслідок повстань польської шляхти. Земства не були по-справжньому представницькими органами, але сприяли розвитку на місцях обмеженого самоврядування.

Удосконалювалась система судочинства. Судова реформа запроваджувала такі прогресивні зміни, як відміна стану у судочинстві, незалежність судів від адміністрації, гласність судових процесів, змагальність сторін при розгляді судової справи. У карному судочинстві було введено суд присяжних. Все це сприяло зростанню в народі громадянської самосвідомості, створенню умов для подальшого розвитку правової системи.

Реформа в освіті відкрила для нижчих верств більший доступ до неї, вдосконалила програму навчання й надала університетам більшу автономію. Статут 18 червня 1868 р. надавав університетам право вибору вченою радою університету ректора й проректора на чотири роки; обрання за конкурсом професорів і радою факультетів деканів. Водночас було послаблено цензурні утиски.

У 1874 р. було введено зміни до військової служби. Тривалість служби скорочувалась з 25 років до 6. Військова повинність поширювалась на всі верстви населення. Військова реформа здійснювалась 15 років і мала на меті шляхом модернізації армії створити сучасне боєздатне військо. Було заборонено тілесні покарання. Територія країни поділялась на військові округи. На українських землях були створені Київський, Одеський і Харківський округи. В кожній губернії та повіті запроваджувались відповідні військові управління.

Буржуазні реформи, проведені в Росії, мали прогресивний характер і сприяли формуванню буржуазних відносин в суспільстві, створювали передумови для становлення громадянського суспільства. Але вони були обмеженими, непослідовними та незавершеними.

Внаслідок буржуазного реформування в економіці в Російській імперії були створені умови для переходу до інтенсивного розвитку капіталізму, руйнації феодалізму та формуванню ринкової економіки в українських землях.

На початок ХХ ст. 90% експортного зерна приходилось на Україну. В ній збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці. Але недоліками реформ були залишки поміщицького землеволодіння, відробіткова система, напівфеодальні відносини. Економічні реформи не були підкріплені

необхідними політичними реформами – створенням парламенту, прийняттям конституції, наданням суспільству демократичних прав. В країні зберігалась абсолютна монархія середньовічного зразку, були відсутніми демократичні засади суспільства. Непослідовність реформ в економіці привела до втрати землі 20 тис селян, 100 тис. стали малоземельними. Це поглиблювало суспільні протиріччя і посилювало соціальне напруження в імперії.

Зберігання феодалних залишків при проведенні буржуазних реформ ускладнювали капіталістичний розвиток економіки та суспільного життя.

Буржуазні реформи 60-х рр. XIX ст. в Росії створили умови для модернізації господарства України. Складовою частиною цього процесу був промисловий переворот, тобто перехід від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики, від дрібного товарного виробництва до широкомасштабного. Центром індустріалізації стали саме нові південні землі Російської імперії – Новоросія. Це були південно-східні регіони сучасної України – Донбас, Криворіжжя, Харківщина, нові міста – Одеса, Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Запоріжжя, Луганськ, Кривий Ріг, Юзівка, Маріуполь та ін.

Модернізація економіки Росії залежала від прискорення темпів об'єднання всеросійського ринку, будівництва і розвитку залізниць, промислових підприємств. Для забезпечення російської армії пушками, ядрами, рушницями необхідним було підвищення видобутку вугілля, виробництва заліза, металу. Багаті рудою та вугіллям нові південно-східні російські землі мали забезпечити потреби держави у виробках важкої промисловості.

Хід промислового перевороту в Україні мав спільні з Росією риси – слабкість внутрішнього ринку, відсутність власного капіталу, високі темпи розвитку.

Першим на Україні розвинулось залізничне будівництво. У 1866-1871 рр. між Одесою та Балтою були прокладені перші колії. У 70-х рр. залізниці об'єднали українські міста з Москвою.

Характерною рисою індустріалізації було переважання важкої, добувної промисловості над легкою. Будувались металургійні та машинобудівні заводи в Донбасі, Катеринославі, Харкові, Києві. До середини 90-х рр. в південно-східних районах сучасної України працювало вже 109 машинобудівних заводів. Це складало 32% всіх заводів цієї галузі Росії. З середини 80-х рр. почалась великомасштабна здобич залізної руди в Криворіжжі. До 1990 р. вона збільшилась у 158 разів, в той час як уральські заводи Росії збільшили здобич у 4 рази.

У 60-80-х рр. XIX ст. на південному сході сучасної України в цілому завершився промисловий переворот від мануфактури до машинної індустрії. У виробництві застосувались парові двигуни і системи машин та верстатів, досягнення науки і техніки.

Розвиток капіталізму мав деякі особливості, які впливали на формування економічної, суспільної та соціально-культурної системи в цих регіонах. По-перше, центром формування промислової бази у кордонах

сучасної України стали південно-східні регіони, тобто Новоросія. По-друге, індустріалізація мала надмірно високі темпи розвитку. За 40 років виникли нові галузі промисловості, які раніш зовсім не існували, деякі були модернізовані. Ця територія перетворилась на нову вугільно-металургійну й машинобудівну базу Росії. З часу реформи 1861 р. видобуток кам'яного вугілля тут зріс більш як у 115 разів і у 1900 р. становив 691,5 млн. пудів (майже 70% усього видобутку держави). Початок промислового засвоєння Донбасу поклав англійський підприємець Джон Джеймс Х'юз, який в 1869 році почав будівництво металургійного заводу. У 90-х роках XIX ст. Донецький басейн охопила металургійна лихоманка. Всього за сім років з 1894 до 1900 були збудовані Дружковський, Петровський (Єнакієве), Краматорський, Кадіївський, Макіївський, Донецько-Юр'євський, Маріупольський та інші металургійні заводи. За останні два десятиріччя у Новоросії виникли 17 великих металургійних заводів.

Третьою, і найбільш важливою особливістю розвитку капіталізму, була переважаюча присутність в економіці іноземного капіталу. Більшість заводів будувалась на кошти іноземців: завод Джона Х'юза з робітничим селищем Юзівка (тепер Донецьк), Дніпропетровський завод у селищі Кам'янському та ін. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали зайняли ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості. Капіталістам-іноземцям належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань вугільної галузі, переважна більшість прибутків яких спливала за кордон.

Четверта особливість полягала в тому, що індустріалізація ще більше інтернаціоналізувала населення на нових російських землях, які пізніше ввійшли до складу Української РСР. Внаслідок цього тут переважала російська людність – в містах, промислових центрах, адміністративному апараті, в складі буржуазії середньої та дрібної, інтелігенції та робітничого класу. Крім росіян та українців серед купецтва було багато греків, євреїв. Українське сільське населення майже не прийняло участі у модернізації економіки Сходу та Півдня сучасної України. Традиційна сільськогосподарська праця, панщина не сприяли відходництву, як у російських селян. Тому на заводах, рудниках, шахтах росіяни становили біля 70% серед робітників.

У п'ятих, такий хід промислового перевороту створив розподіл в економіці, оскільки в Лівобережній та Правобережній Україні зберігалися сільськогосподарські та переробні промисли. Розвивалась цукрова, винокурна, борошняна, шкіряна промисловість. В цих галузях провідні позиції утримувала українська буржуазія. Основними джерелами її формування були купці, чумаки, скупники, сільські лихварі, кустарі, заможне селянство, які в пореформений період зуміли накопичити капітали, пристосуватися до буржуазних умов. Поступово сформувалась українська торговельно-промислова еліта, представники якої – Терещенко, Харитоненко, Яхненко, Семиренко, Алчевські та ін. за розмірами своїх капіталів належали до найбагатших людей України.

Однобічний характер індустріалізації, хижацькі темпи розробки корисних копалин, жорстока експлуатація робітників, їх незахищеність законодавством складала умови для росту робітничої боротьби за соціальні права.

Наслідком промислового перевороту в Україні у II пол. XIX – поч. XX ст. в Україні було утворення розвинутої промислової бази. Україна в її сучасних кордонах мала індустріально-аграрне господарство.

Повільним був промисловий розвиток західноукраїнських земель. Ці землі австрійський уряд вважав своїм ринком збуту і тому вони не витримували конкуренції більш дешевих товарів розвинутих провінцій Австрійської імперії. Головним чином розвивалась добувна та переробна промисловість – нафтова, лісова, тютюнова, борошняна. Переважало кустарно-промислове виробництво. Промисловість інвестувалась австрійським, німецьким, французьким капіталом.

Другий етап буржуазного реформування в Росії відбувся у роки I буржуазно-демократичної революції. У 1905-1907 рр. в Росії вибухнула I буржуазно-демократична революція. Головними причинами революції були протиріччя в економіці, політиці, суспільному житті, пов'язані з залишками феодальних відносин. Поміщицьке землеволодіння, абсолютна монархія, відсутність конституційних демократичних свобод заважали подальшому розвитку капіталізму.

9 січня 1905 року в Петербурзі царський уряд розстріляв мирну демонстрацію робітничого населення столиці. Ця подія стала початком боротьби народів Росії проти царського самодержавства. Під тиском повсталого населення царська влада пішла на поступки. 17 жовтня 1905 року російський цар Микола II підписав Маніфест, в якому дарував громадянам громадські свободи та права. В Росії було оголошено створення радно-законодавчого органу влади – Державної Думи та вибори до неї. Російська революція мала велике значення як для всієї держави, так і для України.

Російська революція створила умови для формування в країні політичних партій. В 1905 році в Росії ліберальною інтелігенцією були створені дві партії – конституційних демократів (кадети) та партія “17 октября” (октябристів). Це були впливові політичні організації, які діяли і в Україні. За програмними вимогами вони бажали створення в Росії конституційної монархії, на зразок Великобританії, на демократичних засадах, та єдиної і нероздільної Росії.

Кадетські та октябристські комітети діяли на Лівобережжі, Слобожанщині та в Новоросії, де існувала неукраїнська спільнота. Ліберальні ідеї конституційних демократів стали центром об'єднання еліти російського суспільства, значну частину якого складала й українці. В роки революції кадетські організації на Україні налічували близько 6,5 тис. чол. октябристські – біля 7 тис чол.

Найбільший вплив вони мали в східних та південних промислових регіонах, в містах Київської, Одеської, Катеринославської, Харківської, Херсонської губерній.

Діяли в українських регіонах партії соціал-демократичного напрямку – РСДРП (Російська соціал-демократична робітничка партія), партія есерів (соціал-революціонерів). Центрами їх діяльності також були промислові райони південно-східної частині сучасної України. Соціальні та демократичні гасла соціал-демократів приваблювали не тільки російську людність, а й українську, зрусифіковану інтелігенцію, студентство, робітників.

На Правобережжі діяли політичні партії євреїв, поляків, литовців – соціал-демократичний єврейський “БУНД”, націоналістичний єврейський “Поалій-Ціон”, польсько-литовська соціал-демократична партія “СДПКІЛ”.

Разом з політичними змінами революція створила умови для прискореного розвитку економіки. Головним питанням російської революції була ліквідація залишків кріпацької системи, тобто аграрне питання. В 1907 р. російський уряд спробував вдруге вирішити цю проблему. Нова земельна реформа отримала назву столипінська на ім'я міністра внутрішніх справ П.А.Столипіна.

Селяни отримали право виходу з сільської общини з своїм земельним наділом та право продажу його або купівлі іншого. Це створювало умови повільного розвитку приватновласницьких сільських господарств, які орієнтувались на ринок. Заможні селяни об'єднували належні їм землі в різних місцях в одне, яке називалось відрубом, або зовсім виселялись за межі села і створювали своє в окремому хуторі. У Селянському банку, який спеціально для цього був створений, власники “відрубів» і „хуторяни» отримували грошові кредити для господарського облаштування.

Аграрна реформа сприяла капіталізації сільського господарства України. Внаслідок реформи майже вся земля, якою користувались селяни, перейшла до них у приватну власність. Власне землеволодіння було переважаючим в Чернігівській, Херсонській, Катеринославській та Харківській губерніях. Воно охоплювало біля 50% всіх дворів. Вихід із общини складав 42%. На Лівобережжі з общини вийшли тільки 16,5% селянських дворів. Всього з 1907-1911 рр. на відруб і хутора на Україні виселилися 226,5 тисяч селянських господарств, які володіли більш 1 млн. десятин землі. Реформа сприяла розвитку ринкових відносин на селі, широкому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства.

С 1910-1913 р. висівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис. десятин і загалом встановила 29,9 млн. десятин. У 1913 р. тут було досягнуто найбільшого валового збору зернових: 1200 млн. пудів. Третина всієї продукції продавалась на внутрішньому і зовнішньому ринках.

З іншого боку значна частина селянства розорювалась внаслідок аграрної реформи. Бідні селяни, які не мали скота, реманенту, грошей не могла утримувати виділені наділи й за безцінь продавала їх заможним селянам.

Внаслідок розорення селян збільшився масовий потік до міст робочої сили, еміграція українців на Далекий Схід, у Сибір. Згідно з реформою

Столипіна уряд проводив переселенську політику й українці прийняли участь в цьому процесі.

В промисловості тривав процес концентрації виробництва, виникали монополії, промисловий капітал зливався з банківським. В Донбасі виникли монополістичні об'єднання – металургійний синдикат “Продамет”, інші “Трубопродаж”, “Продвагон”, “Продвугілля”. Банківські капітали контролювали більше половини видобутку вугілля та виробництва металу. Розвиток монополістичного капіталізму на Півдні і Сході сучасної України вплинув на темпи зростання виробництва, які у передвоєнний період були вищим, ніж в провідних західноєвропейських державах.

Таким чином, на початку ХХ століття модернізація суспільно-економічних відносин в російській Україні тривала. Формувались буржуазно-демократичні засади російської влади, виборча система, укріплювалась земська система, йшов процес складання багатопартійної системи та ін.

Перша російська революція сприяла проведенню нової аграрної реформи, руйнації селянської общини, створила умови для розвитку великих та середніх приватних господарств – хуторів, відрубів та інших. Поряд з тим, залишки феодального ладу, такі як монархія, панське землеволодіння, заважали розвитку капіталізму, ускладнювали суспільну і економічну реформацію в Росії й в Україні.

Економічне зростання в Росії було перервано першою світовою війною. Вона розпочалась у серпні 1914 р. За переділ світу, за колонії, нові ринки збуту почали військові змагання дві великі групи держав. Одна з них – держави Трійничого союзу – Німеччина, Туреччина, Австро-Угорщина бажали відібрати у другої групи держав „Антанти» колоніальні землі, протоки. Щодо України, центральні держави намагались відірвати Україну від Росії і створити українську державу під своїм протекторатом. В свою чергу Антанта, до якої входила з Англією, Францією і Росією, підтримували плани Росії приєднати до себе Східну Галичину, Північну Буковину під лозунгом “возз'єднання руського народу”.

Територія України стала театром воєнних подій, в яких приймали участь з обох сторін численні армії. Вже на початку осені 1914 р. майже всі західноукраїнські землі опинилися під владою Росії. Весною – літом 1915 р. внаслідок контрнаступу Центральних держав Західна Україна перейшла під контроль Австро-Угорщини. Українці, мобілізовані в армії двох імперій, повинні були воювати один проти одного. В Російську армію було мобілізовано 3,5 млн. українців, в армію Австро-Угорщини – 250 тис.

В 1917 р. дві імперії були на грані виснаження. Поразки в війні, надмірні жертви посилювали кризу в Росії та Австро-Угорщині. В Росії, Україні припинилась торгівля, 4 млн. робітників і селян були відірвані від промисловості та сільського господарства. Понизилась здобич вугілля. В 1916 р. посівні площі скоротились на 1.8 млн. десятин землі. Посилилась продовольча криза. Невдоволення населення воєнним тягарем вилились у голодні бунти в Петрограді у лютому 1917 року. Неспроможність влади

вирішити важливі соціальні питання, покінчити з війною привели до нового соціального вибуху – Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року.

3. Українське національне Відродження: сутність та особливості (XIX – поч. XX ст.)

Кінець XVIII – початок XX ст. були для України часами національного Відродження, підйому української самосвідомості та відкритої заяви всьому світові про "українське питання". Цей процес був частиною загальноєвропейського громадського руху "Просвітництва". Англійська буржуазна революція 1640-1660 рр., та Велика Французька революція 1789-1794 рр. – стали для українців, як і для інших народів, втіленням просвітницьких ідей Свободи, Рівності, Братерства, встановленням "царства Розуму" і народоправства.

Свій внесок в скарбницю ідей "Просвітництва" зробив і український народ, який дав світу перший в Європі проект Конституції П.Орлика на засадах народоправства, розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, самобутнього мислителя України П.Сковороду, з його волелюбними ідеями забезпечення державою прав особистої незалежності людини. Нові світові та європейські цінності кінця XVIII-XIX ст. знайшли відгук в українській еліті, надали поштовх до нової спроби повернення втрачених прав та надій на державність України. Таким чином, українське Відродження формувалось та розвивалось в поєднанні двох важливіших факторів – зовнішніх, світових та європейських демократичних впливів і внутрішніх, національних, на засадах минулої козацької держави, свободи і демократії.

Українське Відродження умовно поділяється на три етапи. Як і в інших народів, які не мали державності на той час (фіни, фламандці, чехи, словаки, литовці, хорвати, словени), національний рух розвивався «знизу» і очолювався національною інтелігенцією.

На першому, фольклорно-етнографічному етапі, який тривав з 1791 по 1840 рр., представники дворянської інтелігенції збирали язиковий, фольклорний, літературний, історичний та економічний наслідок українського народу. Деякі з них опрацьовували та видавали історичні матеріали. Серед них були відомі політики, нащадки знатних старшинських родів – такі як О.Безбородько, В.Рубан, який вперше видав "Короткую летопись малороссийскую" в 1777 р., Ф.Туманський, Я.Маркович, брати Полетики та інші.

Після заснування в 1805 р. в Харкові, а в 1834 р. в Києві університетів, збір матеріалів про минуле та їх поширення продовжила українська різночинська інтелігенція. В світ вийшла чотиритомна "Історія Малоросії" Д.Бантиш-Каменського. На початку XIX ст. були закладені основи української етнографії – М.Церетелевим, І.Срезневським, М.Максимовичем, та язикознавства – Л.Павловським і І.Воцкевичем.

Другий, літературний або культурницький етап тривав з 1840-1900 рр. В ці роки були продовжені наукові дослідження з української історії і культури, з'явилися нові постаті в національному русі – М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко. Наприкінці 1845-на початку 1846 рр. вони створили першу таємну організацію "Українсько-слов'янське товариство святих Кирила та Мефодія". Головною метою діяльності члени товариства вважали боротьбу за утвердження національно-державної незалежності України. Члени товариства мріяли про створення української демократичної держави за зразком США або Французької республіки у конфедеративній спілці незалежних слов'янських держав. Кожна з цих держав мала б становити окремий штат або розподілятися ще на кілька штатів. Столицею такої конфедеративної слов'янської держави повинен був стати Київ. Найвищим законодавчим органом товариство вважало сейм або спільний консультативно-регулюючий міждержавні взаємини орган.

Програма товариства була синтезом романтизму, ідей всеслов'янської єдності, соціального утопізму, християнської традиції та українського месіанства. Воно поставило нові задачі перед українським рухом. Через рік, навесні 1847 р., царська влада заарештувала всіх учасників товариства і без усякого суду покарала. Перша спроба інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку була невдалою.

В часи буржуазного реформування російського суспільства в українському русі почали створюватися громади - напівлегальні культурницькі організації. Найактивнішими діячами громадського руху були – історик, професор Київського університету, засновник української статистичної науки О.Русов, етнограф П.Чубинський, композитор М.Лисенко, економіст М.Зібер, історик М.Драгоманов та ін. М.Драгоманов створив програму майбутнього політичного і економічного устрою України, сформував кредо "громадівського соціалізму". Майбутній соціально-економічний і політичний лад України уявлявся йому федерацією робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності і колективній праці їх учасників. Громадівці широко пропагували кооперативні ідеї, запроваджували їх в практику, засновували артілі в селах, створювали ощадні та позичкові товариства з крамницями. Кооперативний рух посів важливе місце у масовій боротьбі проти національного гноблення, спирався на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність.

З часом громадівці перейшли на позиції цілковитої лояльності царизму, обмежуючись лише культурницькою діяльністю. До цього привели наслідки Ємського указу 1876 р. про заборону української мови та наступ царизму на українофільство. Під загрозою царських репресій в українському русі виникли розбіжності. Старі громадівці виступали за компроміс з російською владою та орієнтувались на аполітичну діяльність. Інші, молоді члени громад підпадали під вплив радикальних соціалістичних ідей.

В Австрійській Україні справи національного Відродження знаходились в кращому, порівняно з Росією, стані. Внаслідок буржуазної

революції в Австро-Угорщині у 1848 р. українці користувались частково обмеженою свободою та демократією. В 1848 р. у Львові було засновано першу українську політичну організацію – «Головну Руську Раду», а згодом її відділи існували по всій Східній Галичині. Вона складалась із священників та інтелігенції. Найвищим досягненням революції була можливість діяльності українців в імперському парламенті.

Новий, третій етап національного Відродження України почався з заснування в 1900 р. першої політичної партії – РУП і тривав до 1917 р. Революційна Українська Партія (РУП) була створена в 1900 р. в Харкові. Її засновниками була група студентів на чолі з Л.Матусевичем, Ю.Колардом, О.Коваленко, Д.Антоновичем і М.Русовим разом з представниками громад Києва, Полтави, Чернігова. У 1902 р. вже існувало шість організацій РУП у Києві, Харкові, Лубнах, Прилуках та Катеринославі. Важливим досягненням діяльності РУП було видання газет «Гасло» та «Селянин», які друкувались у Львові і таємно перевозились у Російську Україну.

На початку ХХ століття РУП стала уособленням процесу політизації національного руху. Ця організація діяла досить активно. Вже за перші три роки її існування було створено мережу рухівських груп, що діяли в Києві Харкові, Полтаві, Лубнах та інших містах України. Головними формами діяльності організації були пропаганда і агітація. Основним об'єктом пропаганди стало селянство, в якому “рупівці” вбачали основу нації.

Більшість членів РУП мала марксистські погляди і вимагала проведення соціальних перетворень – боротьбу за розподіл поміщицьких земель та передачу їх селянам. Інші діячі РУП – вважали національні гасла незалежності України найважливішими. Суперечності навколо програмних положень посилювались з написанням першої програми партії. Її написав і видав відомий харківський адвокат М.Міхновський. Головним гаслом цієї програми було – “Україна для українців”. З цим не погодилась більша частина членів РУП, яка засудила радикалізм націоналістів, категоричність, ставку на силові методи вирішення національного питання.

У 1902 р. в РУП стався перший розкол. З РУП вийшла група радикальних націоналістів, яку очолював М. Міхновський. Група дістала назву Українська національна (народна) партія – УНП. Ця нечисленна організація мала антиросійський напрям і фактично не мала впливу на значні верстви населення.

В 1903 р. ще одне угруповання вийшло зі складу РУП під назвою УСП (Українська соціалістична партія). Ця політична партія, як і УНП була нечисленною, не мала впливу на населення і скоро занепала.

У 1903-1904 рр. була складена програма РУП. Важливим положенням її економічної програми була націоналізація землі. Українські землевласники мали отримати за неї винагороду, а власники неукраїнського походження лишались земель безкоштовно.

Основним завданням у політичній сфері проголошувалось здобуття автономії України у складі оновленої демократичної Росії та демократичні свободи.

Діячі РУП визнавали тільки легальні форми і методи боротьби з самодержавством, такі як страйки селян, та засуджували підпали, пограбування маєтків селянами. Значний вплив РУП мала на Слобідську Україну. На промислові центри України, особливо Півдня і Сходу, він не поширювався.

У 1904 р. частина рупівців на чолі з М. Меленевським віддала перевагу соціал-демократичним гаслам і в РУП виділилось дві течії – соціал-демократична і національна в поєднанні з марксизмом. Це привело до нового розколу. РУП розпалась на дві соціал-демократичні партії – УСДРП (українську соціал-демократичну робітничу партію) і Українську соціал-демократичну спілку («Спілку»). Ці політичні організації стояли на засадах соціал-демократизму і національної автономії. Вони відрізнялись у поглядах на місце національного питання у програмі партії.

Спілчани були переконані, що вирішення національного питання є похідним від розв'язання на марксистській платформі соціально-економічних проблем. Невдовзі «Спілка» увійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії на правах автономії.

Друга частина РУП на чолі з М. Поршем, В. Винниченко, С.Петлюрою стояла на позиціях органічного поєднання національної орієнтації з марксизмом. В 1905 р. в РУП була проведена кардинальна реорганізація та перетворення її в УСДРП – „Українську соціал-демократичну робітничу партію».

Вагомий вплив на політичний розвиток України здійснила перша російська революція. В Україні було ліквідовано закон про заборону української мови. Демократичні свободи створили умови для організаційного об'єднання українців. На початок 1906р. в Україні налічувалось 17 українських газет. В містах діяли громади, клуби, культурні організації „Просвіта», кооперативи. В Київській губернії в 1907 р. кооперативів було 193, на Подолі – 200, в Харківській губернії – 50.

В роки російської революції в Україні прискорилося формування ліберально-демократичного руху. Особлива заслуга в цьому належала М.С.Грушевському – відомому лідеру, вченому, публіцисту. З початком революції він залишив Галичину і прибув в Київ, де і почав організацію українського видавництва. В 1907 р. під керівництвом М.Грушевського почало діяти українське наукове товариство, видаватися журнали „Записки УНТ”, „Україна”. В своїх статтях він обґрунтував українські національні вимоги автономії України в оновленій демократичній Росії. З появою в Росії парламенту – Державної Думи, М.Грушевський покладав великі надії на конституційні форми діяльності.

В 1905-1907 рр. було створено українські політичні партії ліберального напрямку – Українську демократичну партію (УДП) на чолі з Євгеном Чикаленко та Українську радикальну партію (УРП) на чолі з Борисом Гринченко. Обидві партії, зовсім нечисленні, мали ліберальний напрям і обстоювали встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ і надання Україні автономних прав у межах

федеративної Росії. В 1905 р. вони об'єднались в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

Діяльність українських політичних партій відбувалась в умовах суперництва за вплив на маси з неукраїнськими партіями як ліберального, так і соціал-демократичного напрямку. Значна присутність в Україні російських політичних партій ускладнювала діяльність українських політичних сил, вела до роздроблення зусиль у боротьбі проти царизму, за демократію та свободу. Ідеї автономії та незалежності України не находили широкий відгук у лавах російської соціал-демократії і тому діяльність та вплив українських політичних партій був обмеженим. Крім того, селянство та робітничий клас України більше цікавили проблеми соціальної революції, ніж національні ідеї.

Визначною подією для українського політичного руху стала можливість роботи українських діячів у Державній Думі Росії у часи першої російської революції. Українці прийняли участь в роботі I і II Державних Дум Росії у 1905 і 1906 роках. В I Державну Думу в 1905 році балотувалась тільки УРДП у блоці з російськими кадетами. Більшість українців в Думу була вибрана по мандатам російських партій – всього 102 депутата. З 497 членів I Думи депутація України складалась з 63 українців, 22 росіян, 5 поляків, 4 євреїв і 1 німця.

Українці створили в Думі парламентський клуб у складі 44 депутатів, видавали газету “Рідна справа”. Діяльність української громади в I Думі високо оцінював М.Грушевський. На засіданнях Думи українська громада виголосила промови як проти соціального, так і проти національного гноблення українського народу в Російській імперії, проголосила на весь світ наявність української нації та її права.

У II Державній Думі українці створили “Українську думську громаду”, яка підготувала законопроекти про автономію України, місцеве самоврядування, про українську мову в школі, судах, церкві. Але внести ці проекти не вдалося внаслідок державного перевороту 3 липня 1907 року, коли II Державна Дума була розігнана.

Після державного перевороту у червні 1907 р. представники українських партій не мали можливостей бути обраними в III і IV Думи. Від українських губерній було обрано 111 депутатів, 64 з яких були поміщики.

Українське питання про автономію України вперше було обговорено в стінах Думи в травні 1913 р., коли виступ катеринославського депутата від РСДРП Г.І.Петровського розпочав дебати на українську тему. Українські вимоги підтримали „кадети», „трудовики», „соціал-демократи».

Після поразки революції в Росії на базі УРДП було створено „Товариство українських поступовців” – культурно-просвітницька організація на чолі з Грушевським М.С.

В 1910-1912 рр. діяльність українських соціалістичних партій фактично припинилась, внаслідок арештів і заслань її діячів. Закордонні комітети партій „Спілка» та „УСДРП» не мали значного впливу на події в Україні.

Таким чином, український рух за національне відродження у другій половині XIX – початку XX ст. набрав силу, організувався з культурницького в політичний і проголосив основну мету – досягнення незалежної демократичної України. Але національний рух, не зважаючи на значні досягнення, не встиг повністю сформуватися у сильну політичну течію. Цей процес залежав від національної буржуазії, яка складала невелику частку серед іноземної, російської та польської буржуазії. Національний рух за відродження України очолила інтелігенція. В цілому, процес формування українських політичних партій на початку XX ст. мав ряд особливостей.

По-перше, політичний рух українців, як недержавної нації, відбувався в умовах незавершеного формування буржуазних класів не тільки в Україні, а й в Росії. Тому керівною політичною силою у цьому процесі виступила національна інтелігенція. Їй були притаманні риси постійного сумління, нерішучості, численних суперечок про питання першорядності національної або соціальної програми. Значну її частину склали вчені, письменники, студентство, учні та інші різночинські елементи міст.

По-друге, населення України мало неоднорідну етносоціальну структуру. Українське селянство слабо сприймало національні ідеї і вимагало від політичних партій вирішення аграрного питання. Робітничий клас України, з переважанням в ньому росіян, також більше сприймав соціалістичні ідеї. Це вело до звуження соціальної бази українських політичних партій, лідери яких вважали національно-політичні завдання першорядними.

По-третє, в своїй діяльності керівники партій спирались на ідеї відомих українських діячів громад-просвітників XIX ст. – М. Драгоманова, І. Франко, Т. Шевченко, М. Костомарова. Поряд з використанням ідей державного будівництва України на демократичних засадах, керівники українських політичних партій зберігали у діяльності культурно-просвітницькі форми боротьби. Культурологічні питання набували вирішального значення, особливо під час Російської революції 1905-1907 рр. та післяреволюційний період.

З початком першої світової війни в національному політичному русі в Україні стався розкол. Поступовці разом з М. Грушевським зайняли громадянську позицію і підтримали російську владу у цій війні. Вони пов'язували рішення українського питання з Росією, вважали, що в нових умовах царизм піде на значні поступки. Але царський уряд навіть не обіцяв і культурну автономію України.

Проавстрійську позицію зайняли деякі лідери УСДРП і „Спілки», які в 1914 р. створили „Союз визволення України». До нього увійшли Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Меленевський, Н. Залізняка та інші. СВУ проголосив боротьбу за відокремлення України від Росії і створення української держави під протекцією Австро-Угорщини та Німеччини. Друга частина українських соціалістів на чолі з С. Петлюрою, В. Винниченко об'єдналась біля московського журналу „Українське життя» і підтримала дії російського уряду.

В Австро-Угорщині українські політичні партії створили „Загальну Українську Раду” на чолі з К.Левицьким. ЗУР проголосила перемогу Австро-Угорщини і закликала всіх українців воювати за неї. Були створені легіони січових стрільців 32,5 тис. чоловік.

Незважаючи на лояльну позицію українських партій царський уряд на початку війни здійснив репресії проти українських партій, культурних організацій, преси. Тільки після поразки російських військ у 1915 р. влада пішла на деякі поступки. Знову почали виходити газети, журнали, відновили свою діяльність кооперативи, товариства. Але про автономію України мови навіть не йшло.

Воєнні дії на території України спричинили страждання українців, які терпіли терор і репресії від обох армій. Шукаючи причини своїх незгод в так званій „зраді українців” австрійці сотнями заарештовували українців й страчували без суду. Тисячі гнали до Австрії й там кидали до концентраційних таборів. Найвідомішим був табір Телергоф, де в жахливих умовах тримали 30 тис. русофілів та українофілів, які тисячами гинули від хвороб.

Лютнева російська революція 1917 року створила умови для найвищого піднесення українського питання й переводу його в практичне русло – проголошення української держави.

ТЕМА 5

АЛЬТЕРНАТИВИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 рр.

ПЛАН

1. Вплив Лютневої революції на Україну. Утворення Центральної Ради.
2. Центральна Рада в боротьбі за автономію України.
3. Проголошення УНР, її політика і причини краху.
4. Україна в період гетьманату і Директорії. Причини перемоги більшовиків.

1. Вплив Лютневої революції на Україну. Утворення Центральної Ради

Наприкінці 1916 – на початку 1917 р. Росія знов стояла на порозі революційного вибуху. Тривала війна, яка коштувала Російській імперії 8 млн. чоловік убитими, пораненими та полоненими, загострила соціально-економічну і політичну ситуацію в країні. Мобілізація до війська майже половини усіх працездатних чоловіків призвела до скорочення виробництва сільгосппродукції і промислових виробів, різко підскочили ціни на хліб та інші необхідні продукти, голод став звичайним явищем, особливо у містах. Стагнація аграрного сектора економіки доповнювалася розвалом транспортної системи. Системна господарська криза неминуче супроводжувалася зростанням соціальної напруги, повсюдно відбувалися селянські бунти і страйки робітників.

23 лютого 1917 р. в Петрограді (так з початком війни став називатися Санкт-Петербург) відбулися масові страйки, мітинги і демонстрації, які посилювалися 24 й 25 лютого. Страйк в столиці став загальним. У ньому взяли участь робітники і ремісники, службовці та інтелігенція, студентство й учні. Народ проголосив свої вимоги: «Хліб!», «Мир!», «Свобода!», «Геть царизм!», «Хай живе демократична республіка!». Солдати Петроградського гарнізону 27 лютого відмовилися стріляти у повсталий народ і перейшли на бік революційних мас. Увечері того ж дня в приміщенні Таврійського палацу, де зазвичай засідала Державна дума, утворилася Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів. Одночасно представники буржуазних партій сформували Тимчасовий комітет Державної думи, що взяв на себе ініціативу утворення нового уряду.

Вранці 28 лютого імператор Микола II знайшов у себе на столі в Ставці Верховного головнокомандуючого в Могильові три телеграми: від членів Державної ради, начальника Петроградського гарнізону та від імператриці Олександри Федорівни із Царського Села. Остання повідомляла: «Революція прийняла жахливі розміри... Звістки гірше, ніж будь коли». Після деяких

коливань Микола II вирішив відректися від престолу. Відповідний маніфест був підписаний у салон-вагоні царського потягу **2 березня 1917 р.** Самодержавство впало. Росія стала демократичною республікою.

Тимчасовий комітет Державної думи оголосив, що в Росії «надалі до скликання Установчих зборів, які мають на меті визначити форму правління Російської держави», створюється «Тимчасова суспільна Рада міністрів» (Тимчасовий уряд). В основу цього кабінету міністрів було покладено список, складений кадетами й октябристами ще до революції. Головою Тимчасового уряду обрали князя Г.Львова – ліберального діяча, який з липня 1914 р. очолював «Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам». Міністром закордонних справ став лідер партії кадетів П.Мілюков, пост військового міністра дістався октябристу А.Гучкову, а міністерство юстиції очолив есер О.Керенський.

Спочатку Тимчасовий уряд мусив погоджувати свої дії з Петроградською Радою. Під тиском революційних мас уряд оголосив про повну і негайну амністію політичним в'язням, про скасування всіх станових, віросповідальних і національних обмежень, про проведення загальних виборів до органів місцевого самоврядування і підготовку виборів до Установчих зборів. Були проголошені політичні права і свободи, знищені поліція, жандармерія і царська охрнка, всюди на місцях створювалися загони народної міліції. Одночасно з офіційними органами управління, що були підпорядковані Тимчасовому уряду, в країні стихійно почали виникати Ради робітничих і солдатських депутатів, що склалися переважно з представників поміркованих соціалістів (меншовиків і есерів); вплив більшовиків в них був поки що обмеженим. З органів повстання Ради швидко перетворювалися в органи державної влади: вони брали на себе функції управління і підтримки громадського порядку, створювали робітничі дружини, комісії для контролю за виробництвом тощо. В Україні до середини 1917 р. нараховувалося 252 Ради. Найбільш впливовими вони були в Донбасі (тут утворилося 180 Рад), у великих містах (Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську, Полтаві), у прифронтовій смузі Південно-Західного і Румунського фронтів, в сільських районах українсько-російського прикордоння. Іншими словами, в країні виникло двовладдя – влада центрального Тимчасового уряду і влада Рад на місцях.

У Києві про падіння царського самодержавства і утворення Тимчасового уряду дізналися 13 березня (за новим стилем), а 17 березня представники громадських організацій і політичних партій сформували Виконавчий комітет; протягом наступних трьох місяців він формально був вищою владою у місті. Тоді ж, 17 березня, Товариство українських поступовців ухвалило рішення про створення Об'єднаного центру. З цією метою **20 березня 1917 р.** у Києві пройшли збори делегатів від різних українських громадських організацій і партій, на яких було утворено Українську Центральну Раду. Головними ініціаторами створення УЦР були члени ТУП Є.Чикаленко, С.Єфремов і Д.Дорошенко, а також члени УСДРП В.Винниченко і С.Петлюра. У той же день УЦР відправила привітання голові

Тимчасового уряду князеві Львову і міністру юстиції Керенському, висловивши надію, що у вільній Росії будуть задоволені законні права українського народу. Через кілька тижнів до УЦР увійшла також молода Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), яку представляли М.Ковалевський, П.Христюк і М.Шаповал. Головою УЦР обрали професора історії М. С.Грушевського.

Так в Україні, поряд з Виконавчим комітетом і Радами робітничих і солдатських депутатів, виникла третя політична сила, що претендувала на владу – Центральна Рада.

2. Центральна Рада в боротьбі за автономію України

Самоорганізувавшись, Центральна Рада вже 22 березня звернулася з відозвою до всього українського народу:

«Народе український, впали вікові пута, прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі і пробудження до нового, творчого життя після більш як 200-річного сну. Уперше ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати».

Відозва закликала українців домагатися всіх прав, «що природно» належали їм, наголошуючи на необхідності впровадження української мови в усіх школах, судах і урядових установах.

У Києві швидкими темпами організовувалися нові громадські і політичні організації. 22 березня офіцери-українці скликали Установчу військову раду. Того ж дня утворився Центральний Український кооперативний комітет. Відновила свою діяльність київська «Просвіта», закрита 1910 р., почала друкуватися газета «Нова Рада». У багатьох містах пройшли масові маніфестації українців. Так, у Петрограді 25 березня в демонстрації брали участь 20 тис. українців; у Києві 1 квітня на демонстрацію вийшли 100 тис. чоловік. Українські політичні діячі убачали в цих маніфестаціях прагнення народу до самостійного життя і вирішили закріпити за собою керівну роль в українському національному русі. 19 квітня у Києві зібрався Український національний конгрес, делегатами якого стали 900 представників від різних українських громад колишньої імперії, а також від військових, селянських, робітничих, просвітницьких і кооперативних організацій та політичних партій. Головними питаннями, що розглядалися на конгресі, були питання автономії і перетворення Росії у федеративну демократичну республіку. У перший же день конгрес затвердив такі резолюції:

- тільки надання Україні широкої національної і територіальної автономії забезпечить потреби українців і інших народів, які мешкають на українській землі;
- гарантувати цю автономію може лише федеративний устрій Росії;

- єдиною прийнятною формою державного устрою може бути тільки Російська федеративна і демократична республіка;

- одним з головних принципів української автономії повинне стати повне забезпечення прав національних меншин, що проживають на Україні.

Перед закриттям конгресу була прийнята схема організації УЦР. За пропозицією М.Грушевського, до її складу мали увійти близько 150 депутатів. Головою Центральної Ради шляхом таємного голосування знову обрали М.Грушевського; його заступниками були обрані С. Єфремов і В. Винниченко. З цього моменту УЦР почала розглядати себе як український парламент.

Щоб посилити свої позиції, УЦР організувала проведення у Києві I Військового з'їзду, який відкрився 18 травня. На з'їзд прибуло майже 700 делегатів від кількох сот тисяч українських солдатів. З усіх загальних політичних питань учасники з'їзду повністю підтримали політику Центральної Ради.

Наприкінці того ж місяця УЦР вирішила направити свою делегацію на переговори з Тимчасовим урядом. Українські політики домагалися від верховної російської влади визнання автономії України, вимагали допустити українських представників на майбутню міжнародну мирну конференцію, українізувати армію, початкову, середню і вищу школу, виділити фонди на національно-культурні заходи, які проводилися УЦР, тощо. Як і слід було чекати, місія в Петроград не увінчалася успіхом. І Тимчасовий уряд, і есеро-меншовицька Петроградська Рада рішуче відмовилися підтримати ідею української автономії, побоюючись, як би слідом за цим Україна не проголосила свою повну незалежність від Росії.

Коли делегація УЦР повернулася до Києва, там проходив I Всеукраїнський селянський з'їзд; в ньому брали участь 2200 делегатів. Дізнавшись про відмову Тимчасового уряду визнати за Україною автономні права, обурені представники селянства заявили про свою солідарність з політикою УЦР і доручили їй продовжувати роботу по впровадженню ідей автономії в життя.

16 червня, незважаючи на заборону з боку Тимчасового уряду, в Києві зібрався II Всеукраїнський військовий з'їзд; з усіх фронтів прибуло 2300 представників від 1,6 млн. солдатів. З'їзд запропонував УЦР прискорити розробку проекту автономії України. Слідом за цим, **23 червня 1917 р.**, Центральна Рада проголосила свій I Універсал, в якому урочисто заявила:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права і вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі

має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще за нас не може знати, що нам треба, й які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України».

Далі в Універсалі детально описувалися взаємовідносини УЦР з Тимчасовим урядом і підкреслювалося вороже ставлення російської влади до намірів Центральної Ради.

«І через те, – говорилося в Універсалі, – ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя».

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам провести широко, дуже організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

...А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливим податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради».

Таким чином, І Універсал проголосив автономію України, поклавши основну відповідальність за її проведення у життя на Центральну Раду і етнічних українців. Останні позитивно сприйняли цю декларацію. Набагато стриманіше поводитися представники інших національностей (передусім росіяни і євреї), які побоювалися повного відокремлення України від Росії.

Після проголошення І Універсалу УЦР начала до формувати перший уряд Української автономної держави, який отримав назву Генерального секретаріату. Підзвітний Центральній Раді, Генеральний секретаріат повинен був реалізовувати принципи, закладені в Універсалі. Уряд очолив В.Винниченко; йому асистували 7 генеральних секретарів: Х.Барановський (фінанси), С.Єфремов (міжнаціональні проблеми), С.Петлюра (військова справа), Б.Мартос (земельне питання), В.Садовський (судові справи), І.Стешенко (освіта) і М.Стасюк (продовольчі проблеми). Генеральним писарем було обрано П.Христюка.

Тимчасовий уряд мусив реагувати на появу І Універсалу і Генерального секретаріату. Для переговорів з УЦР до Києва приїхали члени Тимчасового уряду – Церетелі, Терещенко і Керенський. Після двох днів переговорів обидві сторони прийшли до компромісу. Російські міністри погодилися, що УЦР повинна підготувати статут автономії України, затверджувати який буде Всеросійські Установчі збори. Зі свого боку, УЦР зобов'язалася розширити свій склад за рахунок представників національних меншин – росіян, поляків і євреїв.

13 липня на сесії УЦР була ухвалена така постанова:

1. Негайно починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради у Тимчасовий Краєвий Парламент і доручити цю справу Генеральному Секретаріатові.

2. Найкращим способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорційне представництво, за яким національним меншостям передається кількість депутатських місць в складі Центральної Ради згідно з численністю населення цих національних меншостей України.

15 липня, в умовах зростаючого незадоволення народних мас, що вимагали скорішого закінчення війни, в Петрограді відбулося засідання Тимчасового уряду. Міністри-кадети (А.Мануйлов, В.Шаховський, А.Шингарьов і В.Степанов), або уникнути відповідальності за невдачу літнього наступу на фронті, вирішили піти у відставку, а як привід використали українське питання. Посилаючись на те, що вони не згодні з рішенням уряду про надання

автономії Україні, кадети заявили про свій вихід з кабінету. Міністр-голова князь Львов був обурений відставкою кадетів, оскільки відповідати за катастрофу на німецькому фронті тепер мусли міністри-соціалісти.

З ранку 16 липня чутки про вихід кадетів з уряду, розстріли солдатів-дезертирів, продовольчу кризу і загрозу закриття заводів і фабрик почали поширюватися у робітничих кварталах та солдатських казармах Петроградського гарнізону. Ситуація у столиці загострилася. Увечері в Петрограді відбулися масові заворушення, з'явилися лозунги «Вся влада Радам!», «Мир без анексії!». Тоді Тимчасовий уряд відправив В.Винниченкові телеграму з підтвердженням повноважень Генерального секретаріату як крайового уряду.

У той же день, 16 липня 1917 р., УЦР оприлюднила свій II Універсал:

«Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, признаючи за кожним народом право на самовизначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінні з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремих відповідальних перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої влади тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він... міг виповнити складну роботу організації й будування життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією...

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготує проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Зборам...

Що-ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головнокомандуючим

для участі при комплектуванні окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі, на думку міністра війни, будуть можливі з технічного боку без нарух бойової здатності армії».

Поступки, зроблені українськими автономістами на користь Тимчасового уряду, пояснювалися тим, що УЦР не вважала себе досить сильним політичним органом для відкритої боротьби з Росією. Не треба забувати, що в той час на Україні знаходилися великі підрозділи російської армії, під контролем російських чиновників знаходилися адміністративні органи на місцях, а в містах чисельно переважали не українці, а росіяни і євреї.

20 липня, на тлі гострої політичної кризи, в Петрограді подав у відставку голова Тимчасового уряду князь Львов. «По суті, – сказав він, – я пішов тому, що мені нічого не залишалося робити. Для того, щоб врятувати ситуацію, треба було розігнати Ради і стріляти в народ. Я не міг цього зробити. А Керенський може». 24 липня було утворено новий коаліційний уряд, в який увійшли 3 есери, 2 меншовики, 4 кадети, 2 співчуваючих кадетам, 2 представники Трудової народно-соціалістичної партії, 1 прогресист та 1 представник Республікансько-демократичної партії; міністром-головою, а заодно військовим і морським міністром став прихильник «жорсткої лінії» О.Керенський.

29 липня УЦР прийняла конституцію автономного устрою України під назвою «Статут вищого управління України», затвердити який повинен був Тимчасовий уряд. З цією метою в Петроград виїхала делегація у складі Винниченка, Барановського і Рафеса. 7 серпня вони вели переговори з представниками Тимчасового уряду, які наполягали на внесенні істотних поправок у Статут. Нарешті, 17 серпня уряд Керенського видав «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату на Україні»; в ній Петроград визнавав Генеральний секретаріат, але тільки як орган російського уряду. Тим самим український народ формально позбавлявся права голосу при визначенні своєї долі. Оптимізм вселяло лише те, що в умовах загального хаосу, що охопив Росію, Тимчасовий уряд не мав ніякої реальної можливості проконтролювати свої розпорядження; тому УЦР продовжувала проводити свою політику відповідно до наміченої програми.

Оцінюючи слабкі сторони політики УЦР в період, що розглядається, О.Субтельний писав: «...Центральна Рада згаяла час на бескінечні суперечки про межі своєї влади, одночасно нехтуючи такими нагальними проблемами, як збереження правопорядку, забезпечення міст продуктами та організація роботи залізниць. Вона також не змогла ефективно розв'язати гостре питання перерозподілу земель. Внаслідок цього єдність, яку спочатку продемонстрували українці, швидко зникла, і між соціал-демократами, яким у Центральній Раді належало панівне становище, та численними соціалістами-революціонерами розгорілися ідейні конфлікти. Члени Центральної Ради поринули у безплідні дебати й ворожнечу, рідко їздили на село (де їхні впливи обмежувалися околицями Києва та деяких інших міст) і, як наслідок, втратили зв'язок з масами, що налагодився за короткий час

завдяки різноманітним з'їздам. Тепер кожна місцевість мусила самотужки опікуватися власними справами».

Шкідливою для українського національного руху виявилася й ідеологічна обмеженість молодих і недосвідчених українських політиків. Зосереджені на власній революційній риторичі, вони прагнули відмежуватися від старого ладу і не хотіли йти на компроміс з представниками буржуазно-поміщицьких кіл. Коли влітку 1917 р. колишній царський ад'ютант генерал П.Скоропадський запропонував передати у розпорядження УЦР українізований корпус із 40 тис. дисциплінованих бійців, ця пропозиція була відхилена. По-перше, діячі УЦР помилково вважали, що революційній масі не потрібна регулярна армія, по-друге, вони не хотіли зв'язуватися з багатим поміщиком, «експлуататором» селян. Таким же негативним було їхнє ставлення до колишніх царських чиновників, на яких дивилися як на уособлення монархії, що прогнила.

Тим часом по всій Україні поширювалися анархія та хаос. Ситуація загострилася в липні, коли невдача російського наступу на Південно-Західному і Румунському фронтах викликала масовий наплив на Україну деморалізованих солдатів-дезертирів, що грабували місцеве населення. Воєнна катастрофа і політична криза доповнювалися повним занепадом господарського життя на усій території колишньої імперії. Продукція фабрично-заводської промисловості скоротилася у порівнянні з 1916 р. на 36,4%, впав видобуток вугілля і нафти. Була паралізована транспортна система. Небажання селян продавати хліб за твердими цінами, нездатність продовольчих органів забезпечити його заготівлю й транспортування викликали в найважливіших промислових губерніях продовольчу кризу. Розладилися фінанси. Інфляція призвела до того, що реальні прибутки робітників склали щонайбільше 40% від довоєнних. Зростала спекуляція. Посилилася натуралізація господарства, товарно-грошові відносини замінювалися прямим продуктообміном. Закривалися промислові підприємства; до листопада число безробітних складало не менше 300 тис. чоловік.

Загальною кризою вирішили скористатися праві сили. У серпні вони провели у Великому театрі в Москві Державну нараду, яка запропонувала верховному головнокомандуючому генералу Л.Корнілову «навести лад» в країні. Корнілов негайно організував заколот і повів війська на Петроград; він хотів розігнати Тимчасовий уряд і Ради, встановити військову диктатуру, а потім підготувати основу для відновлення монархії. Керенському нічого не залишалося, як звернутися за підтримкою до ЦВК Рад, виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів.

Активну роль у придушенні корнілівського заколоту відіграли мобілізовані ЦВК Ради робітничих депутатів Петрограду та частини Петроградського гарнізону, а також більшовики, що вислали назустріч бунтівним військам своїх агітаторів. До боїв справа так і не дійшла; війська Корнілова відмовилися виконувати його накази і стріляти в робітників, генерала було заарештовано.

Корнілівський заколот круто змінив розстановку політичних сил в країні. Авторитет Тимчасового уряду стрімко падав, а популярність більшовиків швидко зростала. У вересні почався процес «більшовизації» Рад: робітники і солдати відкликали із Рад меншовиків та есерів, обираючи на їхнє місце більшовиків. Якщо врахувати, що влітку 1917 р. VI з'їзд РСДРП (б) взяв курс на збройне захоплення влади в країні, то неважко здогадатися, до чого повинне було привести зростання впливу більшовиків у Радах.

Характерним у цьому плані є лист лідера більшовиків Леніна, адресований керівництву партії: «Отримавши більшість в обох столичних Радах робітничих та солдатських депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу в свої руки».

Слова Леніна виявилися пророчими. **7-8 листопада 1917 р. (25-26 жовтня** за старим стилем) в Петрограді відбулося збройне повстання робітників, солдатів та матросів. Тимчасовий уряд був позбавлений влади, вся повнота влади в країні перейшла до II Всеросійського з'їзду Рад. Цей з'їзд з ініціативи більшовиків і есерів відразу ж прийняв два важливих документи – «Декрет про мир» з пропозицією всім воюючим народам і урядам негайно почати мирні переговори, і «Декрет про землю», яким вся земля передавалася в загальнонародне надбання (націоналізувалася), приватна власність на землю скасовувалася, кожний громадянин міг обробляти її тільки своєю працею на основі зрівняльного землекористування. Був вибраний новий Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК), до якого увійшли 62 більшовики, 29 лівих есерів, 6 соціал-демократів інтернаціоналістів, 3 українських соціалісти та 1 максималіст. Був сформований Тимчасовий робітничий і селянський уряд – Рада Народних Комісарів (РНК) на чолі з Леніним.

Жовтнева революція в Росії мала важливі політичні й соціально-економічні наслідки. І її найближчим наслідком став розкол суспільства на непримиренні класи та групи, що зішлись у кривавих битвах Громадянської війни.

3. Проголошення УНР, її політика і причини краху

Події в Росії помітно вплинули на політичну ситуацію в Україні. 8 листопада 1917 р. на засіданні Центральної Ради почалися дебати з приводу збройного перевороту в Петрограді. Була прийнята резолюція такого змісту: «Визнаючи, що влада – як в державі, так і в кожному окремому краю – повинна перейти до рук всієї революційної демократії, визнаючи недопустимим перехід цієї влади до рук Рад Робітничих і Солдатських Депутатів, які являються тільки частиною зорганізованої революційної демократії, Українська Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде енергійно боротися з усякими спробами підтримати бунти на Україні».

Ця резолюція відразу ж загострила відносини між прихильниками Радянської влади і Центральною Радою. У Києві більшовики готувалися до того, щоб повторити петроградський сценарій; їх головним противником був штаб Київського військового округу. 10 листопада загони революційних робітників і солдатів, що нараховували близько 6 тис. чоловік, почали збройне повстання проти військ штабу, на боці якого було до 10 тис. чоловік. Організаційний центр повстання знаходився на заводі «Арсенал». Кілька днів тривали вуличні бої, і було неясно, хто переможе. Центральна Рада спочатку зайняла вичікувальну позицію, а у вирішальний момент закликала 8 тис. своїх озброєних прихильників перейти на бік повсталих. Київський штаб відразу ж припинив опір, фактично передавши все управління в місті УЦР.

14 листопада Центральна Рада підготувала відозву до населення міста, в якому повідомляла, що вона, приступаючи до організації вищої крайової влади на Україні в повному обсязі, визнала необхідним невідкладно поповнити Генеральний секретаріат п'ятьма генеральними комісарами і насамперед генеральним комісаром з військових справ, якому і доручено було призначити відповідну особу на посаду головного начальника Київського військового округу. Одночасно була опублікована відозва до всього трудового селянства, в якому заявлялося, що «вся влада у Києві і на всій Україні тепер в руках Центральної ради і Генерального Секретаріату. Іншої влади на Україні немає і не повинно бути. Всі, хто тепер піде проти Центральної ради... всіх їх треба вважати ворогами Центральної ради, трудового народу і всієї України».

16 листопада на засіданні Київської Ради робітничих і солдатських депутатів фракція більшовиків запропонувала виконавчому комітету Ради взяти всю повноту влади в свої руки, скликати з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів і реорганізувати Центральну Раду в «Центральну раду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів». Меншовики виступили проти цієї пропозиції, наполягаючи на необхідності створення «соціалістичного міністерства». Представники Бунда (єврейські соціалісти) підтримали меншовиків. Українські соціал-демократи не заперечували скликання з'їзду, але виступили рішуче проти реорганізації УЦР.

У цій ситуації лідери УЦР вирішили перехопити ініціативу у Рад. **20 листопада 1917 р.** Центральна Рада видала свій III Універсал, в якому проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР). В Універсалі говорилося:

«Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на

нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії.

Ото ж оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернигівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки... має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабинетські та церковні землі - касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про те, як порякувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України від сього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею й наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Також будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не нарушено. Але до миру кожен

громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою карою на смерть. Оповідчаємо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже осудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповічаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя».

Крім того, в Універсалі оголошувалося, що вибори в Українські Установчі збори відбудуться 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. по новому стилю), а зберуться вони 9 (22) січня 1918 р.

Проголошення III Універсалу було актом величезного історичного значення: уперше з часів Богдана Хмельницького український народ заявив про свій намір мати власну державу. У той же час УЦР не пішла на повний розрив з Росією, сподіваючись на можливість встановлення федеративного зв'язку з нею.

16 грудня Раднарком прислав з Петрограда в Київ свій Маніфест до українського народу з ультиматумом УЦР. У цьому документі, підписаному Леніним і Троцьким, з одного боку, признавалася УНР, а з іншою – містилися чотири нездійсненних вимоги: 1) відмовитися від дезорганізації фронту; 2) не пропускати через територію України козацькі загони, що рухалися з фронту на Дон, де проти Радянської влади підняв заколот отаман Війська Донського генерал Каледін; 3) пропустити більшовицькі частини на

Південний фронт; 4) припинити роззброєння пробільшовицьких полків і червоноармійців на Україні. Відповідь на цей ультиматум необхідно було дати протягом 48 годин. У разі його відхилення РНК оголошував УЦР в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні.

У той же час більшовики спробували відібрати у Центральної Ради владу легальним шляхом. З цією метою вони 17 грудня 1917 р. скликали у Києві I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, на якому планували проголосити владу Рад. УЦР закликала своїх прихильників взяти участь в роботі цього з'їзду, так що в результаті серед 2500 делегатів виявилось лише 60 більшовиків. Делегати підтримали політику Центральної Ради і засудили ультиматум Раднаркому.

Не зумівши реалізувати свій задум у Києві, більшовики разом із лівими есерами, декількома українськими соціал-демократами і безпартійними (всього 127 чоловік) переїхали до Харкова. Там 21-25 грудня 1917 р. було проведено альтернативний I Всеукраїнський з'їзд Рад, в роботі якого брали участь переважно представники Рад Донецького і Криворізького басейнів. На ньому більшовики 22 грудня проголосили Україну Радянською республікою, а 25 грудня обрали Центральний Виконавчий Комітет Рад України і перший радянський уряд – Народний секретаріат. Нова республіка встановила дружні відносини з Радянською Росією, визнала себе федеративною частиною Російської Радянської Республіки, розповсюдила на свою територію дію декретів і розпоряджень Раднаркому і оголосила УЦР «націоналістичним контрреволюційним органом», закликавши трудящих України до боротьби з цим «супостатом».

З Росії у Харків були відправлені радянські війська, командування якими здійснював В.Антонов-Овсієнко. У кінці грудня в місті був організований полк Червоного козацтва під командуванням В.Примакова. У грудні-січні чисельність більшовицьких військ в Харкові досягла 32 тис. чоловік. Дві третини цих сил мали вести наступ на Донбас і Ростов проти Каледіна, а одну третину вирішили кинути проти Центральної Ради.

Захопивши важливі залізничні станції – Лозову, Павлоград і Синельникове, – радянські війська блокували каледінські частини в Донбасі і на Дону і створили вигідний плацдарм для дій проти УНР. Тим часом у Києві був сформований Особливий комітет з оборони України, в який увійшли Петлюра, Порш і Єщенко. УЦР могла розраховувати на загопи Вільного козацтва (Гайдамацький Кіш Слобідської України, Галицький курінь січових стрільців тощо) і добровільні формування. Регулярної армії вона так і не створила, що, безумовно, було однією з її фатальних помилок.

У січні 1918 р. радянські війська, що нараховували близько 30 тис. чоловік, почали захоплення Лівобережної України. Були взяті Катеринослав, Олександрівськ (нині Запоріжжя), Полтава, Лубни, після чого більшовики провели наступ на Правобережну Україну. Незабаром радянська влада була встановлена в Миколаєві, Одесі і Херсоні.

У цій критичній ситуації УЦР, засідаючи безперервно, видала закон про радикальну земельну реформу (передбачалася націоналізація великих

земельних володінь), а в ніч з **24 на 25 січня 1918 р.** проголосила свій останній, IV Універсал (датований 22 січня). У цьому документі Центральна Рада звинуватила РНК Росії в розв'язанні агресії проти УНР і затягуванні мирних переговорів з країнами Четверного союзу.

«Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше, – говорилося в Універсалі, – не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного миру, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу».

Далі в Універсалі підкреслювалося, що УНР бажає жити в згоді з усіма державами і має намір почати мирні переговори з країнами Четверного союзу. Одночасно УЦР закликала всіх громадян УНР встати на захист вітчизни від «так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край».

Значна частина Універсалу містила обіцянки відразу ж після закінчення воєнних дій провести в життя демократичні реформи на користь трудящих. Проте, цей документ був прийнятий надто пізно, коли кульмінація українського національного руху вже пройшла. УЦР не контролювала ситуацію в країні; число її прихильників катастрофічно падало. Багато які українізовані полки, потрапивши під вплив більшовицьких агітаторів, відмовилися підтримувати УЦР. У кінці січня у самому Києві проти УЦР спалахнуло повстання робітників на заводі «Арсенал» і інших підприємствах міста. Петлюра кинув на його придушення своїх гайдамаків; в результаті було вбито близько 2 тис. робітників. Ця розправа вже не могла врятувати положення, оскільки до Києва стрімко наближалися радянські війська під командуванням М.Муравьова. 29 січня біля станції Крути проти 3-тисячного загону муравьовців Петлюра зміг виставити лише 420 необстріляних учнів Військової школи і Допоміжного куреня студентів; більшість з них загинула у першому ж бою.

30 січня під тиском есерів уряд В.Винниченка подав у відставку. Наступного дня УЦР доручила есеру В.Голубовичу сформувати новий уряд і відправити делегацію в Брест для негайного укладення миру з країнами німецького блоку. **9 лютого 1918 р.**, коли вісті про заняття військами Муравьова Києва і втечі УЦР в Житомир досягли Бреста, українська делегація підписала сепаратний мирний договір з Центральними державами. Сутність Брестського миру зводилася до того, що Німеччина та Австро-Угорщина визнали незалежність УНР і зобов'язалися в обмін на масове постачання продовольства і сировини надати Центральній Раді військову допомогу в боротьбі з більшовиками.

Через кілька днів після підписання договору Німеччина і Австро-Угорщина ввели на територію України величезну 450-тисячну армію. Хоч з формальної точки зору німці та австрійці були союзниками Центральної Ради, фактично мова йшла про іноземну інтервенцію. Не маючи достатніх

сил для відсічі ворогу, український радянський уряд і підлеглі йому війська мусли залишити велику частину України. 17-19 березня в Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. У резолюції «Про політичний момент» з'їзд заявив, що німецькі війська, покликані «українськими буржуазними націоналістами», прагнуть знищити Радянську владу, поневолити український народ, що Центральна Рада є політичною ширмою для здійснення загарбницьких цілей німецько-австрійських імперіалістів. З'їзд закликав трудящих України до безпощадної війни з окупантами і УЦР.

Коли Київ був зайнятий німецько-австрійськими військами, туди негайно повернулася і Центральна Рада; але це була «піррова перемога». За німецькими даними, військо УНР нараховувало лише «дві тисячі колишніх солдатів і офіцерів, безробітних і авантюристів» і не могло контролювати ситуацію на Україні. У країні було встановлено німецько-австрійський окупаційний режим.

Політика Центральної Ради розчарувала майже всі верстви населення. Прихильники ідеї «єдиної і неподільної Росії» були незадоволені проголошенням повної незалежності УНР; пролетарські елементи міста і села, що мріяли про встановлення влади Рад, вважали УЦР дрібнобуржуазним націоналістичним органом, що узурпував владу; велика частина селян так і не отримала обіцяної землі; куркулі і поміщики були роздратовані націоналізацією великих землеволодінь; і майже всі звинувачували УЦР у змові з німцями і австрійцями, що несподівано перетворилися з ворогів у союзників.

Німецько-австрійські окупаційні власті незабаром також розчарувалися в УЦР. З одного боку, їм не подобалася соціалістична орієнтація українських політиків; з іншого боку, вони пересвідчилися у повній нездатності молодих «соціалістів-утопістів» управляти країною. Не маючи налагодженого адміністративного апарату, уряд УНР не міг виконати умов Брестського договору (тобто налагодити збір і постачання в Німеччину та Австро-Угорщину мільйонів тонн продовольства і сировини). Конфлікт між УЦР і окупаційною владою підштовхнув німців до таємних переговорів з генералом П.Скоропадським (1873-1945), який в кінці квітня вирішив здійснити державний переворот.

28 квітня, коли УЦР була зайнята розробкою конституції УНР, в зал засідань увійшов німецький загін і розпустив збори. Ніхто – ні в столиці, ні в провінції – не став на захист Центральної Ради. **29 квітня 1918 р.** на з'їзді, скликаному у Києві Лігою землевласників, генерала Скоропадського було урочисто проголошено гетьманом України.

Однією з об'єктивних причин краху Центральної Ради і Української Народної Республіки була нерозвиненість українського національного руху. Будівництво незалежної національної держави почалося в умовах, коли процес формування української нації ще не був завершений. Тому українська національна ідея, що розроблялася вузьким колом інтелігенції, так і не змогла охопити широкі народні маси. В умовах війни, голоду і руїни

робітники, селяни і солдати віддавали перевагу лозунгам і діям, скерованим на рішення соціально-економічних, а не національних проблем.

Іншими важливими причинами краху УНР були відсутність дієздатного адміністративно-управлінського апарату і відмова від формування регулярної армії – одного зі стовпів будь-якої державної системи. Нарешті, політична недосвідченість УЦР привела до того, що в своїй повсякденній практичній діяльності українські політики допустили безліч помилок тактичного характеру, внаслідок чого ними було втрачено кредит довір'я з боку широких мас трудящих, спровоковано відкритий збройний конфлікт з Радянською Росією і укладено фатальний Брестський мир з країнами німецького блоку. Розгін УЦР німцями став логічним слідством її політичного банкрутства.

4. Україна в період гетьманату і Директорії. Причини перемоги більшовиків

Гетьманство Павла Скоропадського охоплює період з кінця квітня до середини грудня 1918 р. Оскільки справжніми господарями України в цей час продовжували залишатися німецько-австрійські окупаційні війська, гетьманат можна розглядати як маріонетковий режим, що прикривав грабіжницьку політику окупантів. Самостійного політичного значення цей режим практично не мав.

29 квітня гетьман видав «Грамоту до всього українського народу», яка оголошувала про ліквідацію УЦР, уряду УНР, а також земельних комітетів. Разом з «Грамотою» були опубліковані «Закони про тимчасовий державний устрій України». До скликання Українського сейму (парламенту) Скоропадському передавалися диктаторські повноваження: йому мала належати вища виконавча, законодавча і воєнна влада в Українській Державі. Православ'я проголошувалося пануючою релігією. Визначалися повноваження Ради Міністрів і судів. Голову Верховного Суду і суддів призначав сам гетьман.

Територія держави була знов розділена на губернії, повіти і волості. Були призначені губернські і повітові старости з числа місцевих поміщиків і земських діячів. У Києві, Одесі, Миколаєві за порядком стежили призначені отамани. Міська і повітова міліція була перетворена в державну охорону. Переобрання до органів місцевого самоврядування здійснили на основі майнового цензу. Уряд Скоропадського підтвердив умови Брестського миру, заборонив будь-які виступи проти німців і австрійців, відмінив 8-годинний робочий день на виробництві і відновив приватну власність на землю. Поміщики за допомогою каральних загонів стали стягувати з селян контрибуції за понесені в період революції збитки, викликавши по всій Україні хвилю селянських повстань.

Протягом кількох місяців гетьманський уряд відновив дієздатний адміністративний апарат. Ключові посади були розподілені між професійними чиновниками – переважно росіянами та зрусифікованими

українцями. Гетьманат обмінявся посольствами з 12 державами; 12 червня був підписаний мирний договір з Радянською Росією.

Особливо вражаючими були досягнення гетьманату в створенні системи учбових і культурно-просвітницьких закладів. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів українських підручників, а в більшості шкіл була введена українська мова. Відкрилося близько 150 українських гімназій. У жовтні у Києві і Кам'янці-Подільському було відкрито два нових університети. Були також засновані державний архів, національна бібліотека й Українська Академія наук, президентом якої став видатний вчений академік В.І.Вернадський (1863-1945).

Організація власних збройних сил за весь період гетьманського правління не вийшла за рамки підготовки кадрів. У червні був створений Генеральний штаб, а 24 липня Рада Міністрів затвердила закон про загальний військовий обов'язок і намітила план організації армії. Восени були сформовані старшинські й підстаршинські кадри в корпусах і кінних дивізіях.

Влітку почалася організація козацтва як окремого напіввійськового стану – на зразок кубанських, донських та інших козацьких формувань. Гетьман сподівався створити організовану і озброєну верству населення, на яку б спиралася його влада. Однак козацтво не могло стати численним і впливовим станом, оскільки записували в нього тільки заможних селян.

Українські політичні партії, що активно діяли в період Центральної Ради, не тільки відмовилися співпрацювати з гетьманом, але і зайняли ворожу йому позицію. Всі спроби Скоропадського залучити їх до співпраці «в ім'я незалежної України» виявилися марними. У результаті в гетьманському уряді майже не було націонал-патріотів, зате помітною вагою користувалися колишні царські офіцери.

На думку О.Субтельного, «якщо режим Скоропадського міг похвалитися своєю здатністю управляти, а також рядом конкретних досягнень, то разом із тим на ньому страшним тягарем висіли фатальні політичні прорахунки... По-перше, його компрометувала залежність від німців, очевидна мета яких зводилася до економічної експлуатації України. По-друге, гетьман був тісно пов'язаний з маєтними класами, які намагалися скасувати впроваджені революцією зміни... По-третє, багато українців вважали, що Скоропадський занадто прихильний до росіян. Під час його панування Україна, яка порівняно з Росією була острівцем стабільності, стала не лише притулком для величезної кількості представників колишньої царської верхівки, а й центром намагань відбудувати «єдину та неподільну Росію». Чиновницькі посади були зайняті росіянами, які не приховували свого несмаку до української державності, а більшість кабінету склали члени російської партії кадетів».

Тому з самого початку правління Скоропадського проти нього складається широкий фронт опозиції. Виник антигетьманський Український народний державний союз на чолі з В.Винниченком; на аналогічній платформі стояв Всеукраїнський земський союз на чолі з С.Петлюрою. По всій Україні поширювалися стихійні селянські бунти. Очоловані місцевими

отаманами і батьками анархістського спрямування (Махно, Григор'єв, Зелений тощо), повстанці вели партизанську війну проти німців, австрійців і гетьманських загонів.

Восени стало розуміло, що країни Четверного союзу стоять на порозі поразки у Першій світовій війні. У жовтні спалахнула революція в Австро-Угорщині, внаслідок якої ця імперія розвалилася. На початку листопада стався революційний вибух в Німеччині. З закінченням війни німецькі і австрійські війська мушили піти з України. У цій ситуації Скоропадський **14 листопада 1918 р.** призначив новий кабінет міністрів, що складався з російських монархістів, і проголосив Акт федерації, яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою Росією. Цим кроком гетьман сподівався добитися підтримки з боку білогвардійського генерала А.Денікіна, головно-командуючого Добровольчої армії, і що стояла за його спиною Антанти.

Українські націонал-патріоти були шоковані. Вони не могли допустити об'єднання України з Росією і в той же день організували альтернативний тимчасовий верховний орган УНР – Директорію – в складі В.Винниченка (голова), С.Петлюри (головний отаман), Ф.Швеця, О.Андрієвського і А.Макаренка. Директорія закликала народ до повстання проти гетьмана й рушила на Києва загони повстанців чисельністю до 60 тис. чоловік. На бік Директорії перейшли кращі гетьманські частини – січові стрільці під командуванням Є.Коновальця і Сірожупанна дивізія (загальною чисельністю до 40 тис. чоловік). 21 листопада повстанці оточили Київ. Після довгих переговорів, що мали на меті забезпечити безперешкодний вихід німецьких військ зі столиці, загони Директорії 14 грудня 1918 р. тріумфально увійшли в Київ. Скоропадський відрікся від влади і втік разом з німцями. Директорія проголосила відновлення УНР.

Третя фаза української державності – період Директорії – була своєрідним продовженням першого – періоду Центральної Ради. Своєю декларацією від 26 грудня Директорії відновила усі закони УНР. Одним з головних пунктів декларації була обіцянка експропріації державних, церковних і великих поміщицьких земель володінь для переділу їх між селянами. Не менш соціалістичними були зобов'язання уряду діяти в інтересах робітників, селян і «трудої інтелігенції» і позбавити виборчих прав земельну і промислову буржуазію.

З самого початку своєї діяльності уряд Директорії зіткнувся з численними внутрішніми і зовнішніми проблемами. Помірковані соціалісти хотіли бачити в УНР парламентський устрій, а ліві радикали прагнули до українського варіанту системи Рад. 9-12 січня 1919 р. у Києві відбувся VI з'їзд УСДРП, на якому його учасники відразу ж розділилися на прихильників радянської системи влади і тих, хто відстоював ідею парламентаризму. Голова уряду В.Чехівський висловився на з'їзді за владу Рад. Більшою поміркованістю відрізнялися виступи голови Директорії В.Винниченка і М.Порша. З'їзд завершився розколом в партії; після уходу лівих радикалів була прийнята резолюція, що відкидала систему Рад та диктатуру

пролетаріату і визнавала найбільш прийнятною формою парламентську систему.

Внутрішній конфлікт у Директорії посилили несприятливі зовнішні обставини. Країни Антанти ще в грудні висадили в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячний десант, який повинен був запобігти поширенню більшовизму і надати військову допомогу білому рухові, передусім Добровольчій армії генерала Денікіна. Одночасно з півночі на Україну почався наступ Червоної Армії. 3 січня частини Другої Української радянської дивізії за підтримки повсталого харківського пролетаріату захопили Харків, куди незабаром переїхав український Радянський уряд і Центральний Комітет Компартії України. 4 січня було утворено Український фронт під командуванням В.Антонова-Овсієнка. 12 січня більшовики захопили Чернігів і повели наступ на Київ. Директорія не могла воювати на два фронти; їй треба було вирішити, з ким укласти союз – з Антантою чи з Радянською Росією? Винниченко схилився до миру з більшовиками; Петлюра вважав, що треба домовитися з Францією і Англією і спільно з ними боротися проти більшовизму. Зрештою, 16 січня Директорії оголосила війну Радянській Росії.

В умовах загрози захоплення Києва радянськими військами Директорія провела ряд символічних демонстрацій своєї суверенності: по-перше, **22 січня 1919 р.** вона відсвяткувала формальне об'єднання («Акт злуки») УНР із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), яка утворилася ще восени 1918 р., а по-друге, 22-28 січня провела у Києві засідання Трудового конгресу, якому відводилася роль революційного парламенту.

У роботі конгресу брали участь близько 400 делегатів (з них 36 від ЗУНР). Найбільшу групу на цьому форумі склали члени Селянської спілки, що перебувала під впливом українських есерів; останні до того часу вже розкололися на три фракції - ліву, праву і центр. Ліві були представлені так званими боротьбистами (від назви їх газети «Боротьба»), що прагнули до встановлення влади Рад. Праві стояли на платформі демократичного соціалізму. Центр об'єднався навколо М.Грушевського, М.Любинського і М.Шаповала, які виступали за передачу влади «трудовим Радам селянських і робітничих депутатів». Зі своїми програмами і проектами резолюцій на конгресі виступили представники УСДРП і незалежні соціал-демократи, що відкололися від неї, а також делегати від єврейських партій Бунд і Поалей-Ціон.

Трудовий конгрес не зміг розв'язати назрілих проблем. Більшість делегатів висловилися за війну з Радянською Росією і пошук згоди у відносинах з країнами Антанти, після чого конгрес закрився.

У зв'язку зі швидким наближенням 25-тисячної Червоної Армії Директорія 2 лютого мусила тікати з Києва і переїхати до Вінниці. Щоб полегшити переговори з Антантою, есери і есдеки вирішили відкликати своїх членів з уряду. 11 лютого Винниченко залишив посаду голови Директорії, передавши свої повноваження Петлюрі. Незабаром найбільш авторитетні українські політики (Винниченко, Чехівський, Шаповал і Грушевський)

виїхали за кордон, покинувши учасників національно-визвольної боротьби у стані повної дезорієнтації.

Захопивши 5 лютого Київ, більшовики до кінця травня встановили Радянську владу на більшій частині території України. Новий український радянський уряд отримав назву Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (Раднарком УСРР). У березні відбулися III з'їзд КП(б)У і III Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд Рад прийняв першу Конституцію УСРР, в якій підкреслювалося: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині існуючими вже радянськими республіками і про своє рішення вступити з ними в найтісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції...». З'їзд обрав Всеукраїнський ЦВК, головою президії якої став Г.Петровський. На Україні була введена надто непопулярна політика «воєнного комунізму», що включала в себе встановлення державної монополії на заготівлю хліба та інших продуктів, продрозверстку (вилучення у селян усіх надлишків сільхозпродуктів), націоналізацію крупної промисловості, загальну трудову повинність, надання безкоштовних комунальних і транспортних послуг та ін. Українське селянство відповіло на політику «воєнного комунізму» масовими повстаннями.

У травні 1919 р. почався «похід на Москву» білогвардійської Добровольчої армії Денікіна. Частину військ Денікін кинув на Україну. Протягом червня-липня білі захопили Донбас, Таврію і Подніпров'я, включаючи Київ. На окупованій території встановлювалася військова диктатура генерала Денікіна. Одночасно на Правобережжі проти радянських загонів діяли війська Директорії УНР під командуванням Петлюри. І білі і петлюрівці не тільки боролися з більшовиками, але і влаштовували масові єврейські погроми. За оцінками істориків, в 1919-1920 рр. в цих погромах загинуло від 35 до 50 тис. євреїв. Найбільш криваві погроми мали місце в Проскурові (нині Хмельницький), Житомирі, Черкасах, Рівному, Фастові, Коростені та Бахмачі.

У Західній Україні проти Галицької армії ЗУНР активно діяли польські війська. Відновивши свою державність і отримавши значну допомогу від країн Антанти, Польща не визнала незалежності ЗУНР і прагнула повернути західноукраїнські землі під свою владу. У травні 1919 р. польський уряд відправив на український фронт у Галичині і на Волині сформовані у Франції дивізії генерала Галлера (60 тис. чоловік), і на початку червня поляки зайняли майже усю Галичину, за винятком трикутника між Дністром і Збручем. Тимчасовим притулком уряду ЗУНР і командування Галицької армії (яка нараховувала приблизно 50 тис. чоловік) з липня до листопада був Кам'янець-Подільський. Тут же опинилася 35-тисячна армія Директорії. Якби галичани і петлюрівці об'єдналися, вони могли б протистояти і полякам, і білим, і червоним. Однак між двома формально союзними урядами і арміями не було згоди; Директорія УНР вважала головним противником білу і червону Росію і для перемоги над цим ворогом готова була укласти воєнно-

політичний союз з Польщею. Галичани ж головним противником вважали поляків і для звільнення Галичини були готові домовитися з Денікіним. Восени армії галичан і петлюрівців, страждаючи від голоду і тифу, стали розвалюватися. До кінця жовтня в Галицькій армії залишилося не більше 4 тис. боєздатних солдатів. Петлюра міг відправити в бій не більше 3 тис. чоловік. Інші або померли, або дезертирували. 6 листопада 1919 р. командує Галицькою армією М.Тарнавський приєднався зі своїми людьми до білих. Залишки армії УНР, опинившись в оточенні білих, червоних і поляків, перейшли на партизанські форми боротьби, а їх головнокомандуючий Петлюра виїхав до Варшави, щоб вести переговори з урядом Польщі.

Восени того ж року невдача походу Добровольчої армії генерала Денікіна на Москву призвела до чергової зміни військово-політичної ситуації. Червона Армія, перейшовши у контрнаступ, стала відтісняти білогвардійців на південь. У грудні 1919 р. радянські війська знову вступили на територію України і протягом січня-лютого 1920 р. оволоділи більшою частиною Лівобережжя і Правобережжя. Денікін склав з себе верховне командування і виїхав за кордон; його наступник барон Врангель сховався із залишками білої армії в Криму.

22 квітня Петлюра підписав Варшавський договір з поляками, яким віддав Західну Україну; за це глава Польської держави Ю.Пілсудський обіцяв йому військову допомогу в боротьбі з більшовиками. 25 квітня почався наступ польсько-петлюрівських військ (65 тис. поляків та 15 тис. українців) проти Радянської України. 6 травня вони захопили Київ. Однак очікуваної підтримки з боку широких верств українського селянства вони не отримали. Тим часом більшовики оголосили партійну мобілізацію. У кінці травня на Південно-Західний фронт були перекинені Перша Кінна армія під командуванням С.Будьонного, 25-та Чапаєвська дивізія, Башкирська кавалерійська бригада та інші частини. На фронті оперувала і Восьма кавалерійська дивізія Червоного козацтва. 12 червня радянські війська знову зайняли Київ, після чого швидко очистили від поляків і петлюрівців Правобережну Україну. У серпні над Польщею нависла загроза більшовицької окупації. У цій критичній ситуації поляки мобілізували всі свої резерви, зупинили просування Червоної Армії у бік Варшави і перейшли в контрнаступ. До осені їм вдалося зайняти західні райони України і Білорусії.

Виснаживши свої ресурси, ворогуючі сторони (крім петлюрівців) вирішили сісти за стіл переговорів. 12 жовтня 1920 р. в Ризі між Радянською Росією, Радянською Україною і Радянською Білорусією, з одного боку, і Польщею - з іншою, було підписано договір про перемир'я і попередній мир. За цим договором землі Західної України і Західної Білорусії залишилися під владою Польщі.

Закінчення радянсько-польської війни дало більшовикам можливість зосередити всі сили для боротьби з бароном Врангелем. У листопаді 1920 р. війська Південного фронту під командуванням М.Фрунзе і при підтримці

повстанських загонів Н.Махна штурмом взяли Перекоп і протягом тижня очистили Крим від білогвардійців. Одночасно війська Чотирнадцятої армії під командуванням І.Уборевича розгромили 35-тисячну армію Директорії УНР між Дністром і Збручем. Залишки петлюрівських військ перейшли через Збруч на територію, що контролювалася Польщею, де були роззброєні і інтерновані.

Таким чином, революція і громадянська війна на Україні завершилася перемогою більшовиків. Говорячи про причини поразки українського національно-визвольного руху, потрібно враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Як вже зазначалося вище, до початку ХХ ст. процес формування української нації ще не був завершений. Велика частина українців проживала у складі Російської імперії, де зростанню їх національної самосвідомості перешкождала активна русифікаторська політика царизму. Населення Західної України віками перебувало в чужих йому монархіях – спочатку польській, потім австрійській і австро-угорській. На східних і західних українських землях сформувалися два різні соціокультурні простори, що не сприяло національній консолідації. Сама національна ідея була розроблена українською культурною елітою лише у середині ХІХ ст.; її носієм було надто обмежене коло інтелігенції (2-3% населення), що не мало можливості розповсюдити цю ідею на широкі верстви українського народу – народу, що в переважній більшості своїй складався з малограмотних, забитих злиденим життям і політично нерозвинених селян. Коли у ході Першої світової війни в Росії і на Україні спалахнула революція, вона мала явно виражений соціальний, а не національний характер. Селяни, робітники, солдати і матроси прагнули, передусім, до соціального звільнення, боролися «за краще життя» і вважали своїм головним ворогом «світовий імперіалізм», «буржуїв» і поміщиків. Ці настрої широких мас трудящих чудово розуміли і використовували в своїй політиці більшовики. Українські ж націонал-патріоти намагалися привабити народ ідеєю національного звільнення, явно запізнюючись з розв'язанням насущних соціально-економічних проблем.

Другим вирішальним чинником, що зумовив поразку української національної революції, були несприятливі зовнішні обставини. Наприклад, крах Західноукраїнської Народної Республіки був напряму пов'язаний з агресією Польщі, озброєною країнами Антанти. Внутрішніх резервів для боротьби з переважаючими силами противника у галичан було надто мало, а отримати підтримку від Антанти вони не могли – Франції і Англії потрібна була сильна Польща (як буфер на кордоні з Радянською Росією і як потенційний союзник в майбутніх можливих конфліктах з Німеччиною). Всіляко допомагаючи полякам, західні держави не могли одночасно протягати руку допомоги уряду ЗУНР.

У Східній Україні крах усіх небільшовицьких українських режимів (Центральної Ради, гетьманату, Директорії) був пов'язаний з втручанням в українські справи Росії, Німеччини і тієї ж Антанти. Ні червона, ні біла Росія не бажали бачити Україну незалежною державою. Німеччина, надаючи

«допомогу» Центральній Раді і гетьману Скоропадському, насамперед піклувалася про пограбування українського села і експлуатацію промислового потенціалу Донбасу і Криворіжжя. Антанта зробила ставку на білий рух, на відновлення «єдиної та неподільної Росії», і не стала співпрацювати з українськими «сепаратистами». Для Франції і Англії важливіше за збереження української незалежності була реставрація колишньої Російської імперії, в яку вони десятиліттями вкладали мільйонні капітали і повернути які їм обіцяли тільки білі генерали.

У той час як українські націонал-патріоти марно сподівалися на «національну самосвідомість» народу і військову допомогу іноземних держав, більшовики зробили ставку на «класову самосвідомість» найбідніших верств російського, українського та інших народів колишньої царської Росії. Не випадково Ленін стверджував: «Причина наших перемог: безпосереднє звернення нашої партії і Радянської влади до трудящих мас...». Виходячи з принципу інтернаціональної солідарності трудящих, російські більшовики надавали всіляку військову підтримку більшовикам України, Білорусії, Закавказзя і Середньої Азії. Діючи рішуче, не зупиняючись перед застосуванням масового терору по відношенню до своїх супротивників, вони змогли відбити іноземну інтервенцію і отримати перемогу в громадянській війні. Оцінюючи успіх більшовиків на українських землях, голова Раднаркому України Х.Раковський ще у 1919 р. заявив: «...і дитині зрозуміло, що без торжества Радянської Росії не було б і Радянської влади на Україні». Л.Троцький в кінці 1920 р. також відверто визнавав, що «Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії».

ТЕМА 6

РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1921-1939 рр.)

ПЛАН

1. Зміни в геополітичному становищі України на початку 20-х років. Національно-державне будівництво.
2. Проблеми економічного розвитку України в 20-30-ті роки.
3. Україна в умовах великого терору.
4. Західна Україна між двома світовими війнами.

1. Зміни в геополітичному становищі України на початку 20-х років. Національно-державне будівництво

Після закінчення I світової війни доля України та її народу вирішувалась на Паризькій та Вашингтонській мирних конференціях. Безпосередньо України торкалися договори, тексти яких вироблялися на Паризькій мирній конференції, що відкрилась 16 січня 1919 року і тривала з перервами рівно рік. Так зване «Російське питання» стало одним з головних на конференції.

Директорія, яка в цей час ще була при владі, і керівники ЗУНР сподівалися на підтримку з боку Антанти ідеї незалежності України. Проте рішення конференції виявилися згубними не лише для українського національно-визвольного руху, а й для розбудови української державності взагалі. Паризька мирна конференція санкціонувала загарбання Румунією Північної Буковини і Бессарабії, Чехословаччиною – Закарпатської України, Польщею – Східної Галичини і Західної Волині, поклала кінець ЗУНР. Після входження УСРР до складу Союзу РСР Україна втратила свою міжнародну правосуб'єктність.

На початку 20-х років основна частина українських земель входила до складу Української СРР – однієї з 13 держав, що виникли на території колишньої Російської імперії. Площа Радянської України становила 456 тис. кв. км., а її населення – 25,5 млн. чол., з яких – 20,9 млн. проживали на селі, а 4,6 млн. – у містах.

30 грудня 1922 р. було укладено Декларацію про утворення Союзу РСР та Союзний договір, за яким виключно до компетенції Союзу відносилися: представництво Союзу в міжнародних відносинах; зміна зовнішніх кордонів Союзу; установлення систем зовнішньої та внутрішньої торгівлі; розробка основ і загального плану всього народного господарства Союзу; регулювання транспортної і поштово-телеграфної справ; встановлення основ організації Збройних сил; запровадження єдиного державного бюджету; встановлення податкової системи і багато іншого.

Верховним органом влади Союзу РСР проголошувався з'їзд Рад. Вищим виконавчим органом держави ставала Рада Народних Комісарів СРСР. Встановлювалося єдине громадянство.

Незважаючи на те, що останній пункт договору зберігав за союзними республіками право вільного виходу із Союзу, їх права навіть не були обмеженими, у реальному житті вони просто зводились нанівець. Перша Конституція СРСР 1924 р. фактично закріпила основи унітарного ладу, а «союз республік» перетворився в жорстко централізовану унітарну державу.

У травні 1925 р. було затверджено Конституцію УСРР, що законодавчо закріпила входження Радянської України до складу СРСР. Україна остаточно втратила рештки суверенітету.

З цього періоду Українська Радянська Республіка увійшла в єдиний народногосподарський комплекс, який визначався як централізована, командно-адміністративна система, що протистояла ініціативі республік, принципам їх економічної самостійності та власності на національні багатства та національний доход. Це стало основою політичної та національної залежності України.

Радянський уряд України очолив більшовик Х.Раковський (1878-1941), болгарин за національністю. На чолі Верховного органу законодавчої влади – УЦВК було поставлено наркома внутрішніх справ Радянської Росії – Г.Петровського.

Особливе місце в політиці радянської влади на Україні у цей період посіла українізація. Уроки національно-визвольної боротьби в національних районах у 1917-1921 рр. підказали сталінському керівництву, що без задоволення мінімальних національних потреб народів доля радянської влади у республіках завжди буде під загрозою. Саме цю обставину було покладено в основу політики «коренізації», яка після XII з'їзду РКП(б) – 1923 р. почала впроваджуватися в усіх радянських республіках, а в Україні набула форми «українізації».

Початком українізації можна вважати вихід Декрету РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та декрет від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови».

Перед місцевим апаратом ставилися вимоги поповнювати свої лави за рахунок місцевих кадрів, користуватися мовою місцевого населення в державних установах і закладах, сприяти розвитку національної культури. Проте політику «українізації» по-різному розуміли керівна верхівка і виконавці. Для політичних верхів українізація покликана була продемонструвати українцям у західних землях, що умови для задоволення національних прагнень створено лише в Радянській Україні. Для української інтелігенції після поразки національно свідомих сил у відкритій збройній сутичці з більшовиками боротьба за збереження і розвиток культури стала боротьбою за національну державність, за незалежність.

У 1923 р. головою РНК УСРР став Влас Чубар. У 1925 р. посаду першого секретаря ЦК КП(б)У посів Лазар Каганович, слухняний сталінець, який однаково був готовий втілювати в життя чи українізацію, чи русифікацію. Олександр Шумський очолив наркомат освіти, Микола Скорик – наркомат юстиції. Після цього українізація пошавилася. Під час проведення українізації доводилося долати опір, який чинили проросійськи налаштовані викладачі і студенти. Крім того, катастрофічно не вистачало вчителів української мови, підручників і навчальних посібників. З еміграції почала повертатися національно свідомо інтелігенція. М.Грушевський, С.Рудницький, повернувшись, одразу ж активно включилися у процес національного відродження. Щиро повіривши у незворотність намірів радянського керівництва, сотні галичан прибували у Східну Україну вчителювати.

З 1925 р. розпочалася українізація партійного та державного апарату. Державні службовці змушені були складати іспити з української мови. Зросла частка українців у КП (б)У у 1933 р. – до 60%. Центром українізації став наркомат освіти, який з 1927 р. очолив Микола Скрипник. Саме йому має завдячувати розвиток тогочасної української освіти. У 1929 р. українською мовою навчалися понад 80% учнів загальноосвітніх шкіл і 30% студентів.

Значно збільшилася кількість української преси – у 1933 р. вона становила 89% всього тиражу газет у республіці. У 1928 р. радіомовлення українською мовою велося в 11 великих містах України. У 1927-1929 рр. у Києві збудували найбільшу тоді у Європі кіностудію.

Цей час був періодом розквіту різних літературних угруповань, до яких входили відомі літератори Василь Еллан-Блакитний, Микола Хвильовий, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Микола Куліш, Юрій Яновський. У процесі українізації велика увага приділялась також створенню умов для розвитку національних меншин. У жовтні 1924 р. у складі УСРР було утворено Молдавську Автономну Республіку, столицею якої в листопаді стало українське місто Балта. Національним меншинам у місцях їх компактного проживання також було гарантовано право на освіту рідною мовою.

Однак, як вже зазначалося, метою українізації не було зростання національної свідомості українців. Мова йшла про перебудову культури в Україні на ідеологічних принципах марксизму і українізація допускалася лише в тих рамках, в яких не суперечила інтересам та ідеологічним орієнтирам державного і партійного керівництва.

Українізація, звичайно, не проходила безпроблемно. Партійне керівництво не довіряло українській інтелігенції. Найбільш гостро боротьба йшла всередині партії. У 1926-1928 рр. КП(б)У стала джерелом т. зв. партійних ухилів – «шумкизму», «хвильовизму» та «волобуєвщини». Олександр Шумський стверджував, що в умовах національного відродження центральні посади в партії та у державному апараті повинні займати українці. За це його звинуватили у «національному ухильництві». Микола Хвильовий

та інші молоді письменники, що об'єднались навколо Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), започаткували літературну дискусію про майбутній розвиток української культури. М.Хвильовий вважав що українська культура – частина європейської і критикував провінціалізм у літературі. Гасло Хвильового: «Геть від Москви!» дуже стурбувало російських більшовиків. Врешті він змушений був покаятися. У 1928 р. молодий економіст Михайло Волобуєв опублікував у центральному теоретичному органі КП(б)У «Більшовик України» статтю, в якій доводив, що УСРР залишається по суті російською колонією. Таким чином, можна погодитися з американським істориком Джеймсом Мейсом, який стверджував, що Українська СРР, залишаючись частиною цілого, була свідомо своєї особисті, ревниво оберігала власні прерогативи і найменше хотіла наслідувати московське керівництво при вирішенні своїх внутрішніх справ.

2. Проблеми економічного розвитку України в 20-30-ті роки

В економічній сфері український уряд не був оригінальним і проводив таку ж політику, як і уряд Радянської Росії, що отримала назву «воєнний комунізм». Пригадаємо, що ця політика характеризувалася насаджуванням безтоварних виробничих відносин, забороною приватної торгівлі, загальною трудовою повинністю, картковою системою та так званою продрозкладкою (за якою селянин змушений був віддавати державі майже всі «залишки» сільгосппродукції).

Внутрішнє становище України визначалося не тільки господарськими негараздами, а й складністю суспільно-політичних відносин. Більшовики могли утриматися при владі тільки застосовуючи терор. Репресії мали цілеспрямований характер – необхідно було монополізувати політичну владу. У 1920-1921 рр. у Києві відбулися показові процеси над меншовиками та есерами. Чисельний склад основних політичних партій на початку 20-х років виглядав так: КП(б)У – 4360, «укапісти» (Українська комуністична партія) – 4000, «боротьбісти» – 15000. Останні змушені були самоліквідуватися і влитися у КП(б)У. До 1925 року КП(б)У залишалася єдиною легальною політичною силою в Україні.

Невдоволення населення змусило більшовиків піти на певні компроміси. Проголошена у 1921 році нова економічна політика (неп) покращила загальне економічне становище, частково відновила вільний ринок та приватну ініціативу. Новостворені трести «Хімвугілля», «Південсталь», «Цукротрест» об'єднували підприємства за галузевими ознаками. Вони переходили на госпрозрахунок, котрий передбачав їх самоокупність і прибутковість. В інтересах відбудови народного господарства уряд погодився на надання концесій іноземним компаніям, щоб прискорити розвиток деяких галузей промисловості та розгорнути ділове співробітництво з капіталістичними країнами. Запровадження непу привело

до певного покращення економічного становища в Україні – до 1926 р. був досягнутий довоєнний рівень промислового виробництва. У цей час питома вага продукції промисловості України у загальносоюзному виробництві становила 23,8%. У процесі здійснення непу у селян зріс інтерес до різноманітних форм кооперації.

Проте наприкінці 20-х років намітився відхід від непу, що було виявом поглиблення позиції культу особи Сталіна, який, спираючись на так званий ленінський план будівництва соціалізму, почав здійснювати форсовану індустріалізацію і насильницьку колективізацію.

Сталінський «великий перелом» був поворотом до старих, воєннокомуністичних методів організації суспільного життя. Він виявився в демонтажу НЕПу, ліквідації багатокладності в економіці, позбавленні Сталіним своїх ідейних опонентів, підпорядкуванні системи соціально-економічних відносин політиці. Україна фактично стала основним економічним плацдармом для здійснення індустріалізації. Вона залишалася основним постачальником вугілля, давала половину всього чавуну, сталі та прокату. Але промисловість республіки працювала на грані можливого – приймалися нереальні плани, які вели до розбалансування економіки. Характерно, що новоспоруджені промислові об'єкти – металургійні заводи Запоріжсталь, Азовсталь, Криворіжсталь, Дніпрогес, Харківський тракторний завод та ін. одержали статус загальносоюзної власності й були вилучені із республіканського підпорядкування. Таким чином, в Україні підприємства союзної промисловості виробляли – 69,8% промислової продукції; республіканської – 20,3%; місцевої – 9,9%. Із середини 30-х років все більше виявлявся курс на мілітаризацію економіки – на її розвиток виділялись великі кошти. Саме в цей час визначилися надмірне використання природних багатств та зневажливе ставлення до проблем екологічної безпеки.

В суспільстві йшло формування суворо централізованої адміністративно-командної системи керівництва, яка базувалася не стільки на економічних законах, скільки на примусі й диктаті. Ця система передбачала відповідну адміністративну ієрархію: рішення приймали керівні посадові особи, а величезна маса виконавців не брала ніякої реальної участі в управлінні.

У 20-х роках відбувалися деформації і в аграрній політиці. У 1929 році на Заході почалася затяжна економічна депресія, що призвело до різкого падіння цін на хліб. Це означало необхідність збільшити експорт зерна з СРСР. Тому було прийнято курс на здійснення так званої суцільної колективізації. І знов Україна стає експериментальним плацдармом для організації великомасштабного колективного господарства.

Взаємозв'язок між форсованою індустріалізацією і насильницькою колективізацією виявився у тому, що:

- обидві політики проводилися в рамках «соціалістичного штурму»;
- індустріалізація значною мірою підхльостувала колективізацію для забезпечення високих темпів власного розвитку;

– колективізоване село мало забезпечити промисловість дешевою робочою силою, колгоспи – забезпечували міста продуктами харчування через систему державного постачання;

– колективізація підштовхувала пролетаризацію селянства;

– і колективізація і індустріалізація ліквідували багатокладну економіку.

Зайве казати, що високі темпи колективізації міг забезпечити тільки примус. Хоча формально передбачався добровільний вступ до колгоспів, рішення про те, скільки колгоспів належало утворити в тому чи іншому районі і скільки туди мало входити осіб, спускалися «згори» спеціальними розпорядженнями.

Одним із головних напрямів колективізації стала політика «ліквідації куркульства як класу». В Україні позиції заможного і середнього селянства були особливо сильними. Термін «куркуль» окреслювався дуже приблизно: до нього відносили не лише тих, хто використовував найману працю, а й тих селян-одноосібників, які застосовували у своєму господарстві техніку. До 1932 р. в Україні було ліквідовано 200 тис. господарств. «Декуркулізація» мала на меті насамперед позбавити селянство його природного керівництва, яке могло організувати опір насильницькій колективізації. Проте традиції індивідуального сільського господарства були міцними і колективізація наштовхувалася на винятково сильний опір. Загальна кількість повстанців у 1930 р., за приблизними підрахунками, становила мало не 40 тис. чол.

Погіршення становища у сільськогосподарському виробництві призвело до того, що в 1931 р. майже третина врожаю була втрачена під час жнив, площа посівів зменшилася на 1/5 ч., а Південь України охопила посуха. Сталінська політика хлібозаготівель, незважаючи на скрутне становище, нав'язувала селянам нереальні плани.

Над українським селом нависла смертельна небезпека. З України були вивезені майже всі хлібні запаси. Делегати Третьої конференції КП(б)У, яка відбулася в Харкові в липні 1932 р. у присутності сталінських емісарів Л.Кагановича і В.Молотова, з тривогою говорили про катастрофічне становище у сільському господарстві. Однак продрозкладка не була скасована. У 1930-1931 рр. держава витиснула з селянського сектора України майже по 400 млн. пудів хліба. З червня по жовтень 1932р. цей сектор дав тільки 132 млн. пудів. Проте хліб не залишився у колгоспних коморах. Сотні мільйонів пудів зерна були втрачені під час жнив і перевезень внаслідок незацікавленого ставлення колгоспників до праці у колективному господарстві. Найбільшого розмаху голод сягнув після роботи хлібозаготівельної комісії, весною – літом 1933 р., коли виснажений організм голодуючих не міг протистояти різноманітним хворобам, спричиненим трупними інфекціями. Почалися епідемії. Люди вмирали цілими селами. Першими, як правило, гинули чоловіки, пізніше діти, і останніми – жінки. Голод притуплював моральність. У багатьох місцевостях були зафіксовані випадки канібалізму. Найстрашнішим боком голодомору була смерть мільйонів дітей. Селяни пробували рятуватися втечею до міст, але й там їх

наздоганяла смерть. На кордонах з Росією стояли загороджувальні загони, які розстрілювали втікачів з України.

Лише у квітні 1933 р., коли голод лютував на повну силу, надійшло розпорядження про передачу селянам певної кількості стратегічних запасів хліба.

Радянський режим заперечував факт існування голоду. Тому кількість жертв обчислити дуже важко: ніхто не вів обліку загиблих. У 1937 р. у Радянському Союзі був проведений черговий перепис населення. Він виявив величезні демографічні втрати, тому було дано розпорядження засекретити матеріали перепису. Серед вчених, які намагалися встановити число померлих на підставі опосередкованих джерел, існують дуже суттєві розходження в цифрах. Найбільшу кількість жертв голоду подає Роберт Конквест: у 1932-1933 рр. загинуло 7 млн людей, з них – 5 млн. в Україні. Українські історики оцінюють прямі втрати від голоду у 3-4 млн. чоловік

Голод 1932-1933 рр. став національною трагедією, окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже не виступало проти радянської влади, бо колективізація придушила почуття індивідуалізму, яке було основним для українського селянина. На декілька поколінь вперед голодомор 1932-1933 рр. імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність.

3. Україна в умовах великого терору

Перш за все необхідно з'ясувати, що ми будемо розуміти під поняттям «сталінізм». У філософському широкому розумінні – це тоталітарний різновид соціалізму, у буденному розумінні – синонім особистого диктаторства і тиранії. Й.Сталін як політичний керівник, культ його особи, нарешті, сталінізм з його адміністративно-командною системою – все це не просто продукт конкретно-історичного розвитку, а результат дії фундаментальніших факторів. Розглянувши сукупність цих факторів, ми зможемо дати не лише об'єктивні, а й адекватні масштабам трагедії, що її пережило наше суспільство, пояснення причин виникнення сталінізму.

Слід особливо підкреслити: у формуванні й культу особи, й сталінізму спостерігається певна закономірність. У 1927 р. Сталін вийшов переможцем у затишній боротьбі за владу, що точилася між партійними вождями після смерті В.Леніна. Йому вдалося позбутися суперників і стати абсолютним лідером партії. Саме при Сталіні партія змогла поширити владу на всі сторони життя суспільства, почала формуватися адміністративно-командна система управління. Відкрита критика Сталіна ставала дедалі неможливою, оскільки могутнє НК (Надзвичайна комісія) послідовно ліквідувала реальну опозицію. Провідниками сталінізму в Україні були В.Молотов, Л.Каганович, С.Косіор, які зробили чималий внесок у формування сталінської системи керівництва. У березні 1929 р. відбувся об'єднаний

пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на закритому засіданні якого виступив Л.Каганович з доповіддю «Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій». В ній підкреслювалось, що «у зв'язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційно оформлених окремих угруповань у місті і селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) необхідно посилити з ними боротьбу, здійснюючи при цьому необхідні арешти...».

Одним із перших інспірованих судових процесів стала справа «Спілки визволення України» (СВУ). По цій справі у 1929-1930 рр. «проходило» 45 провідних вчених, письменників, зокрема, С.Єфремов, В.Чехівський, А.Ніковський, Й.Гермайзе, М.Слабченко. Організації приписувалася мета: за допомогою іноземних держав, емігрантських сил підбурювати селянство проти колективізації, на вбивство Сталіна та відокремлення України від Радянського Союзу. Проте, СВУ, як організації, ніколи не існувало, мова може йти лише про інтелектуальну опозицію.

Друга справа – справа т. зв. «Українського національного центру» (УНЦ) та його частина – «Українська військова організація». За цією справою було засуджено 50 людей, 21 з них розстріляно, більшість померла у таборах. Їх звинувачували у підготовці збройного повстання проти радянської влади.

Серйозних переслідувань зазнала Академія наук. У 1931р. розпустили історичну секцію М.Грушевського, а його самого вислали до Росії, де він і помер у 1934 р. Автор багатьох книг з історії України акад. Д.Яворський був звинувачений у дрібнобуржуазному націоналізмі та позбавлений звання академіка, перебував на Соловках, а у 1937 р. розстріляний.

За деякими підрахунками у 1937-1938 рр. з 240 українських письменників зникло 200, із 85 вчених-мовознавців ліквідовано 62. Тотальний характер винищення національної культурної еліти дає підставу назвати добу 20-30-х років «розстріляним відродженням».

4. Західна Україна між двома світовими війнами

Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 рр. поділили між собою три держави – Польща, Румунія і Чехословаччина, пізніше частина земель підпала і під владу Угорщини.

У кожній з цих держав українці становили національну меншину. Важко назвати точне число українців, які проживали у міжвоєнну добу на Західній Україні: офіційна статистика того часу відзначається крайньою недостовірністю. Кількість українців у Польщі на початку 30-х років коливалась між 5,2 та 6 млн. осіб. 2/3 українського населення проживало в Галичині, решта – на Волині, Поліссі, Холмщині та Лемківщині. Українці були найбільшою національною меншиною у Речі Посполитій (близько 14-16%).

У Румунії серед національних меншин українці за своєю чисельністю поступалися угорцям, німцям, євреям. За офіційною статистикою їхня загальна кількість становила 582 тисячі осіб (приблизно 3% населення), тим часом українські демографи твердять, що насправді вона наближалась до 1 млн. чоловік. Основним районом проживання українців була Буковина, менша частина заселяла територію Бессарабії біля Хотина і Акермана.

У Чехословаччині згідно зі статистикою проживало 549 тисяч українців. Близько 80% українців мешкало в Закарпатті, ще 15% – у Пряшівщині, окрім цього, численна українська громада проживала в Празі. Таким чином, всього у міжвоєнну добу на західноукраїнських землях проживало від 6 до 7 млн. чоловік, тобто в 4-5 разів менше за число українців, які проживали в УРСР наприкінці 20-х років.

Становище західних українців у складі трьох держав не було однаковим. Загалом воно відображало особливості соціально-економічного і політичного життя цих держав. Проте соціальні відмінності накладалися на національні: український селянин жив гірше за польського, мадярського чи румунського. Західні українці намагалися створити власну противагу іноземному економічному впливу. Сформувалася розгалужена система кооперативів, проте польська влада стримувала їх розвиток. Поляки намагалися обмежити діяльність українців другорядними господарськими сферами. Не кращими були справи і в Закарпатті та Буковині.

У таких умовах посилили свою діяльність українські політичні та громадські організації. 1928 р. стає вододілом у розвитку українського політичного життя. Участь головних українських партій у виборах викликала гостру боротьбу між прихильниками еволюційної й революційної, легальної та нелегальної політичної участі. За таких обставин Є.Коновалець та його найближче оточення вирішили створити масову організацію, яка б могла вести як легальну, так і нелегальну роботу. І така організація була створена в кінці січня 1929 р. у Відні. Вона отримала назву Організація українських націоналістів (ОУН). Лідером її став Є.Коновалець, ідеологами Д.Донцов та В.Липинський.

Д. Донцов, автор праць «Підстави нашої політики» (1921 р.) та «Націоналізм» (1926 р.), раціоналізму попередніх ідеологів українського національного руху – Драгоманову, Франку, Грушевському протиставив ірраціоналізм і волюнтаризм, лібералізму – інтерес нації понад усе, демократії – принцип ініціативної меншості і творчого насильства. Його ідеологія за своїми засадами була близькою до фашистської, проте не можна стверджувати, що він сліпо наслідував фашистські ідеї. Цікаво, що старе націоналістичне гасло М.Міхновського «Україна для українців» Д.Донцов пропонував замінити новим – «Українці для України». Праці Д.Донцова фактично сформували світогляд цілого покоління галицьких українців, в основному студентів, які склали основу ОУН.

В.Липинський був одним із перших європейських політичних теоретиків, хто побачив спорідненість більшовизму і фашизму. Відтак він

послідовно критикував як комуністів і українських соціал-демократів, так і послідовників Д.Донцова.

Таким чином, можна стверджувати, що час між двома світовими війнами був досить скрутним і насиченим різними подіями, але його не можна назвати пропастим, бо в інтелектуальному відношенні цей період був цінним завдяки появі нових ідей та концепцій.

ТЕМА 7

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.)

ПЛАН

1. Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни. Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР.

2. Україна в роки Великої Вітчизняної війни.

Версальсько-Вашингтонська система договорів, підписаних після Першої світової війни, передбачала збереження і зміцнення загального миру та безпеки, непорушності кордонів, загального роззброєння. Проте ця система не змогла врятувати світ від Другої світової війни.

У Другій світовій війні брали участь понад 60 держав, на території яких проживало 80% населення Землі. Бойові дії точились в Європі, Азії, Африці, Океанії на площі 22 млн.кв.км. За роки війни в армії воюючих держав було мобілізовано 110 млн. чоловік.

За різними підрахунками на фронтах загинуло від 50 до 67 млн. чоловік, 90 млн. було поранено, близько половини загиблих становило мирне населення. Матеріальні витрати склали 4 трлн. дол.

Які ж причини цієї війни?

По-перше, несправедливість Версальсько-Вашингтонської системи, що поставила багато народів у принизливе становище, сприяла приходу до влади сил, які прагнули реваншу, нового переділу світу. Найбільшою мірою це виявлялось у політиці Німеччини, Італії та Японії.

По-друге, економічна криза 30-х років загострила суперечності між країнами світу, що позбавило їх можливості об'єднати зусилля в боротьбі за збереження миру. Фактично було зруйновано всю систему безпеки, створену у 20-ті роки.

По-третє, розв'язанню війни сприяла політика урядів Англії і Франції, спрямована на "умиротворення" агресора, а також "ізоляція США", які, прийнявши закон про нейтралітет, фактично самоусунулись від впливу на розвиток подій у світі.

По-четверте, не останню роль відіграв СРСР, який, підписавши пакт про ненапад з Німеччиною і таємний протокол до нього, відкрив шлях Німеччині для нападу на Польщу.

Агресивні держави прагнули розширення власних територій, завоювання ринків збуту та джерел сировини. З їхнього боку війна була загарбницькою. Для країн, які зазнали агресії і які були окуповані, війна була справедливою. Найбільш складно визначити характер війни стосовно Радянського Союзу. У період з 17 вересня 1939р. по 22 червня 1941р. він сам виступав у ролі агресора, приєднавши до себе значні території, які належали

на той час Польщі, Румунії, Фінляндії, а також Прибалтики. Але після нападу Німеччини СРСР виніс на собі основний тягар боротьби з фашизмом і тоді війна для нього прийняла справедливий характер, для радянського народу це була Велика Вітчизняна війна.

1. Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни. Воз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР

У 30-ті роки різко загострилися міждержавні і внутрішні суперечності провідних капіталістичних країн. Незадоволені наслідками першої світової війни, правлячі кола Японії, Німеччини та Італії почали вести підготовку до нового перерозділу світу. Західні країни робили все для заохочування Німеччини і Японії до нападу на СРСР, розраховуючи вступити в конфлікт у сприятливий момент і зі своїми свіжими силами нав'язати знекровленим і виснаженим воюючим сторонам свої умови.

Це привело до окупації Австрії гітлерівськими військами, а потім до ганебного Мюнхенського зговору 29-30 вересня 1938 р. Віддавши Чехословаччину на розтерзання фашистській Німеччині, Англія і Франція зробили вирішальний крок до світової війни. Німеччина і Італія почали захоплювати території інших країн, а Японія – територію Китаю.

Уряди Англії та Франції під тиском громадської думки були змушені заявити про надання гарантій Польщі, Румунії, Греції, Туреччині, але практично нічого не зробили для приборкання агресора. Фашистська Німеччина швидкими темпами завершувала підготовку війни за світове панування.

Пропозиція Радянського Союзу про створення системи колективної безпеки дозволила б запобігти війни. Але влітку 1939 р. англо-франко-радянські переговори в Москві зайшли в безвихідь. Радянський Союз опинився перед загрозою війни на два фронти – на Сході і на Заході, без підтримки союзників. У цих умовах 23 серпня 1939 р. було укладено радянсько-німецький договір про ненапад. Договір давав певні гарантії захисту західних кордонів, тимчасового нейтралітету у війні, яка насувалася. Проте, він викликав неминучі негативні наслідки компромісу з розбійницьким нацистським режимом політичного, ідеологічного і військового характеру. Пакт про ненапад був розрахований на 10 років. Документ складався з двох частин. Першою з них був Договір про ненапад, оприлюднений 24 серпня. В ньому заявлялось, що обидві сторони хочуть зміцнити справу миру. Вони зобов'язуються не брати участі в жодному акті агресії одна проти одної, не підтримувати жодної третьої сторони, яка розв'язувала б війну проти однієї з них, не приєднуватися до груп держав, ворожих до тієї чи іншої з договірних сторін, проводити взаємні консультації, вирішувати конфлікти між ними тільки шляхом дружнього обміну думками.

Набагато важливішим був таємний протокол, що складався з трьох основних статей. Стаття 1 вносила до російської зони впливу Фінляндію, Естонію та Латвію. Стаття 2 визначала межу зон впливу в Польщі по лінії річок Нарев – Вісла – Сян, в ній також додавалося: “Питання про те, чи бажано в інтересах обох сторін зберегти незалежну польську державу та як мали б бути визначені кордони цієї держави, може бути остаточне вирішене тільки в перебігу майбутнього політичного розвитку. В усякому разі обидва уряди розв’язуватимуть це питання шляхом дружніх домовленостей”. Стаття 3 визначала “інтереси СРСР щодо Бессарабії”. Якщо укладення подібного з потенційним агресором можна було тлумачити як законну спробу відвернення війни, то вже зовсім інакше слід було розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про задоволення територіальних претензій обох держав. За цими домовленостями, існування яких СРСР протягом півсторіччя категорично заперечував, Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР майже до кордонів Росії 1913 р.

Результатом Мюнхенської угоди 1938 р. і пакту “Молотова – Рібентропа” був початок 1 вересня 1939 р. Другої світової війни. Гітлерівська Німеччина напала на Польщу. У воєнному плані Польща чинила опір недовго. Німецький наступ був нищівний, проведений з великою перевагою в силі та з використанням нової тактики, де провідна роль відводилась авіації й танкам. 17 вересня у Польщу зі Сходу увійшли радянські війська.

Розмежувальну лінію між Радянським Союзом і територією загарбаної Гітлером Польщі було уточнено на основі підписаного 28 вересня 1939 р. між двома сторонами договору про дружбу і кордон. Цей договір – ще один великий прорахунок Сталіна, що поставив СРСР у становище невоюючого союзника Німеччини, який надавав їй не лише моральну, але й значну матеріальну допомогу.

У складних і драматичних умовах напередодні та на початку Другої світової війни вирішувалась доля українських земель. Тут були створені тимчасові органи народної влади. Здійснивши протягом місяця значну господарсько-організаційну, культурну і роз’яснювальну роботу серед населення, тимчасові органи влади підготували вибори до Народних зборів Західної України, які мали вирішити питання про суспільний лад і державну владу на західноукраїнській території.

13-15 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон про прийняття Західної України до складу УРСР.

Було проведено розмежування областей між Україною та Білорусією, створено у складі Української РСР шість нових областей – Волинську, Дрогобицьку (у 1959 р. об’єдналася з Львівською), Львівську, Ровенську, Станіславську (тепер Івано-Франківська), Тернопільську та ліквідовано старий адміністративно-територіальний поділ, зокрема повіти та волості, замість яких створено райони, селищні та сільські ради. Загальна площа цієї території становила 88 тис. кв.км, на якій проживало 8 млн. чоловік, з них 7,5 млн. українців.

У міжнародній обстановці, що склалася після початку Другої світової війни, королівський уряд Румунії змушений був задовольнити ультимативну вимогу уряду СРСР про повернення Радянському Союзові анексованої у 1918 р. Бессарабії та передачу йому Північної Буковини.

Визволення Бессарабії і Північної Буковини відбулося мирним шляхом. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла Дністер і незабаром вийшла на нові кордони з Румунією. 2 серпня 1940 р. сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про включення до складу Української РСР Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії. Північна Буковина разом з північним Хотинським повітом Бессарабії утворили Чернівецьку область у складі УРСР. У грудні 1940 р. центр Акерманської області УРСР було перенесено з Акермана до Ізмаїла, а область була перейменована в Ізмаїльську. Були поновлені або створені органи Радянської влади.

Шість центральних повітів Бессарабії після возз'єднання з частиною території Молдавської АРСР, з переважно молдавським населенням, створили нову союзну республіку – Молдавську РСР.

Після возз'єднання у складі УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення республіки збільшилося на 8809 тис. чоловік і на середину 1941 р. становило 41657 тис. жителів, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км. На нових територіях була проведена націоналізація землі, банків, промислових і торгових підприємств.

Розставляючи акценти в цьому досить суперечливому періоді нашої історії, зауважимо: возз'єднавшись з єдинокровними братами, український народ, що проживав у західних областях України, мав усі підстави сподіватися на поліпшення свого життя. Так воно на початок й було. Але подальший масовий терор і репресії похитнули віру трудящих західних областей. Самоуправство, беззаконня, сваволя органів НКВС, партійних і радянських працівників викликали масове невдоволення місцевого населення, яке виступало проти насильницького “розкуркулення”, вилучення майна, вивезення часто безвинних до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. У 1939-1941 рр. із Західної України було депортовано приблизно 10% населення краю. Таким чином, “радянська” західноукраїнських земель за сталінськими рецептами з масовими репресіями значно посилювали напруженість у цьому регіоні. А згодом ці землі були втягнуті у довгі роки Великої Вітчизняної війни.

2. Україна в роки Великої Вітчизняної війни

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно, без оголошення війни обрушила на прикордонні райони СРСР всю силу своєї агресивної машини. Водночас проти СРСР виступили союзники Німеччини по фашистському блоку – Італія, Угорщина, Румунія і Фінляндія. На далекосхідних кордонах СРСР зосередила мільйонну армію Японія, яка незважаючи на договір про нейтралітет, підписаний 19 квітня 1941 р. з СРСР,

очікувала зручного моменту для вступу в війну на боці Німеччини. Іспанія, Португалія, Туреччина і Швеція, заявивши про свій нейтралітет, насправді вступили в таємну змову з Німеччиною.

Які цілі ставила фашистська Німеччина у війні проти Радянського Союзу? У Радянській державі вона бачила головну перешкоду для своїх планів досягнення світового планування. Гітлер заявив: “Наші завдання у відношенні до Росії: розбити збройні сили, знищити державу. Війна проти Росії – це боротьба двох ідеологій. Нищівний вирок більшовизму”. Ще задовго до війни гітлерівці розробили жахливу програму поневолення і винищення народів СРСР. В основу плану “Барбаросса” – війни проти СРСР – була покладена стратегія блискавичної війни: “Німецькі збройні сили повинні бути готові ще до закінченні війни проти Англії розбити Радянську Росію в одній швидкій кампанії”.

Напад на СРСР повинні були здійснювати три групи армій. Група армій “Південь” наступала на Україну, група армій “Центр” – на Москву, група армій “Північ” – через Прибалтику на Ленінград.

На початок вторгнення збройні сили фашистської Німеччини і союзних їй країн переважали Червону Армію в особливому складі в 1,8 рази, в середніх і важких танках – в 1,5 рази, в бойових літаках нових типів – в 3,2 рази, а гарматах і мінометах – в 1,25. Ворог переважав радянські війська по особливому складу на одних напрямках в 2 рази, на інших – в 3-4 рази, а на напрямках стратегічних ударів – у 6-8 разів.

Яке ж місце в планах гітлерівської Німеччини посідала Україна? Згідно з генеральним планом “Ост” Україні в намірах фашистського рейху відводилось особливе місце. Фашисти передбачали знищити або виселити з України десятки мільйонів людей, а родючі чорноземи віддати колоністам-німцям. Україна мала назавжди стати аграрною колонією, а Донбас – “другим Руром”.

Український напрям, за планом “Барбаросса”, був одним з найголовніших. Гітлерівське керівництво ставило за мету якомога швидше оволодіти розвинутою економічною базою нашої республіки, її багатючими сировинними і паливними ресурсами, щоб, з одного боку, послабити військово-промисловий потенціал СРСР, а з другого, – зміцнити власну воєнну машину за рахунок використання економічних можливостей України, створити вигідний плацдарм для подальшого розгортання воєнних дій і перемоги над Радянським Союзом.

На Україну вдерлися 57 дивізій та 13 корпусів групи армій “Південь”, які повинні були просуватися в напрямку Києва, а далі планувався удар на Харків і Донбас. Допоміжний удар завдавався на півдні – через Молдавію вглиб Південної України на Крим.

На Україні військам агресора протистояли два фронти: Південно-Західний (командуючий – генерал М.П.Кирпонос) і Південний (командуючий – генерал І.В.Тюленев). З сухопутними військами взаємодіяли моряки чорноморського флоту (командуючий – адмірал П.С.Октябрський), Дунайська і Пінська військові флотилії.

30 червня 1941 р. був створений Державний Комітет Оборони (ДКО) на чолі з Й. В.Сталіним. В руках цього надзвичайного органу була зосереджена вся повнота влади в Україні. 7 липня 1941р. керівництво України опублікувало звернення до українського народу, в якому закликала трудящих чинити рішучий опір ворожій навалі.

У перші місяці війни в Україні було мобілізовано в армію близько 2 млн. чоловік, створювалось народне ополчення. Але новим військовим частинам і з'єднанням не вистачало озброєння, боєприпасів та знарядження, бо до війни мобілізаційні запаси були зосереджені в основному в прикордонних округах і були або знищені при відході наших військ, або захоплені ворогом.

Патріотичний рух охопив усю країну. Проявом цього руху були і винищувальні батальйони, і групи сприяння їм, і шефські зв'язки трудових колективів з військовими частинами, і турбота про поранених воїнів. По республіці більше 2 млн. чоловік створювали укріплення для військ. На 1 листопада 1941 р. в фонд оборони від населення України надійшло близько мільярда карбованців. Крім того, в фонд було передано багато платини, золота, срібла, коштовностей, облігацій державних позик.

Складні умови війни, загроза окупації вимагали термінової евакуації промислових підприємств. На основі мобілізаційних планів перебудовувалось народне господарство України. Харків, який напередодні війни давав 40 % усієї продукції машинобудування республіки, перетворився на гігантську збройну майстерню. Виробляли продукцію для потреб армії багато заводів Києва, Одеси, Сталіно, Ворошиловграда, Дніпропетровська та інших міст республіки.

У дуже складних умовах проходило збирання у той рік багатого врожаю, що мало не тільки народногосподарське, а й стратегічне значення, а все ж таки значна частина врожаю в результаті фашистської навали не була зібрана.

Значну практичну допомогу діючій армії надавали науковці. Так, співробітники Інституту електрозварювання під керівництвом академіка АН УРСР С.О.Патона успішно розробляли і впроваджували у виробництво метод електрозварювання відпрацьованих деталей та автоматичного зварювання металів, що широко використовувалося в танковій промисловості, створювали установки для підводного зварювання та різання металів, що в багато разів скорочувало та здешевлювало ремонт кораблів. Успішно працювали над розробкою проблем оборонного значення науковці з фізико-технічного інституту АН УРСР в Харкові, в якому, зокрема, проводились роботи по створенню радіолокатора.

Українські письменники і художники, композитори і артисти силою художнього слова і образу звали воїнів на ратні, а працівників тилу – на трудові подвиги в ім'я свободи і незалежності Батьківщини.

Велику роботу було проведено по евакуації понад 550 великих підприємств і не менше 3,5 млн. чоловік населення, великої кількості матеріальних і культурних цінностей з України в східні райони країни.

Керівною силою народу у жорстокій війні виступила єдина політична сила тогочасного суспільства – Комуністична партія. Парадокс історичної ситуації полягає у тому, що система, яка внаслідок прорахунків та помилок поставила країну перед прірвою, мусила тепер, в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи, “явити чудо” – своїми нещадними тоталітарними методами врятувати її від загибелі.

Через раптовість нападу головних сил фашистської армії та інші причини радянські війська були поставлені в досить складне становище. Першими зустріли напад ворога прикордонники, моряки воєнно-морських баз, бійці і командири укріплених районів. В нерівних боях із загарбниками вони виявили мужність і героїзм. Прикордонники 9-ої застави Любомльського прикордонного загону під командуванням підполковника Г.Г.Сурженко за день бою знищили до 600 ворожих солдатів і офіцерів. 11 днів і ночей відбивали атаки противника бійці 13-ої застави Володимир-Волинського прикордонного загону під командуванням лейтенанта О.В.Лопатина. героїчно бились захисники Рава-Руського, Перемишлянського та інших українських районів .

У результаті невдач Червоної Армії в прикордонних битвах на фронті склалася дуже складна обстановка. На Південно-Західному фронті найбільш загрозливе становище було на київському напрямку. Розрахунки гітлерівців на швидке захоплення Києва зазнали краху. Червона Армія з допомогою місцевого населення тримала оборону Києва з 11 липня до 25 вересня 1941 р. Війська фашистської Німеччини тільки на рубежах Київського укріпленого району втратили більш як 100 тис. солдат і офіцерів, близько 200 літаків і сотні танків, але у радянського командування не вистачало резервів. Ворогові вдалося форсувати Дніпро на північ і південь від Києва. Почалася операція по оточенню міста. Радянські війська, яким загрожувало повне знищення, не були своєчасно відведені, тому що Сталін наказав за “будь-яку ціну” утримати Київ. Тільки 17 вересня Ставка дозволила залишити Київ. Але було пізно: вороже кільце замкнулося. У київському оточенні загинуло 4 армії. В полон до фашистів потрапили 655 тис. червоноармійців та командирів. Командування, штаб фронту, в тому числі командуючий фронтом генерал М.П.Кирпонос, загинули в бою, виходячи з оточення.

Жорстокі бої розгорнулися біля Дніпропетровська і Запоріжжя. Героїчна оборона Одеси тривала 73 дні. У смузі Південного фронту протягом першої половини вересня точилися запеклі бої. До кінця жовтня 1941 р. ворог захопив майже всю Лівобережну Україну, Харківський промисловий район, більшу частину Донбасу і Крим, де радянські війська стійко утримували лише Севастополь. На кінець 1941 р. ворог окупував майже всю Україну, крім Ворошиловградської та східних районів Харківської і Сталінської областей.

Але розрахунки фашистського керівництва на досягнення головної стратегічної мети – швидкого розгрому Радянської держави – були зірвані. Воєнні дії набули затяжного характеру. А це вимагало напруження всіх

моральних і фізичних сил радянського народу, великої організаторської роботи по створенню матеріальних передумов для перемоги.

На території окупованої України фашисти встановили режим терору і насильства. Захоплену територію вони розглядали як воєнну здобич. Агресори насильницькі розчленували споконвічні землі України. Більшу її частину загарбники віднесли до так званого рейхскомісаріату “Україна”. Західноукраїнські землі під назвою “Дистрикт Галичина” були включені до генерал-губернаторства, створеного на території окупованої Польщі. Південні райони України під назвою “Трансністрія” увійшли до складу Румунії. 5 східних областей були оголошені прифронтовою зоною і віддані під владу воєнних комендантів.

Окупувавши Україну, гітлерівські загарбники почали здійснювати плани перетворення її в колоніальну країну, в “життєвий простір” для німецьких панів. На території нашої республіки вони планували поселити 25 млн. німецьких колоністів і тому намагались ліквідувати Україну як єдине ціле, винищити населення. На Україні виявлено не менше 250 місць масових страт мирного населення, існувало 180 великих концентраційних таборів і 50 гетто. У Києві і Бабиному Яру розстріляно 100 тис. чоловік. В Янівському таборі примусових робіт під Львовом було закатовано 200 тис. громадян, а всього у Львові і Львівській області гітлерівці стратили понад 600 тис. чоловік. Під час окупації України гітлерівці вбили 3 млн. 265 тис. мирних громадян, замучили 1 млн. 366 тис. радянських військовополонених. Усього знищено 4,6 млн. чоловік.

Одним з основних методів обезлюднення окупованої території України була організація штучного голоду, особливо в містах. Фашистські загарбники, зібравши хліб та інші продукти харчування, прирікали на голод місцеве населення. Особливо голодувало населення промислових центрів – Харкова, Дніпропетровська, міст Донбасу.

На Україні німецькі окупанти ввели режим рабсько-кріпосницької праці: загальну трудову повинність для усього населення, каторжні роботи, вивезення на роботу для Німеччини. Всього з окупованих радянських територій на фашистську каторгу, за німецькими даними, було вивезено 2,8 млн. чоловік, з них майже 80% з України. Багатьом з них не судилося повернутися на Батьківщину.

З перших днів вторгнення агресорів на українську землю почалася партизанська боротьба. Але партизанський і підпільний рух зіткнувся з великими труднощами в процесі свого становлення. Воєнною доктриною Червоної Армії передбачалося, що війна вестиметься на території ворога, тому підготовка населення до партизанської і підпільної боротьби недоцільна. Більше того, створена в лісах прикордонних районів на початку 30-х років мережа матеріально-технічних баз була ліквідована, підібрані для можливої партизанської боротьби досвідчені кадри звинувачено в підготовці “замаху на товариша Сталіна” і знищено. Організаторами боротьби в тилу ворога стали партійні, радянські, комсомольські і військові органи. Для

підпільної роботи на окупованій території республіки було залучено понад 26 тис. комуністів , близько 3 тис. комсомольців.

Особлива увага приділялась створенню партизанських сил. Уже в перші місяці війни було організовано і залишено в тилу ворога для розгортання партизанської боротьби 883 загони, 1700 диверсійних і розвідувальних груп. У західні і деякі області Правобережної України через лінію фронту було направлено 13 тис. комуністів і 8,5 тис. комсомольців.

Становлення і розгортання діяльності підпільних органів і партизанських загонів проходило у надзвичайно тяжких умовах. Чимало погано підготовлених і недосвідчених підпільників і партизанів, зіткнувшись з гітлерівськими каральними органами, не витримували труднощів. Внаслідок ворожих репресій знищено багато підпільних організацій і партизанських загонів , тисячі радянських патріотів.

Проте, як не лютували окупанти, їм не вдалося ліквідувати підпілля і придушити партизанську боротьбу. Рух Опору в тилу ворога набрав дедалі широкого розмаху. У кінці 1941р. гітлерівське командування було змушено залучати до боротьби з ним 50 тис. своїх солдатів і офіцерів.

Для координації боротьби в тилу ворога 30 травня 1942 р. постановою ДКО було створено Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування. Цією ж постановою створювався Український штаб партизанського руху на чолі з Т.А. Строкачем.

Тут доречно сказати про діяльність Організації українських націоналістів(ОУН) у цей період. Прагнучи відіграти активну роль “третьої сили” в умовах окупаційного режиму, керівництво ОУН заявляло, що виступає “проти імперіалізмів Берліну і Москви”, бореться за незалежну соборну Україну. Спроба 30 червня 1941р. проголосити у Львові створення самостійної Української держави викликала різко негативну реакцію німецько-фашистського керівництва. В цих умовах посилювався розкол ОУН на мельниківців (ОУН-М) на чолі з А. Мельником, яка відкрито стала додатком окупаційного апарату і навіть створила з українців дивізію СС “Галичина” для допомоги фашистам, і бандерівців (ОУН-Б), керовану С.Бандерою. Бандерівці заходилися утворювати власні збройні сили. Наприкінці 1942 р. ОУН-Б включила до своїх воєнних формувань підрозділи ОУН-М і військову частину “Поліська Січ”, створену Т.Бульбою-Боровцем, близьким до петлюрівського уряду УНР, що перебував у Варшаві. Ці загони дістали назву Української повстанської армії (УПА).

У діях проти німецьких окупаційних військ керівництво ОУН-УПА виявляло обережність. Якщо збройні сутички з ними й були, то в основному “місцевого значення”. Траплялося, що населення при підтримці місцевих загонів УПА боронилося від грабіжницьких дій фашистів , відбивало молодь, яку німці збиралися вивести до Німеччини. Керівництву ОУН формування УПА були потрібні для боротьби проти “нової більшовицької окупації”. Здійснювалися активні спроби з допомогою так званих похідних груп ОУН поширити її вплив на східні та південні області України. Однак це

суперечило німецькій колоніальній політиці. На оунівців обрушувались репресії з боку німців.

17 липня 1942 р. почалася битва за Сталінград. Водночас на сході країни готувалися, множилися сили для здійснення стратегічного контрнаступу. До середини 1942 р. була завершена перебудова всього народного господарства на военний лад.

У кровопролитних битвах Червона Армія набула бойового досвіду. Зріс рівень військової майстерності її офіцерського і генеральського корпусу. Серед полководців і воєначальників було чимало синів українського народу, зокрема командуючі фронтами та арміями А.І.Єременко, С.К.Тимошенко, Р.Я.Малиновський, І.Д.Черняхівський, П.С.Рибалко, К.С.Москаленко, П.Ф.Жмаченко та інші.

5 липня 1943 р. почалася одна з найбільших битв, що мала вирішальне значення для долі Великої Вітчизняної і Другої світової війни в цілому – Курська битва. Перемога на Курській дузі створила умови для наступу Червоної Армії на південному крилі радянсько-німецького фронту. Війська Південно-Західного і Південного фронтів провели успішну Донбаську операцію, визволили Харків.

У результаті серії наступальних операцій радянських військ на величезному фронті від Смоленська до Азовського моря ворог поступово втрачав свої оборонні позиції. На кінець вересня 1943р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровому фронті. Після звільнення Північно-Східних районів України, Північної Таврії, Таманського півострова центр бойових дій перемістився в район середньої течії Дніпра. Визволення Києва мало бути основною ланкою в битві за Дніпро і Правобережну Україну. У результаті запеклих боїв 6 листопада війська першого Українського фронту під командуванням М.Ф. Ватутіна звільнили Київ.

У ході визволення території Української РСР відновлювалась діяльність радянських, партійних, профспілкових органів. Високі пости в уряді зайняли відомі українські діячі, було створено додаткові українські міністерства – закордонних справ та оборони. Важливим завданням стало організація відбудови народного господарства в районах, визволених від фашистської окупації. Це було безприкладне в історії явище, коли водночас країна воювала і відбудовувалась.

Навесні 1944 р. було завдано поразки німецько-фашистським військам на південно-західному напрямі, повністю ізольовано вороже угруповання в Криму.

На початку квітня 1944 р. з визволенням радянськими військами Одеси, склалися умови для звільнення від ворога Криму. Наступ радянських військ почався 8 квітня в районі Сиваша і Перекопа, потім були звільнені Керч, Сімферополь. З визволенням 9 травня 1944 р. Севастополя Кримський півострів став повністю радянським.

Розвиваючи наступ, радянські війська очистили від загарбників увесь південь України. Протягом жовтня-листопада 1944 р. завершилося визволення західних областей УРСР та Закарпатської України, яка згодом

воз'єдналась з Радянською Україною. Війна на Україні скінчилася. Перемога над фашизмом у війні, в яку радянський народ, у тому числі український, зробили найбільший внесок, стала всесвітньо – історичною подією, мала величезне міжнародне значення і вплинула на весь хід історичного розвитку.

Якими ж були підсумки війни для України?

По-перше, війна і тимчасова окупація найбільш розвинутої в економічному відношенні, найбільш населеної частини країни завдала колосального збитку народному господарству. В Україні на руїни були перетворені 714 міст і селищ міського типу, понад майже 33 тис. шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів. Припинили існування близько 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Тільки прямі збитки, завдані народному господарству України, становили 285 млрд. крб. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення і народне господарство України становила майже 1,2 трлн. крб. (у цінах 1941 р.).

По-друге, Україна зазнала тяжких людських втрат. Крім мільйонів воїнів, які були мобілізовані з України і загинули в боях або померли від ран, загинуло ще багато мільйонів мирних жителів. Гітлерівці вбили і замучили 3 млн. 265 тис. мирних жителів, 1 млн. 366 тис. військовополонених, вивезли в Німеччину 2 млн. 109 тис. чоловік. Мільйони мирних громадян вмерли, тому що фашисти вели голодний режим харчування для місцевих жителів, практично винищили систему охорони здоров'я. В період війни на одне народження припадало 2,3 смерті “з природних причин”. За роки війни загинув кожний шостий житель республіки. У січні 1941 р. в УРСР проживало 41, 9 млн. осіб, а наприкінці війни було лише 27,4 млн. осіб. Отже вбиті у боях, померли у концтаборах, депортовані, евакуйовані та емігранти становили 14,5 млн. чоловік. Від ран та хвороб, спричинених війною, люди вмирали в подальші роки, гинули від мін, що залишилися на полях тощо. В цілому довоєнна чисельність УРСР була відновлена тільки в 1960 р.

По-третє, українські землі вперше за свою історію були об'єднані в складі єдиної держави – УРСР.

По-четверте, Україна, як складова частина Союзу РСР, стала переможцем у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах.

По-п'яте, зріс міжнародний авторитет України, яка стала, поруч з другими країнами, засновницею Організацій Об'єднаних Націй та співробітником інших важливих міжнародних організацій.

Таким чином, Україна зустріла Другу світову і Велику Вітчизняну війни у складних внутрішніх і зовнішніх умовах. Смертельна небезпека, що нависла над Батьківщиною, згуртувала увесь радянський народ. Він витримав суворі випробування і відіграв вирішальну роль у розгромі фашистської Німеччини.

Український народ зробив вагомий внесок у перемогу над ворогом на фронті і в тилу. Народний характер війни виявився в єдності фронту і тилу, в широкому партизанському русі проти фашистських загарбників, у братерській дружбі народів. Назавжди увійшли в історію подвиги захисників Одеси, Києва, Севастополя, Керчі, перемоги в битвах за Дніпро, Київ, у

Корсунь-Шевченковській операції та багатьох інших наступальних діях радянських військ на території України.

Українці виявилися добрими вояками, жителі республіки одержали 2,5 млн. орденів і медалей за хоробрість і відвагу, серед Героїв Радянського Союзу частка українців становила 18,2%, 35 українців це звання отримали двічі, льотчик Іван Кожедуб тричі був нагороджений цією відзнакою.

ТЕМА 8

СУПЕРЕЧЛИВІ ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ. КРИЗА ТОТАЛІТАРИЗМУ (1945-1991 рр.).

ПЛАН

1. Геополітичні наслідки Другої світової війни. Зміни в післявоєнній Україні (територія, кордони, чисельність населення)
2. Соціально-економічний і політичний розвиток українського суспільства (друга половина 40-х – перша половина 80-х рр.)
3. Соціально-економічний розвиток України у другій половині 80-90-х рр. Проголошення незалежності.

1. Геополітичні наслідки Другої світової війни. Зміни в післявоєнній Україні (територія, кордони, чисельність населення)

Наприкінці війни процес об'єднання українських земель та формування території України вступив у вирішальну фазу. Питання про повоєнні кордони гостро постало вже під час завершальних операцій щодо розгрому Німеччини та її союзників. Воно активно обговорювалося на Тегеранській (1943 р.) та Ялтинській (1945 р.) конференціях лідерів країн антигітлерівської коаліції. Остаточні контури повоєнних кордонів УРСР сформувалися у процесі українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Суть цих розмежувань полягала у міжнародному юридичному визнанні факту включення протягом 1939-1945 рр. західних областей України до складу СРСР.

Особливо важливим було врегулювання територіального питання з Польщею. Цей процес був складним і тривалим. На перебіг подій значний відбиток наклали небажання західних держав зміцнення позицій СРСР; тиск польських еміграційних кіл на західних політиків з метою відновлення польських кордонів, що існували до вересня 1939 р., намагання Сталіна шляхом певних територіальних поступок підтримати прорадянські сили у Польщі; несамостійність української дипломатії, яка завжди йшла у руслі міжнародної політики СРСР.

Першим кроком на шляху українсько-польського територіального розмежування в середині 40-х років стала Люблінська угода між урядом СРСР і польським прорадянським Тимчасовим Комітетом Національного Визволення, що була укладена 9 вересня 1944 р. Відповідно до цього документа споконвічні українські землі і 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Посяння і Лемківщини, де проживало майже 800 тис. українців, передавалися Польщі. У такий спосіб сталінське керівництво, нехтуючи правами людини, намагалось підтримати паростки соціалізму в Східній Європі.

16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою було укладено договір щодо радянсько-польського державного кордону. Ця угода закріплювала рішення Кримської та Потсдамської конференцій, відповідно до яких кордон мав проходити в основному по «лінії Керзона», з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) 5-8 км. Однак лояльність польського уряду, його прорадянська політика сприяли новим поступкам з боку Москви: серпневий договір фіксував на окремих ділянках сімнадцятикілометрове (район Немирів-Ялувка) і навіть тридцяти-кілометрове (район р.Солонія й м.Крилов) відхилення від «лінії Керзона».

Остаточню процес польсько-українського розмежування завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. Внаслідок цього до Львівської області увійшли землі в районі м.Кристонополя (пізніше перейменованого в Червоноград), а в межах польської держави опинилася територія довкола Нижніх Устриків Дрогобицької області.

На завершальному етапі війни гостро постало питання про подальшу долю Закарпатської України. Ситуація ускладнювалася тим, що Чехословаччина розглядала цей край як невід'ємну частину своєї держави. Саме тому, після падіння угорського режиму чехословацький (лондонський) уряд, спираючись на ідею федерації чехів, словаків і карпатських українців, почав організовувати у Закарпатті свою адміністрацію з центром у Хусті та розбудовувати місцеві адміністративні структури. Водночас активно відбувається процес самоорганізації місцевого населення, з'являються громадські представницькі органи – народні комітети. В основі їх діяльності був народний рух за возз'єднання з єдинокровними братами українцями, який активно стимулювався і спрямовувався радянською стороною, яка намагалася розширити сферу свого впливу. 26 листопада 1944 р. І з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України, що відбувся в Мукачеві, ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Ця дія зумовила певне напруження в радянсько-чехословацьких відносинах, проте, під тиском обставин чехословацька адміністрація змушена була залишити Закарпаття, а в червні 1945 р. договір між Чехословаччиною та СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеві.

Останню крапку у визначенні повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, в якому Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридичне зафіксувала кордони, встановлені у червні 1940 р.

Під час повоєнного територіального розмежування Україна не тільки змінила конфігурацію власних кордонів, а й суттєво поповнила демографічний потенціал та збільшила територію (Західна Україна, приєднана до складу УРСР, простягалася на 110 тис км², де проживало майже 7 млн. населення). Внаслідок цього наприкінці 1945 р. територія України становила понад 580 тис. км².

Отже, процес врегулювання територіальних питань, що розгорнувся на міжнародній арені у середині 40-х років, мав для України такі наслідки: по-перше, остаточне визначення кордонів республіки, їхнє юридичне визнання світовим співтовариством; по-друге, збільшення території УРСР та її демографічного потенціалу; по-третє, об'єднання українських земель у складі однієї держави; по-четверте, майже повне завершення формування державної території (останнім актом цього процесу стало включення у 1954 р. Кримської області до складу УРСР).

2. Соціально-економічний і політичний розвиток українського суспільства (друга половина 40-х - перша половина 80-х рр.)

За роки війни зросли міжнародний вплив і авторитет України, яка не тільки витримала основний тягар ворожої окупації, а й зробила вагомий внесок у боротьбу проти фашистської експансії. Але, як свідчать факти, не це було головною причиною відновлення прав зовнішнього представництва республіки.

Утворення Наркомату закордонних справ УРСР, вступ республіки до ООН були ланками серйозної пропагандистської акції, що мала переконати усіх в СРСР і за кордоном у реальності існування української державності та її суверенітету. Мета цієї акції: заспокоєння громадської думки і мобілізація сил українського народу на завершення війни та відбудову; фактична нейтралізація підтримки національно-визвольних сил, які боролися за відродження незалежної української держави; стимулювання розколу української діаспори в західних державах.

Перемога у війні ставила на порядок денний вирішення територіальних проблем і кордонів. У цих умовах, щоб ще переконливіше для світової громадськості надати територіальним надбаням СРСР характеру не анексій, а «возз'єднань», сталінське керівництво вирішило за краще мати реальних суверенних суб'єктів цих «возз'єднань» – Білоруську та Українську РСР, чії етнічні території певний час перебували у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. Сам же СРСР, до якого фактично приєднувались ці «возз'єднані» території, відходив ніби на другий план.

Крім того, розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин мало, на думку Сталіна, посилити вплив СРСР на світову політику. У серпні 1944 р. на конференції в Думбартон-Оксі (США), де обговорювались проекти майбутньої Організації Об'єднаних Націй, радянський представник А. Громико вніс пропозицію вважати 16 радянських республік членами-засновниками цієї організації. Ця пропозиція була дипломатично відхилена, і лише після наполегливого тиску і певних поступок з боку Сталіна на Кримській конференції у лютому 1945р. США та Англія зобов'язались підтримати пропозицію Радянського уряду про прийняття Української РСР та Білоруської РСР у члени ООН. Отже, боротьба

за голоси, а значить, і вплив в ООН – одна з головних причин відновлення прав зовнішнього представництва України.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно включилась у роботу. Д.Мануїльський очолив 1-й комітет конференції, що мав підготувати текст преамбули (вступу) і першого розділу Статуту – «Цілі і принципи» міжнародної організації. Членами різних комісій і комітетів були й інші представники української делегації – І.Сенін, О.Палладій, В.Бондарчук, М.Петровський, П.Погребняк. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрано до складу Економічної і соціальної ради, а у 1948-1949 рр. вона була постійним членом головного органу ООН - Ради Безпеки.

Молода українська дипломатія була досить активною. У липні 1946 р. вона бере участь у Паризькій мирній конференції, у лютому 1947 р. укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

На Дунайській конференції 1948 р., що розглядала питання про права судноплавства на Дунаї, українська делегація, підтримуючи СРСР, виступила проти збереження конвенції 1921 р., яка забезпечувала привілейоване становище у цьому регіоні недунайських держав – США, Англії та Франції.

Навіть у розпалі «холодної війни» Україна виявила певну дипломатичну активність. Саме у цей період представники УРСР увійшли до Всесвітньої Ради Миру. У вересні 1951 р. у Києві відбулась Перша Українська республіканська конференція прихильників миру. Україна підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу. Українські дипломати у 50-х рр. працювали у 16 міжнародних організаціях, підписали 60 мирних угод і конвенцій.

Україні формально було надано право встановлення прямих міжнародних відносин, включаючи обмін дипломатичними місіями, але відсутність реального суверенітету, справжньої державності у республіки робили це право нездійсненим на практиці. Тому, наприклад, пропозиції урядів Англії (1947 р.) та Судану (1956 р.) про встановлення прямих дипломатичних відносин з Україною так і залишились без відповіді.

Відродження народного господарства республіки почалось одразу ж після визволення з-під фашистської окупації. Варто підкреслити, що відбудова в Україні мала цілий ряд особливостей, що відрізняли її від західних країн.

В першу чергу суттєво відмінними були масштаби збитків, нанесених війною. У республіці на руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, понад 16 тис. промислових підприємств. В результаті в Україні залишилось цілими лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств, у той час як в Італії тільки 20% було зруйновано. Значно меншими, ніж у нашій республіці, були руйнації промислового потенціалу і в інших країнах Заходу. Якщо промислове виробництво в Україні у 1945 р. становило лише 26% довоєнного рівня, то в Італії воно складало 30%, у Франції 38%, а рівень англійської промислової продукції вже у 1946 р. досяг 80% показників 1937 р.

Матеріальні втрати України склали 200 млрд. доларів. Відновлювати народне господарство Україна почала відразу після вигнання німецько-фашистських загарбників. У 1946 р. на основі Закону СРСР про п'ятирічний план відновлення народного господарства був прийнятий Закон про відновлення народного господарства України. Відповідно до цього закону відновлення народного господарства планувалося завершити до 1950р. Цей план базувався на характерній рисі тоталітарної системи: можливості розпоряджатися ресурсами без оцінки бажання і потреби людей. Він передбачав відбудувати розорені регіони, підняти промисловість та сільське господарство на довоєнний рівень і навіть перевершити його.

У першу чергу відновлювалися важка промисловість, транспорт, енергетика. У ці галузі направлялося 88% капіталовкладень.

Сільське господарство одержало 7% капіталовкладень і відновлювалося за рахунок жорстокості дисципліни в колгоспах. Збільшився сільськогосподарський податок. Колгоспникам, як правило, не виплачувалася заробітна плата. Для відновлення народного господарства використовувалися репарації з Німеччини (сировина, устаткування), примусова праця військовополонених, колгоспників, робітників, інтелігенції.

Відновлювати народне господарство України допомагали всі республіки СРСР. Наприклад, Дніпрогес відновлювали 120 підприємств СРСР, представники 26 національностей. Заводи, шахти, дороги, електростанції, колгоспи були відновлені ціною неймовірних зусиль, самовідданої праці мільйонів людей. П'ятирічний план відновлення народного господарства України в цілому був виконаний. Зокрема, промислове виробництво збільшилося в 4 рази і перевищило довоєнний рівень на 15%. У Західній Україні, де до війни важкої промисловості майже не існувало, виробництво у цій галузі зросло на 230%, особливо швидко розвивалася промисловість Львова.

Разом з тим, підсумки відновлення були неоднозначними. У цьому плані є серйозні підстави для сумнівів із приводу окремих даних офіційної статистики і перебільшено мажорних висновків політичного керівництва тих років.

Позначилася недооцінка виробництва товарів народного споживання. До того ж, легка промисловість до кінця 1950 р. ледь досягла 80% довоєнного рівня. Грошова реформа значно девальвувала карбованець і «з'їла» особисті заощадження народу.

З особливою очевидністю недоліки відновлення проявилися в сільському господарстві, що так і не виконало намічені плани. Причини цього різні: переважне фінансування важкої промисловості, зневага принципу матеріальної зацікавленості, важкі наслідки війни для українського села, посуха 1946р., мізерна вартість сільгосппродукції, значний розмір індивідуальних господарських податків, відсутність паспортів у сільських жителів.

Загальна колективізація на Західній Україні здійснювалася примусово та у стислий термін (1948-1949 рр.), з обкладанням місцевого населення

важкими податками, з депортацією у Сибір більш 200 тис. чол. Непоправні були і людські втрати, коли на Україні 800 тис. колгоспників загинули від голоду взимку 1946-1947 рр.

На відміну від країн Західної Європи відновлення економіки України здійснювалося без упровадження нових технологій і матеріалів. Заперечувалися ринкові відносини, зміцнився командно-адміністративний стиль керівництва економікою. Це заклало основи технічного відставання як України, так і СРСР від розвинутих країн Заходу.

Легка і харчова промисловість, сфера охорони здоров'я, освіти, науки були відновлені не в повному обсязі тому, що їм приділялося мало уваги.

Відновлення народного господарства проходило в напруженій міжнародній обстановці – почалася «холодна війна». Розраховувати можна було лише на власні сили. Країни Заходу згортали торговельні відносини зі СРСР, не виконували передбачені договорами постачання.

В другій половині 50-х років почався інтенсивний пошук ефективних шляхів господарського керування, його демократизація.

Особливо радикальні реформи були здійснені у промисловості. У квітні 1953 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про зменшення числа союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств.

У цей час у підпорядкування республіки перейшло багато підприємств вугільної, нафтової, металургійної, лісової, харчової, м'ясної і молочної, легкої і текстильної промисловостей, промисловості будівельних матеріалів, а також зв'язку та автомобільного транспорту. З 1953 р. до 1956 р. близько 10 тисяч підприємств та установ були передані підпорядкуванню Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 76%.

На початку 60-х років в Україні виникли перші виробничі об'єднання або комплекси. Формувалися вони за галузевим принципом, причому з однотипних промислових підприємств. Такі комплекси, як правило, створювались на основі фабрик і заводів, що мали найкращі господарські показники і високу культуру виробництва. У 1961 р. у Львові з'явилося перше об'єднання - взуттєва фірма «Прогрес».

Було прийнято новий розподіл країни на великі економічні райони. Уряд визнав за необхідне створити в Українській РСР три економічні райони: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний. У цих районах почали діяти ради по координації і плануванню, покликані сприяти удосконаленню територіальної організації господарств.

Усі перші етапи економічної реформи в промисловості принесли певні позитивні зрушення, але недоторканість командно-адміністративних методів управління зумовила їх незавершеність.

У розвитку аграрної політики певне значення відіграли пленуми ЦК КПРС, які відбулися у 1953-1958 рр. Вжиті тоді заходи сприяли піднесенню сільського господарства і поліпшенню становища трудящих.

Серед найважливіших кроків:

– підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників;

- збільшення державних асигнувань на потреби села;
- покращення технічного і кадрового забезпечення господарств.

Істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію впродовж 1953-1958 рр.:

- на зерно майже в 7 разів;
- на картоплю майже в 8 разів;
- на продукцію тваринництва – у 5,5 рази.

Вже восени 1953 р. з колгоспів списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки. З метою кращого стимулювання дозволено видавати колгоспникам грошовий аванс – 25% від коштів, що надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва.

На початку 1954 р. Пленум ЦК КПРС прийняв постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частини Північного Кавказу. Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарства. На освоєння цілинних земель з України було направлено 15 тис. спеціалістів.

Протягом 50-х років відбулось укрупнення колгоспів, реорганізація машинно-тракторних станцій, почався розвиток міжколгоспної кооперації.

Після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизилась, складаючи в середньому 2,0% на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зростало. В 1960 р. валовий збір зерна становив 1,33 млрд. пудів, замість 2 млрд., як намічалось. Не було виконано план виробництва і закупок м'яса, молока, яєць, цукрових буряків і картоплі.

Неврожай 1963 р. досить відчутно позначився на постачанні населення, а в кінцевому підсумку – на соціально-політичній атмосфері в країні.

Однак, перетворення, що мали місце в країні і у республіці, зокрема, мали суперечливий характер і не торкалися системи відносин у цілому.

Після невдалої реформи середини 60-х рр. Україна продовжувала йти по екстенсивному шляху розвитку, що обумовило ріст витратної економіки, вимагало залучення до виробництва додаткової робочої сили. Однак, при помітному рості чисельності робочих та інженерно-технічних працівників у промисловості, темпи росту загального обсягу її продукції республіки зменшувалися. Якщо в 1966-1970 рр. обсяг промислової продукції республіки виріс на 50%, то в 1981-1985 рр. – лише на 19%.

Реформа 1965 р. засвідчила: економічне реформування неможливе без політичного, без демократизації органів влади і управління, без реального державного суверенітету республік.

Система директивного планування і командного управління господарством збереглася. У 1970-1985 рр. негативні тенденції в економіці республіки наростали.

Розвиток економіки УРСР мав індустріальне спрямування. Частка групи «А» в загальному обсязі валової продукції промисловості України становила в 1970 р. 71%, в 1985 р. – 72%, а групи «Б» – відповідно – 29 і 28%.

Протягом 1970-1985 рр. розширення виробництва досяглося, передусім, за рахунок більших затрат праці, залучення додаткових ресурсів. Економіка розвивалася екстенсивним шляхом, будувалося чимало підприємств, у виробництво залучалися нові робочі руки.

Важким тягарем були величезні витрати на військові цілі, які ще більше зросли із введенням радянських військ в Афганістан. Гонка озброєнь позначилася, насамперед, на важкій індустрії України, що забезпечувала потреби воєнно-промислового комплексу, і де існувала велика кількість підприємств, які виробляли ракети, різні види зброї та військового обладнання. В 70-х рр. в Україні розпочалося будівництво атомних електростанцій із використанням недосконалих реакторів. Посилювалися експлуатація природних багатств республіки. Щорічно тут видобували понад 1 млрд. тонн корисних копалин і викидали на поверхню 2,5 млрд. тонн попутних порід, що забруднювали навколишнє середовище. Були практично спустошені багатства українських газових родовищ, вичерпувались запаси вугілля.

За 1966-1985 рр. зменшились середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку України. Валовий суспільний продукт зростав за роки восьмої п'ятирічки на 6,7%, дев'ятої – на 5,6%, десятої – на 3,4%, одинадцятої – на 3,5%. Темпи приросту національного доходу становили відповідно 6,7; 4,5; 3,4; 3,7%; продукції промисловості – 8,4; 7,2; 3,9; 3,5%; продуктивності праці – 6,1; 4,1; 3,0; 3,8%.

Темпи приросту реальних доходів, на душу населення становили у восьмій п'ятирічці – 5,8%, дев'ятій – 3,8%, десятій – 3,2%, одинадцятій – 2,7%.

Не давали відповідного ефекту й безліч усіляких заходів, рішень і резолюцій щодо розвитку сільського господарства. Безгосподарність у використанні землі призвела до того, що з 1965-го по 1985 рр. посівні площі в Україні зменшилися більш ніж на мільйон гектарів.

Значно знизився приріст валової продукції сільського господарства, становлячи в середньому за рік в 1966-1970 рр. – 3,2%, в 1971-1975 рр. – 3,0%, в 1976-1980 рр. – 1,6%, в 1981-1985 рр. – 0,5%.

Кризові явища в економіці безпосередньо позначилися на вирішенні соціальних проблем. Слід зазначити, що в республіці приймалося чимало різних рішень по підвищенню добробуту населення. Однак, на ділі мало що мінялося.

Незадовільними залишалися і житлові умови багатьох трудящих України. У цілому в республіці в 1966-1985 рр. було споруджено близько 38 млн. кв. м. житла, що не так вже і мало. Однак, середньорічне введення в лад житла в зазначеному двадцятилітті залишалося на тому ж рівні, що й у 1956-1965 рр., хоча кількість населення України за цей період зросла на 5,5 млн. чоловік.

Таким чином, в Україні склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, республіка в цілому по СРСР була важливою складовою частиною промислового виробництва, на частку якої приходилося 17% загальносоюзного виробництва. Україна залишалася основною житницею

СРСР і 19% населення виробляла близько 23% усієї сільськогосподарчої продукції.

З іншого боку, економіка працювала сама на себе, а не на людину, що привело до виснаження корисних копалин і ґрунтів, загострення економічних проблем, погіршення здоров'я, низького рівня життя населення.

Суспільне життя України в післявоєнний період було настільки складне, суперечливе і неоднозначне за результатами: з одного боку, відновилися традиційні для радянської системи політичні форми, збереглися і посилювалися обмеження і деформації; з другого – пожвавилась робота Рад, профспілок і інших громадських організацій.

У 1946-1948 рр. відбулися перші післявоєнні вибори депутатів Рад різних рівнів. У них взяло участь близько 99 відсотків громадян України, які мали право голосу. Але, навряд чи це було ознакою високої громадської активності мас.

Вкрай загострилася суспільно-політична обстановка в зв'язку з обранням 8 березня 1947 р. першим секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановича. Розгорнулася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», а фактично був роздутий небачений фізичний і моральний терор в Україні. Переслідуванням підлягали М.Рильський, В.Сосюра та інші діячі культури. Каганович зловживав владою, безжалісно розправлявся з кадрами.

У грудні 1947 року Пленум ЦК КП(б)У звільнив Л.Кагановича з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і обрав на цю посаду М.С.Хрущова (до грудня 1949 р.).

Виросла чисельність Компартії України. У 1950 р. вона нараховувала 700 тис. чоловік. Уся влада зосереджувалася в руках центральних органів уряду і партії в Москві. Компартія України знаходилася на правах обласної організації.

Ігноруючи національні традиції українського народу, його історію і культуру, 21 листопада 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла атрибутику державності – герб, прапор, державний гімн УРСР, що символізували Україну як залежну частину СРСР.

У 1946 р. греко-католицька церква була «возз'єднана» з Російською православною церквою. Священиків, які відмовлялися перейти в православ'я, знімали з парафій і, як правило, висилали у Сибір. 11 квітня 1945 р. були заарештовані українські католицькі владики на чолі з митрополитом Й.Сліпим.

Нестабільність міжнаціональних відносин у західному регіоні України привела до кривавого конфлікту між польськими й українськими формуваннями. Його жертвами стали близько 40 тис. поляків і майже стільки ж українців.

Згідно радянсько-польської угоди 1944 р. відбувався взаємний обмін населення у прикордонних районах. В цих умовах польська влада, продовжуючи свою антиукраїнську політику, вирішила повністю виселити українське населення з його етнічних земель (Лемківщини, Посяння, Підляшшя, Холмщини) до воєводств – Вроцлавське, Гданське, Льштинське,

Познанське, Щецинське (землі, що належали Німеччині). Ці події здобули назву «Операція «Вісла». Був проведений обмін населенням між Польщею й Україною (з жовтня 1944 р. по серпень 1946 р. з Польщі в Україну переселилося близько 520 тис. українців, з України в Польщу – майже мільйон чоловік.)

В останні роки війни і у перші післявоєнні роки проводилися масові репресії і депортації цілих народів.

У Середню Азію були депортовані приблизно 650 тис. німців, близько 200 тис. кримських татар, з 2,7 млн. євреїв, що проживали в 30-і роки, у результаті дискримінації, евакуації, обміну залишилося близько 800 тис.

Для поповнення вільних робочих місць в Україну переселялися сотні тисяч росіян (у 1939 р. в Україні проживало 12%, у 1959-16% росіян).

Відсутність реальних громадських свобод і демократії, репресії, жорстокий політико-ідеологічний тиск і контроль, а також доведення до абсурду культу особи І. Сталіна й безмежна виконавча влада на місцях – ці й інші риси тоталітарної системи згубно впливали на суспільно-політичне життя країни.

Смерть Сталіна призвела до певного послаблення жорстокого внутрішньополітичного курсу радянської тоталітарної системи. Виголошена на XX з'їзді КПРС промова М.Хрущова започаткувала десталінізацію, економічні реформи і т. зв. «відлигу» в культурному житті. Нова ситуація була використана українською інтелігенцією для бодай часткового повернення українських духовно-культурних цінностей, нещадно вилучених із суспільно-культурного життя сталінською русифікаторською ідеологічною службою. Послаблення ідеологічного тиску зумовило пожвавлення наукового, літературного і культурного життя, посилився рух за розширення сфери вживання української мови, було реабілітовано ряд репресованих діячів української культури. Надзвичайно важливе значення мало звільнення сотень тисяч українців, ув'язнених у тюрмах і таборах примусової праці.

Суттєво вплинула на суспільне життя поява нового покоління творчої молоді, т. зв. «шістдесятників», які своєю діяльністю утверджували високі мистецькі і духовні цінності в українському культурному процесі, відстоювали національні права народу і людську гідність. Її репрезентували Василь Стус, Василь Симоненко, Дмитро Павличко, Іван Драч, Іван Дзюба, Ліна Костенко, Євген Свєрстюк, Іван Світличний, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл та багато ін. Розмах національно-культурного руху викликав ряд кроків центральної влади, спрямованих на чергову кампанію посилення русифікації і боротьби з т. зв. «українським буржуазним націоналізмом». XXII з'їзд КПРС (1961) проголосив політику «злиття націй», що означало наступ на українську мову і культуру, який наполегливо здійснювався такими партійними функціонерами, як А.Скаба, В.Маланчук та ін. Відповіддю були протести, петиції, демонстрації, самвидавна література та інші форми опору.

Протягом 1963-1972 рр. пост першого секретаря ЦК Компартії займав П.Шелест. Він пробував захистити економічні інтереси УРСР,

висловлювався на захист української мови. Під час його керівництва (у 1968 р.) було усунено з посади секретаря ЦК КПУ з ідеологічної роботи А.Скабу, який сприяв розвитку русифікації. Замість П.Шелеста першим секретарем КПУ став В.Щербицький. Вольові методи управління збереглися і зміцнилися, посилювався ідеологічний диктат партапарату. Все більше в життя проникла «культівська ідеологія».

Вибори у Верховну Раду, місцеві ради перетворилися в повний фарс, на керівні посади попадали люди випадкові, невідгодовані, морально нечистоплотні, котрі більше уболювали за своїми інтересами, ніж за суспільними.

Посилюється русифікація України. У 1977 р. була ухвалена Конституція СРСР, а в кінці 1978 р. – Конституція УРСР. Ці конституції значною мірою дублювали «сталінську» конституцію 1936 р. Декларації навіть розширилися та реальні права народу не забезпечувались.

Пріоритетне становище відводилося російській мові, культурі. Партійні та державні заходи проводились російською мовою. Цією ж мовою видавалась наукова, публіцистична та художня література; працювали школи, театри, музеї, тощо. У 1978 р. вийшов «Брежнєвський циркуляр» – постанова ЦК КПРС про посилення вивчення та викладання російської мови та літератури; у 1983 р. – «Андроповський указ» – постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови в школах.

В 70-80-і роки тоталітаризм поволі поступався місцем авторитарному режимові, командно-бюрократичним методам організації всього суспільного життя.

Нове згорання демократії загостило суперечності між потребами суспільства і рівнем політичного керівництва, його здатністю розв'язувати назрілі потреби життя народу.

В Україні продовжують мати місце репресії проти інакомислячих. Особливо найбільше переслідувалися поборники розвитку національної свідомості, української мови та культури.

Дисидентський рух, що зародився у кінці 50-х років – на початку 60-х років, ставив за мету досягнення незалежності України, вільного духу у нових умовах. Учасниками руху були: представники інтелігенції, частина робітників, студентської молоді та ін. Серед них: Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С.Вірун та ін.

У 1975 р. СРСР підписав ХЕЛЬСІНСЬКІ УГОДИ про права людини, проте в УРСР продовжували ігноруватись особисті права й свободи, порушувалась законність. У відповідь на це у листопаді 1976 року в Києві виникла група сприяння виконанню Хельсінкських угод (Українська Гельсінська група) – перша легальна правозахисна організація в Українському визвольному русі. Членами її були: М.Руденко, О.Бердник, П.Григоренко, Л.Лук'яненко, О.Тихий та інші. Протягом 1976-1985 рр. до УГГ вступило 36 осіб. Члени УГГ виходили з того, що в умовах радянської дійсності проголошення Хельсінкським актом прав і свобод людей, не могли бути здійснені повністю. Отже, необхідною виявилася участь громадськості в

контролі за виконанням Хельсінкських рішень. До 1980 року приблизно три чверті членів Української Хельсінкської групи були засуджені терміном на 10-15 років. Частина була відправлена в психіатричні лікарні, вислана за межі України, а іншим дозволили емігрувати.

Криза в СРСР поширювалась на всі сфери життя. Щорічно падав рівень життя народу. Тотальний партійний контроль душив будь-які прояви суспільного й особистого життя, рвалися суспільні відносини, мораль, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Стала відчуватися нагальна потреба відновлення всіх сторін життя суспільства, його економічної основи, соціального життя, політичного пристрою, духовної сфери.

3. Соціально-економічний розвиток України у другій половині 80-90-х рр. Проголошення незалежності

Друга половина 80-х років пройшла під знаком спроби подолання кризи шляхом перебудови радянської системи, у результаті чого став розпад СРСР і відродження в 1991 р. незалежної України.

На квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС було проголошено про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики і взято курс на т. зв. «перебудову», «демократизацію» і «гласність». Однак в Україні спроби реформ зустрічали впертий опір партійної номенклатури різних рангів, яку очолював В.Щербицький. Суттєвим фактором гальмування перебудовних процесів в Україні було і побоювання Москви, що демократизація викличе тут до життя національне піднесення, якого завжди боялася імперія.

Наприкінці 80-х рр. після численних спроб поліпшити положення справ в економіці керівництву як СРСР у цілому, так і України, довелося визнати, що економічна ситуація в країні погіршилася, більш того, почався розвал народного господарства.

До головних причин можна віднести:

- не було здійснене прискорення науково-технічного прогресу;
- зношеність основних виробничих фондів підприємств України склала майже 60%;
- стали частішими зриви планових поставок, рвалися економічні зв'язки як між окремими підприємствами, так і між союзними республіками;
- ослаблення контролю держави за діяльністю підприємств стало відігравати руйнівну роль, особливо тому, що ринковий механізм регулювання економіки не був упроваджений;
- не відбулося позитивних змін і в сільському господарстві. У 1989 р. керівництву СРСР визнано можливим розвиток нових форм господарювання – фермерських, орендних, кооперативних колективів. Однак колгоспно-радгоспне керівництво було проти впровадження цих

форм господарювання; та й об'єктивні умови не сприяли цьому (відсутність засобів, діючого захисту закону й т.д.);

- з 1988 р. прискорилося інфляція. З 1990 р. грошове регулювання економіки замінюється, в основному, натуральним обміном (бартером). Виник дефіцит на товари першої необхідності;
- національний дохід України скоротився на 1.5%;
- у ніч з 25 на 26 квітня 1986 року відбулася аварія на Чорнобильській АЕС, що привела: до забруднення біосфери, появи 30 км «зони відчуження», масовому переселенню жителів в інші регіони республіки. Тільки прямі витрати України за 1988-1990 рр., коли вона перебувала в союзному підпорядкуванні, склали 20 млрд. карбованців.

У березні 1989 р. при активному сприянні УГС у м. Львові відбулася перша політична демонстрація і перший за радянський період політичний страйк. На першотравневу демонстрацію львів'яни вперше в Україні вийшли з синьо-жовтими прапорами. В республіці значно активізується творча енергія мас. Повсюдно зростає рівень громадської свідомості людей, прагнення до критичної переоцінки досягнутого, пошуку нових підходів і шляхів розв'язання проблем життя, переоцінки історичного минулого народу України. З'являються нові періодичні видання (газети, журнали). Серед них: «Голос відродження», «Український вісник», «Дзвін», «Молода Україна» та інші, на сторінках яких починають заповнюватися «білі плями» української історії, літератури, мистецтва.

Почалося відродження національно-церковного життя. Відновлюється Українська автокефальна православна церква, яка обрала патріархом Мстислава, визначного українського ієрарха, активного поборника відродження українського православ'я. В Західній Україні виходить із підпілля Українська греко-католицька церква. В серпні 1990 р. відбулася передача їй кафедрального собору Св. Юра у Львові.

Треба відзначити, що першим рішучим кроком на шляху до державного суверенітету і реальної незалежності Україна зробила 16 липня 1990 року, коли Верховною Радою республіки була прийнята «Декларація про державний суверенітет України». Декларація проголошувала державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території і незалежність рівноправності в зовнішніх відносинах.

Характерними для більшості галузей народного господарства України в цей період були застарілі технології і великий коефіцієнт зношеності основних виробничих фондів – у середньому 50-60%.

Потреби економіки України задовольнялись продукцією власного виробництва на 82%. За рахунок ввозу покривалось 60-80% потреб нафти, кольорових металів, автомобілів, верстатів. Причини цього: протягом багатьох літ Україні виділялося не більш 13% загальної суми капіталовкладень, що майже вдвічі менше частини її національного доходу в союзному обсязі.

Таким чином, адміністративно-командна система була органічно неспроможною забезпечити економічну ефективність, технологічний прогрес, культурний, освітній, духовний розвиток народу, його національний розквіт.

1 грудня 1991р. відбулися дві події історичної ваги – понад 90% громадян, що взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за незалежність України, одночасно було обрано Президента республіки – Л.Кравчука (понад 61% голосів).

Які ж основні чинники зумовили появу на політичній карті світу нової незалежної держави – України?

Міжнародні фактори

1. Поразка соціалістичного табору у «холодній війні», порушення світового балансу сил у зв'язку з розпадом соціалістичної системи.

2. Ускладнення процесів аналізу і прогнозування у міжнародній сфері. Наростаюча неоднозначність та невизначеність ставлення Заходу до процесів в СРСР.

3. Розпад Радянського Союзу усував серйозного противника у боротьбі за світове панування.

4. Активізація регіональних конфліктів. Увага керівництва більшості країн Заходу була сконцентрована головним чином на двох гарячих точках – кризі у Перській затоці та динамічному наростанні воєнного конфлікту у колишній Югославії.

Регіональні або внутрісоюзні фактори:

1. Помітне погіршення соціально-економічної та політичної ситуації в СРСР.

2. Фактична втрата центром контролю над подіями на місцях.

3. Синхронне посилення відцентрових тенденцій у союзних республіках.

4. Поразка заколоту, тимчасова деморалізація консервативних сил.

5. Намагання Росії зберегти домінуючу роль у післяпутчовий період. У Росії після серпня 1991р. ейфорія перемоги швидко переросла в експансію переможців. Навіть російські історики сучасності вказують, що поява Акту про незалежність України та відмова від принципів Союзу значною мірою були викликані проімперськими діями лідерів РСФСР.

Національні фактори:

1. Існування в Україні системи формально-легітимних (законних за радянським правом) органів державного управління.

2. Бажання київської номенклатури звільнитись з-під опіки центру.

3. Певна стабільність українського товарного ринку.

4. Активізація націонал-демократичного крила політичних сил республіки.

5. Посилення відцентрових настроїв у суспільній думці після поразки заколоту в серпні 1991 р.

6. Дотримання політичного нейтралітету армійськими формуваннями, небажання правоохоронних органів виступити проти власного народу.

7. Багатовікова боротьба народу за створення власної незалежної держави.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Акт проголошення незалежності України. За її прикладом аналогічні акти були прийняті іншими республіками. Було припинено діяльність КПРС, а в Україні заборонено діяльність Компартії України. СРСР перестав існувати. 1 грудня 1991 р. відбувся всенародний референдум, який підтримав Акт проголошення незалежності України. Для українського народу настав новий період історії – будівництва власної національної держави.

ТЕМА 9

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА: ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (1991-2008 рр.).

ПЛАН

1. Державотворчі процеси розбудови незалежності.
2. Становлення багатопартійності в Україні.
3. Проблеми реформування економіки.
4. Події, пов'язані з виборами Президента України у листопаді-грудні 2004 р.

1. Державотворчі процеси розбудови незалежності

На початку 90-х років ХХ ст. починається новий етап в історії України, пов'язаний з розбудовою незалежної, демократичної держави. Він став наслідком глибокої кризи попередньої соціально-економічної і політичної системи країни.

Можливість проголошення незалежності була зумовлена низкою чинників. Серед зовнішніх можна назвати:

1. Значне погіршення соціально-економічного становища в СРСР.
 2. Загострення політичної ситуації, падіння авторитету і впливу Компартії.
 3. Втрати центральною владою контролю за подіями на місцях.
 4. Поразка консервативних сил під час серпневого (1991 р.) путчу та ін.
- Проголошенню незалежності сприяли і внутрішні чинники:
1. Існування в Україні органів державного управління.
 2. Активізація національно-демократичних сил.
 3. Більш стабільна, у порівнянні з іншими регіонами, економічна ситуація в республіці.
 4. Посилення відцентрових настроїв у суспільстві, особливо після серпневого путчу та ін.

Поворотною датою для України стало 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України, який був затверджений конституційною більшістю (300 чол.).

Проголошення незалежності надзвичайно гостро поставило проблему розбудови держави. По суті треба було створювати принципово новий політичний механізм та економічний фундамент суспільства. На початковому етапі державотворення провідними напрямками трансформації суспільства були: по-перше, запровадження атрибутів державності; по-друге, створення власних Збройних сил; по-третє, формування державних інститутів влади; по-четверте, прийняття нової Конституції України.

Серед заходів по запровадженню атрибутів державності слід виокремити наступні:

1. Встановлення громадянства України. Вже у жовтні 1991 р. Верховна Рада приймає Закон «Про громадянство України», відповідно до якого громадянство надавалося усім, хто проживав на території країни, а також тим, хто бажав цього.

2. Визначення кордонів України. Ще у Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята 16 липня 1990 р, наголошувалося, що суверенітет передбачає верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади на території всієї України. В Акті проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) зазначено, що «територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України діючими є виключно Конституція і закони України». 4 листопада Верховна Рада (ВР) прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканість кордонів, визначив порядок їх охорони та правила переходу.

3. Визнання національної символіки як державної. На початку 1992 р. низкою постанов ВР були затверджені гімн (мелодія М.Вербицького «Ще не вмерла Україна», слова П.Чубинського); державний прапор – синьо-жовтий; малий герб України – тризуб.

4. Запровадження власної грошової одиниці. У 1992 р. на території України було започатковано обіг купонів багаторазового використання, а з 2 вересня 1996 р. введено національну валюту – гривню.

Другим важливим кроком на шляху державотворення стало створення власних Збройних сил. Відомо, що без них немає самостійної держави. На момент проголошення української незалежності на території нашої держави налічувалося понад 725 тис. військовослужбовців колишньої Радянської Армії. Реформування українських Збройних сил розпочалося за постановою ВР України від 24 серпня 1991 р. «Про військові формування на території України», за якою всі війська, дислоковані на території республіки підпорядковувалися ВР. Тоді ж було створено Міністерство оборони України.

У жовтні 1991 р. ВР затвердила концепцію розбудови Збройних сил України, в якій констатувалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою. Передбачалося значне скорочення збройних сил. На основі цієї концепції у грудні 1991 р. прийнято Закон «Про Збройні сили України», пізніше ще низку законів («Про прикордонні війська України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» та ін.), які створювали певну правову базу для реформування власних збройних сил.

В процесі їх реорганізації:

- відбулося значне їх скорочення (до приблизно 450 тис.);
- Україна вже на початку 1994 р. вивезла зі своєї території всю тактичну ядерну зброю;
- відбулося суттєве скорочення озброєнь.

Третім пріоритетним напрямком державтворчого процесу було формування інститутів влади.

Вищий законодавчий орган – Верховна Рада – дістався у спадок від Української РСР. Її було обрано ще навесні 1990 р. і до весни 1994 р. депутати саме цієї Ради (а більшість з них займали консервативну позицію) формували законодавчу базу України.

Перші вибори до ВР незалежної України відбулися у березні 1994 р. Більшість місць одержали ліві сили: з 338 місць, Компартія – 96, Соціалістична партія – 14, Селянська партія – 18. Головою ВР став – О.Мороз.

Найважливішою подією цієї ВР стало прийняття Конституції (28 червня 1996 р.). Важливою подією були вибори до ВР у березні 1998 р. Вони вперше проходили по змішаній виборчій системі (пропорційно-мажоритарній): 225 депутатів обиралося в одномандатних виборчих округах на засадах відносної більшості, а 225 – за списками від політичних партій (блоків) у багатомандатних загальнодержавних округах. За результатами голосування знову перемогу отримали ліві сили: КПУ – 24,7%, СПУ + Селянська партія – 8,6%.

На виборах у березні 2002 р. найбільшу кількість голосів одержав блок «Наша Україна» (23,55%) на чолі з В.Ющенко. КПУ здобула 20%. Але більшість у ВР було сформована на основі блоку «Єдина Україна» (177 чол.), проте фракція «Єдина Україна» на чолі із В.Литвином розпалася на 6 окремих фракцій вже у червні 2002 р. Відсутність у Раді стабільної більшості знижувала ефективність її роботи, сприяла гострій політичній боротьбі.

Важливим елементом державотворчого процесу стало введення інституту президенства. Першим президентом України був Л. Кравчук (1991-1994 рр.), потім цю посаду займав Л.Кучма (1994-2004 рр.). Нині з 2004 р. діючим Президентом України є В.Ющенко.

Найслабшою ланкою управлінської системи була виконавча влада. Протягом 1990-1994 рр. змінилося 4 уряди (а всього 12 урядів). Ця гілка влади залишалася нестабільною і в наступні роки: один за одним йшли у відставку уряди В.Масола, Є.Марчука, П.Лазаренка, В.Пустовойтенка, В.Ющенко, Ю.Кінаха, В.Януковича, Ю.Тимошенко, Ю.Єханурова.

Неефективність діяльності урядів багато в чому була обумовлена його недостатньою самостійністю; відсутністю співпраці уряду і парламенту; намаганням у критичні моменти перетворити уряд на головного винуватця; непрофесійні дії самих урядовців.

Конституційний процес.

Однією з найважливіших складових процесу державотворення в Україні було прийняття нової Конституції.

Україна одна з перших серед пострадянських держав розпочала конституційний процес. Але два варіанти проекту Конституції, які обговорювалися у 1992 і 1993 рр. не були затверджені ВР. Це було обумовлено:

- відсутністю чіткої концепції реформування суспільства;
- гострою боротьбою навколо законодавства різних політичних сил;

– відсутністю науково обгрунтованої моделі майбутнього суспільства і державного устрою.

У 1994 р. було створено нову Конституційну комісію на чолі з Президентом Л.Кучмою. Навколо проекту Конституції розгорнулася гостра дискусія. Найбільш спірними питаннями були:

- статус автономної республіки Крим;
- статус державної мови;
- державна символіка;
- приватна власність (особливо на землю);
- розподіл владних повноважень.

Але компроміс все ж таки було знайдено. 28 червня 1996 р. Конституція України була прийнята.

Прийняття Конституції завершило процес становлення політичної системи України як цілісного організму. В Конституції підкреслено, що «Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна, правова держава».

Конституція затвердила демократичні права і свободи громадян України, принципи розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову, державний та територіальний устрій, політичну систему суспільства.

Доповнення, які були внесені в Конституцію передбачали перехід з 1 січня 2006 р. системи влади в Україні з президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління, що значно розширює права виконавчої гілки влади, зокрема прем'єр-міністра.

2. Становлення багатопартійності в Україні

Багатопартійність є одним з головних елементів демократичної політичної системи. Зародженню багатопартійності передувало виникнення у кінці 1980-х рр. перших неформальних організацій, активізація діяльності Української Гельсинської спілки, створення Народного Руху України, виникнення перших альтернативних Компартії політичних партій.

Проголошення незалежності України значно прискорило процес формування багатопартійності. Якщо у 1993 р. було зареєстровано 18 партій, у 1994 р. – 30, то у 1998 р. – вже 54. На сьогодні в країні нараховується понад 140 (було понад 160) політичних партій, які зареєстровані Міністром України.

Серед них поступово сформувалося п'ять основних течій:

1. Національно-радикальні партії (УНА, ОУН, Конгрес українських націоналістів, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та ін.) Загальна кількість членів цих партій приблизно 35 тис. членів.

Основні програмні засади:

- українська нація – найвища цінність;
- домінування національних інтересів над іншими;
- домінування політики над економікою;

- пріоритет національної держави;
- вихід з СНД.

2. Національно-демократичні партії (Народний Рух України, Українська народна партія, партія «Реформи і порядок» та ін.) Загальна чисельність у 2004 р. приблизно 130 тис. осіб. Основні програмні засади:

- мінімальне втручання держави в економіку;
- поміркований націоналізм (баланс інтересів нації і особи);
- відродження релігії, християнської моралі;
- розвиток української культури, мови.

3. До центристських партій належать Народно-демократична партія, «Батьківщина», Народна партія України та ін. Їхньою ідеологічною основою є лібералізм. Основні програмні засади:

- свобода людини – найвища цінність;
- держава існує заради людини, а не навпаки;
- приватна власність – матеріальна основа свободи людини;
- побудова демократичної правової держави;
- багатовекторність зовнішньої політики.

4. Соціал-демократичну течію предстеляють понад 10 політичних партій (140 тис. осіб). Ідейно-теоретичною основою цих партій є соціал-демократичні цінності (пріоритет прав людини, соціальна справедливість). Основні програмні засади:

- соціально орієнтована ринкова економіка;
- реформи в інтересах більшості населення;
- попередження загострення соціальних суперечностей та ін.

5. До лівого крила політичного спектра України належать партії соціалістичного і комуністичного спрямування: КПУ, СПУ, ПСПУ. Їх ідеологічною основою є модернізований марксизм-ленінізм. Основні програмні засади:

- суспільство соціальної справедливості із сильним соціальним захистом населення (право на працю, безплатна медицина і освіта та ін.);
- пріоритет колективним формам власності;
- визнають планово-ринкову економіку при державних і контролюючих функціях;
- виступають проти вступу в НАТО;
- розширення прав регіонів та ін.

Найбільш характерними особливостями формування багатопартійності в Україні є:

1. Перехід від монопартійності до поліпартійності (сьогодні понад 140 партій).

2. Малочисельність партійних лав. Сьогодні членами різних партій є лише 2% усіх виборців України. Найбільша з них Компартія 140 тис. осіб. На 2001 р. лише 12 партій мали місцеві осередки.

3. Невизначеність соціальної бази. Дуже часто не зрозуміло, виразниками інтересів яких груп є політичні формування. Переважають декларативні гасла.

4. Часто партії створювалися не на основі якоїсь ідеї, а навколо лідера.

5. Локальність партійного впливу і порівняльно чітка географічна зорієнтованість партій. Націонал-демократи переважають на Заході, ліві партії – на Сході.

6. Незначний вплив багатьох політичних партій на українське суспільство.

7. Штучність створення багатьох партій (часто саме під вибори).

Сьогодні, в умовах формування ВР за партійними списками, все більшої актуальності набуває проблема консолідації політичних сил, зростання їх впливу в суспільстві.

3. Проблеми реформування економіки

Після проголошення незалежності України першочерговим постало завдання переходу від планово-командної до ринкової економіки.

Перед державою постав цілий ряд серйозних економічних проблем. Серед них можна виділити: тотальне домінування державного сектору та монополій; наявність структурної та регіональної диспропорційності економіки (яка, на жаль, зберігалася й далі – у 1995 р. капітальні вкладення у народне господарство Дніпропетровщини у 2,5 рази перевищували інвестування Волині); милітаризація економіки (наприкінці 1990-го року працювали на військово-промисловий комплекс 1,3 млн. робітників), екологічні (на 1 м² в Україні кількість викидів в атмосферу перевищувала союзний рівень у 6-7 разів і ситуація ще ускладнилася Чорнобильською катастрофою) та психологічні проблеми; незакінченість виробничих циклів - 72% господарських зв'язків замикалися на Росії, а в Україні вироблялося не більше 20% готових продуктів (причому основна їх частка являла собою лише напівфабрикати або комплектуючи вироби, які були призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках) тощо.

В процесі реформування економіки можна відмітити 3 періоди: перший – 1991-середина 1994 рр.; другий – II пол. 1994 р. – до кінця 2004 р.; третій – з кінця 2004 р. – до сьогодні.

Для першого періоду були характерні невдалі спроби віднайти оптимальну модель реформування національної економіки.

Перші кроки до ринкової економіки Україна зробила ще на початку 90-х років (Декларація про державний суверенітет). Після проголошення незалежності, через різні обставини Україна не виробила своєї моделі переходу до ринку, а як складова частина єдиного економічного простору країн СНД, була просто втягнута у ринкові перетворення за російським зразком «шокової терапії».

У 1992-1993 рр. було здійснено обвальну лібералізацію цін, що спричинило найбільшу у світі інфляцію у 1992 р. – 2100%, у 1993 р. – 10300%. Причому випереджальними темпами ціни зростали у паливно-

енергетичному та сировинному комплексах. Так, у 1992 р. ціни у паливній промисловості зросли в 237 разів, а в легкій у 10-20 разів.

Такий штучно створений диспаритет цін спричинив розкол суспільства на тих, хто швидко розбагатів («нові українці») і на більшість тих громадян, які миттєво зубожіли.

У жовтні 1992 р. прем'єр-міністром став Л.Кучма, який спробував відновити централізоване управління господарством, ввести держзамовлення, при цьому спираючись на державний сектор.

Одночасно йшла розбудова ринкової інфраструктури: виникли ринки валюти, нерухомості, прискорилося роздержавлення. Але в умовах, коли стара система господарювання була підірвана, а нова ще не створена, всі ці спроби виявилися малоефективними. У вересні 1993 р. Л.Кучма йде у відставку. Виконуючим обов'язки прем'єр-міністра було призначено Ю.Звягільського, який проводив політику поступових реформ:

- почалося згортання економічної лібералізації;
- відновлювалися адміністративні методи управління;
- зріс рівень регулювання цін (до 80%);
- запроваджено низький фіксований валютний курс.

Дійсно, цьому уряду вдалося суттєво загальмувати динаміку інфляції, але економічна криза загострилася, темпи спаду виробництва набирали силу. Так, політика посилення регуляції мала наслідками зростання «тіньової економіки» та обмеження виробничої діяльності.

За цих обставин обраний президент Л.Кучма у жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Її суть:

1. Фінансова стабілізація – послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи.
2. Регульована та контрольована державою лібералізація цін.
3. Структурна перебудова виробництва.
4. Соціальний захист (реформа зарплат, соціальна допомога тощо).

У квітні 1995 р. були внесені корективи до цієї програми. Зокрема, передбачалося:

- прискорення приватизації;
- легалізація тіньової економіки;
- активізація інвестиційного процесу та ін.

Реалізація цих програм призвела до якісних змін в економіці:

1. Прискорилися приватизаційні процеси. У 2002 р. більше 70% промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах.
2. Відбулося роздержавлення землі та її передача у власність юридичних осіб.
3. Утвердився ринковий механізм ціноутворення.
4. Вдалося забезпечити товарну насиченість ринку.
5. Відбулася певна стабілізація грошової системи.

Але і досьогодні економічна криза в Україні не здолана. Найбільш характерними негативними процесами в економіці є:

1. Структурна деформація економіки. У 2000 р. частка базових галузей (група А) становила майже 60% (у світі вважається безперспективною така економіка!) В Америці ця частка складає – 25%, у Франції – 24%.

2. Високий рівень зношення основних фондів. У провідних галузях він сягає 60-70%. Причому цей процес старіння обладнання і устаткування прискорюється.

3. Неефективне використання наявного економічного потенціалу. Україна має сприятливі ресурсний, кадровий, сільськогосподарський потенціал (приміром, за рівнем забезпеченості трудовими ресурсами України посідає 5-те місце; за науковим потенціалом 4-те місце), але за використанням наукового потенціалу відстаємо від Франції у 20 разів. Так, лише у 1994/95 навчальному році з ВУЗів звільнилося 7 тис. викладачів.

4. Високий рівень економічного ризику. За всі роки незалежності на 2000 р. Україна отримала 4,2 млрд. іноземних інвестицій, а Сингапур щороку отримує 10 млрд.

5. Високий рівень енерго- та ресурсоемності виробництва. Це наслідки неефективних, застарілих технологій. Україна забезпечує свої паливно-енергетичні потреби з власних ресурсів лише на 47%.

6. «Тінізація» та криміналізація економіки. За даними президента В.Ющенка у 2005 р. 40% економіки знаходилося в «тіні». (На 2001 р. – до 60%). Незаконний вивіз капіталу з України досяг за роки незалежності 20 млрд. долл. Внаслідок стратегічних помилок при реформуванні економіки 80% реального економічного потенціалу України захопили 20 «сімей»-кланів, а для 47 млн. населення залишилося – 20%. Тіньовий сектор на сучасному етапі контролює понад 80% діяльності банків і майже 50% приватних підприємств.

7. Тіньова економіка породжує корупцію та злочинність. Це не тільки економічна, але й політична проблема. За рівнем корупції у 2000 р. Україна займала третє місце у світі після Нігерії, Ботсвани.

8. Непрофесійні, непослідовні реформи призвели до найнижчих за всю повоєнну історію показників господарської діяльності. Виробництво деяких товарів (мотоциклів, магнітофонів тощо) зменшилося у сотні разів, а виробництво окремих виробів взагалі припинилося. (Приміром, у 1990 р. Донецьк виробляв – 20,6 млн. пар шкарпеток, а на 2002 р. – виробництво припинилося повністю; Львів (був лідером України по виробництву шкарпеток) у 1990 р. – 97,4 млн.пар, у 2002 р. лише 6,6 млн.пар тощо). Підприємства приватизовані, а ефективність їх роботи знизилася.

9. Значно зросла майнова диференціація суспільства. Відношення прибутків 10% найбагатшого населення до такої самої кількості найбіднішого становить 30:1 (в Європі 5-7:1). 80% населення опинилося на межі бідності. Внутрішній національний продукт на душу населення в Уругваї (країні третього світу) у 50 разів вищий, ніж у незалежній Україні.

10. Соціальні проблеми. За індексом людського розвитку (складається з ВВП на душу населення, показників освіти та здоров'я) Україна посідає 95 місце з 175 країн тощо.

4. Події, пов'язані з виборами Президента України у листопаді-грудні 2004 р.

18 березня 2004 р. в Україні прийняли рішення про проведення чергових виборів Президента. Влада довгий час не могла чітко визначити своєї позиції щодо виборів. Президент Л.Кучма довго вагався: пропонувати свою кандидатуру чи ні. Врешті – відмовився. Кандидатом від влади став діючий прем'єр-міністр В.Янукович. Опозиційні сили об'єдналися навколо лідера «Нашої України» В.Ющенка. Загалом було висунуто 24 кандидатури (потім залишилося – 17) на посаду Президента України. Але основна боротьба розгорілася між В.Ющенком та В.Януковичем.

При цьому в передвиборних змаганнях були задіяні різноманітні способи й засоби впливу: від прямого використання адмінресурсу до відкритого розповсюдження неправдивої інформації.

За результатами голосування 31 жовтня 2004 р. за В.Ющенка проголосували 39,87% виборців, за Януковича – 39,32%. Янукович став лідером у 8 областях східної і південної України, Ющенко – в 16 областях західної та центральної України.

Оскільки ніхто з 17 кандидатів не набрав більш як половину голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, Центральна виборча комісія призначила повторне голосування на 21 листопада за участю Януковича і Ющенка. Вперше під час другого туру було проведено телевізійні дебати між кандидатами.

Та, попри сподівання людей – чесних, прозорих і демократичних виборів не відбулося. Як влада, так і опозиція під час виборчої кампанії нагнітали пристрасті, широко використовували „чорний піар”, залякування виборців і маніпулювання їхньою свідомістю.

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур голосування. За його результатами Центральна виборча комісія 24 листопада 2004 р. проголосила Президентом України В.Януковича. Але опозиція не погодилася з цим рішенням, мотивуючи це масштабними фальсифікаціями результатів другого туру. Ще 21 листопада лідери опозиції зібрали багатолюдний мітинг на київському Майдані Незалежності, який наступного дня перетворився в масову мирну акцію протесту, яка продовжувалася до 8 грудня 2004 р. Ці події стали називати „Помаранчевою революцією”.

Прихильники Ющенка опротестували рішення ЦВК у Верховному суді, який констатував, що вибори Президента у другому турі були проведені із істотними порушеннями, і що ці «порушення не можуть встановити волевиявлення виборців». Згідно з рішенням Верховного суду результати виборів 21 листопада було скасовано.

На 26 грудня 2004 р. було призначено повторне голосування другого туру. За результатами голосування 26 грудня 2004 р. президентом України було обрано В.Ющенка (на його підтримку висловилося 15,1 млн. чол. – 51,99% виборців, а за В.Януковича – майже 13 млн. чол. – 44,2%).

Як оцінити ці події?

По-перше, щодо терміна «Помаранчева революція». З наукової точки зору «революція» – це події, які докорінно змінюють економічні, політичні, ідеологічні та інші засади в суспільстві. Але ця «революція» не призвела до радикальних змін в суспільстві. В масі своїй, наслідком революції стала лише перемога опозиційної політичної еліти, яка раніше була при владі, над діючою владою.

По-друге, події кінця 2004 р. засвідчили, що мільони людей усвідомлювали необхідність справді революційних, докорінних, якісно нових змін у суспільстві.

По-третє, ці події чітко визначили і поставили на порядок денний для невідкладного вирішення широке коло наболілих політичних, соціально-економічних та морально-етичних проблем. Серед них:

– необхідність проведення політичної реформи в Україні (перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки);

– досягнення соціальної справедливості у питаннях приватизації. Кримінальна приватизація призвела до появи олігархічних груп, стала джерелом невдоволення мільонів людей, яких ошукали;

– необхідність утвердження в Україні демократії і законності, громадського суспільства, чесної та «прозорої» влади;

– події кінця 2004 р. засвідчили, що народ, суспільство може впливати на владу.

По-четверте, на жаль, події кінця 2004 р. сприяли поглибленню недовіри між східними і західними регіонами України.

По-п'яте, події останнього часу засвідчили, що революційні гасла дуже часто залишаються лише обіцянками. Багато людей, які вийшли на Майдан дійсно сподівалися на зміни на краще. Але, на жаль, сьогодні підтверджує українську приказку: «Не так сталося, як гадалося...»

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

I. Підручники і посібники:

1. Аркас М. Історія України-Русі.– К., 1993.
1. Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ століття.– К., 1996.
2. Бойко О.Д. Історія України.– К., 2004.
3. Велика історія України: У 2 т./ За ред. І.П.Крип'якевича.– К., 1993.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.– К., 1990.
5. Губарев В.К. Історія України. Конспект лекцій для студентів і викладачів.– Донецьк, 2004.
6. Давня історія України. Кн. 1-2.– К., 1994, 1995.
7. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: у 2 т.– Львів, 1991.
8. Ефименко А.Я. История украинского народа.– К., 1990.
9. Історія України/ Кер. авт. кол. Ю.Зайцев.– Львів, 1996.
10. Історія України/ За ред. Б.Д.Лановика.– К., 1999.
11. Історія України/ Кер. авт. кол. Р.Д.Лях.– Донецьк, 1998.
12. Історія України: Курс лекцій: У 2 т. / Кер. авт. кол. Л.Г.Мельник.– К., 1991, 1992.
13. Історія України: Нове бачення: У 2 т. / За ред. В.А.Смоля.– К., 1996.
14. Історія України / За ред. В.А.Смоля.– К. 1997.
15. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т.– К., 1993.
16. Рибалка І. Історія України: Ч.1.– Харків, 1995; Ч.2.– Харків, 1997.
17. Субтельний О. Україна: історія.–К., 1996.
18. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу.– Д., 1999.

II. Документи та матеріали

1. Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.Грушевського.– К., 1992.
2. Голод 1932-1933 років в Україні очима істориків, мовою документів.– К., 1990.
3. Голод в Україні 1946-1947рр. Документи і матеріали.– К. – Нью-Йорк, 1996.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.– К., 1990.
5. Колективізація і голод на Україні (1929-1933). Збірн. докум. і матеріалів.– К., 1993.
6. Конституція України.– К., 1997.
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки.– К., 1992.
8. Літопис Руський.– К., 1989.
9. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: У 2 кн.– К., 1994.
10. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірн. докум. і матеріалів: У 2 кн.– К., 1994.

11. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Док. і матеріали: У 2 частинах.– К., 1997.
12. Хрестоматія з історії України.– К., 1993.
13. Центральна Рада в документах і матеріалах.– Т. 1-2.– К., 1997.
14. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.– К., 1996.
15. Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали.– К., 1997.